SĀYAṆA'S

SUBHĀṢITA–SUDHĀNIDHI

(An anthology)

सायणग्रथितः

सुभाषित–सुधानिधिः

Sayana

Critically edited with Introduction

BY

Dr. K. KRISHNAMOORTHY, M. A., B. T., Ph. D.
Professor and Head of the Dept. of Sanskrit,
Karnatak University, Dharwar.

KARNATAK UNIVERSITY, DHARWAR
1968

Publisher :

S. S. Wodeyar, M. A., LL. B.
Registrar, Karnatak University,
Dharwar.

Price : Rs. 10/-

Copies : 1000

August, 1968

Printer :

D. V. Ambekar,
Aryabhushan Press,
915/1 Shivajinagar,
Poona 4.

DEDICATED

TO

Dr. A. S. Adke B. E., M. I. E., Ph.D.
Vice-Chancellor
KARNATAK UNIVERSITY, DHARWAR

in token of
high regard and gratitude
for his kind interest in and encouragement of
Sanskrit Studies.

Preface

Sāyaṇa's *Subhāṣita-Sudhānidhi* has attracted the attention of scholars, particularly historians, for a half-century providing as it does, through its colphon, source-material for the reconstruction of the early history of the Vijayanagar kingdom. The first reputed king well known to history is Harihara I. What is not so well known is that he owed his greatness partly to the prowess of his brother Kaṁpa and that the eastern districts of the empire were entirely under the command and rulership of Kaṁparāja.

If the Empire of Vijayanagar stretched from the Western Ocean to the Eastern Ocean, Kaṁparāja's contribution in this direction was of no mean order. Sāyaṇa was the trusted counsellor and chief minister, first under Kaṁpaṇa and then under his son Sangama II, until he assumed a similar office later under king Bukka I and, in course of time, under Harihara II. This work contains several verses in eulogy of Kaṁpaṇa and calls him *pūrvapaścima-samudrādhipati.*

It is a pity that while the colophon is so often quoted, no one has brought out an edition of the work up to date. Partly, this may be due to the paucity of complete manuscripts.

I was tempted to take up this work for publication when I found a complete manuscript of what was called 'subhāṣita-sudhānidhi' by Sāyaṇa in the Mahārāja's Sanskrit College Manuscript library attached to the Mysore Palace. When I read through the transcript of this manuscript bearing No. 1904, I was surprised to find that it was only an abridgement of Sāyaṇa's original work by some later hand whose identity is unknown. The manuscript, however, contained all the four sections namely *Dharmaparvan, Arthaparvan, Kāmaparvan* and *Mokṣaparvan.* The manuscript is in old palm leaves and written in Nandināgarī characters. The leaves are old and broken but without lacunae.

I next approached the Mysore Oriental Research Institute and compared my text with another manuscript of the same

Subhāṣita-Sudhānidhi-Saṅgraha in Telugu characters, No. 1827, and corrected my text. Only a few variant readings were there to be noted. None of these *Saṅgraha* manuscripts contain the colophon mentioning Sāyaṇa's relation to Kaṁpaṇa. At this stage, I found in the same library another fragment of a manuscript of the original *Subhāṣita-Sudhānidhi*, No. 454, in Grantha characters. The palm leaves are very broken, many lacunae are found. The first few leaves are lost and again forty leaves are missing in the middle. When I was very much struggling with it, I got references to a manuscript of the same, No. 12138, in the Descriptive Catalogue of Sanskrit manuscripts in the Government Manuscript Library, Madras. (Vol. XX, PP. 8105–8108). But a comparison of the headings showed that this was nothing but a transcript of the Mysore fragment No. 454 containing most of the *Arthaparvan* only. The *Arthaparvan* is complete and ends with the well-known colophon :—

इति पूर्वपश्चिमसमुद्राधीश्वर – अरिरायविभाल – श्रीकम्परायमहाप्रधान – भारद्वाज-वंशमौक्तिक – मायणरत्नाकरसुधाकर – माधवकल्पतरुसहोदर – सायणाचार्य-विरचिते सुभाषितसुधानिधावर्थपर्वं सम्पूर्णम् ॥

I searched again the different manuscript catalogues and found that in the Adyar Library there was a transcript of *Sāyaṇīya-Subhāṣitaṁ* bearing No. TR. 352. There was also R. 797 in the Madras descriptive catalogue. These two contain some more portions in the *Dharmaparvan* and *Kāmaparvan*. Strangely enough, these also turned out to be transcripts only from an earlier Mysore Manuscript from Belūr. They begin with *ḍambhapaddhati* and there are big *granthapātas* in *rāja-lakṣaṇa-paddhati* and *rājacāṭupaddhati*, etc. There is the well-known colophon at the end of *Arthaparvan* also and it breaks off in the middle of *Śaradvarṇana* in *Kāmaparvan*.

Thanks to the help of friends, Sri S. Narayanaswami Sastri of Mysore, Sri Paramesvara Aithal of Madras and the authorites of the Manuscript libraries mentioned above, I was able to get transcribed material which I am now placing before scholars.

Though the text has been collated carefully and important variants noted in the footnotes, some corrupt readings and lacunae have remained because of the inadequate nature of the manuscript material. Unlike other Sanskrit anthologists, neither Sāyaṇa nor his anonymous Saṅgrahakāra has bothered to indicate the names of the sources from which the verses have been taken. In the nature of things, this editor has to content himself with tracing only a few of them to their sources.

For portions of text where the original is available, and also confirmed by the *Saṅgraha*, this edition may be taken to represent a fairly correct version. Regarding other portions, the text given is of the original where available, and where not available, only of the *Saṅgraha*. Thus the *Saṅgraha* is wholly given in this text with additions of the original where possible. And perhaps, for a fuller text, we have to wait for the discovery of fresh manuscripts.

Dharwar
August 16, 1968.

K. KRISHNAMOORTHY

CONTENTS

सुभाषितसुधानिधिः

धर्मपर्व

अर्थपर्व

कामपर्व

मोक्षपर्व

Introduction

Date of Subhāṣita–Sudhānidhi :

Fortunately, we have epigraphic and literary evidences regarding the date, life, and personality of Sāyaṇācārya. Sāyaṇa played a great part both as a politician and as a scholar in founding the mighty kingdom of Vijayanagar and reviving Sanskrit learning in all its branches.

When the mighty house of Hoysalas collapsed in 1342 A. D. under the Muslim onslaughts from the North, there was a formative period of about ten years which marked the rise of the new kingdom of Vijayanagar with efforts of five brothers, Harihara, Kampaṇa, Bukka, Mārappa and Muddappa, originally the viceroys of the Hoysalas. The Hindu values of life and culture inspired them to joint action, and in this they derived immense help from their guides and ministers of whom the three brothers, Mādhavācārya, (who later became Vidyāraṇya), Sāyaṇācārya and Bhoganātha are most significant.

When the eldest Mādhavācarya was minister of Harihara I and Bukka I to begin with, his younger brother Sāyaṇa held the high post of chief minister of Kampaṇa who ruled over the Telugu region of the Nellore district, with the strong fort Udayagiri in it. Rev. H. Heras remains our only authority on the History of Kampaṇa and his rule.[1] He mentions how there are a number of inscriptions eulogising Kampaṇa and Sāyaṇa's good administration and also a number of land grants referring to Sāyaṇa.[2]

One of them, the Bitragunta inscription may be quoted here:—

तस्यानुजश्चिरमशाद्धात्रीं कम्पभूपतिः ।
याथार्थ्यमभजन्नाम यस्य कम्पयितुर्द्विषाम् ॥[3]

1. Rev. H. Heras, Beginnings of Vijayanagar History, pp. 94–98.
2. Cf. (i) Epi. Ind. Vol. V–256, (ii) Mysore Archaeological Report, 1915. p. 57, (iii) S. I. I. iv. p. 60; No. 38 of 1889, Madras.
3. Epi. Ind. III. p. 32.

As Heras says, "This passage shows that Harihara and Kaṁpaṇa ruled both simultaneously and friendly, as both are said to have ruled 'for a long time' and the second is not said to have succeeded the first" and "Kaṁpana most likely died in 1355".[4] Already in an inscription (1346), he is styled as the 'Lord of the eastern and western seas.'[5]

Now the *Subhāṣita-Sudhānidhi* mentions the same title of Kaṁpaṇa. Therefore the composition of this work can be dated fairly accurately and narrowed down to the period 1346–1355.

Life of Sāyaṇa :

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।
सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धिसहोदरौ ॥
यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाजं कुलं जन्म सर्वज्ञः स हि माधवः ॥

The above verse of Mādhava[6] gives all details about Sāyaṇa's family. He belonged to a very celebrated brahmin family. His father was Māyaṇa and mother Śrīmatī. His *gotra* was Bhāradvāja, *sūtra* Bodhāyana and *śākhā* Yajus. This is confirmed by inscriptions also.[7]

If we assume that Sāyaṇa must have been at least 30 years of age when he was asked to take charge of the chief ministership of his state by Kaṁpaṇa, we may arrive at Sāyaṇa's year of birth as 1316 A. D. His elder brother Mādhava holding office under Harihara must have been about forty at that time and his younger brother Bhoganātha about twenty. There is also reference to his sister Siṅgale who married Rāmarasa.[8]

---

4. Op. Cit. p. 96.
5. Butterworth II. p. 789–790.
6. Parāśarasmṛti Vyākhyā by Mādhava, Prastāvanā Vv. 6–7.
7. Epi. Ind. III. 118.
8. South Indian Inscriptions, Vol. 4, p. 60.

The present work itself starts with the eulogy of Kaṁpaṇa and gives an autobiography of Sāyaṇa in a nut-shell :—

1. "King Kaṁpaṇa is a moving treasure-house for the learned. The whole world is like a play-ball in the hands of the Goddess, viz. his fame.

2. "The king is styled as the 'lord of the seas' not only because of his sovereignty but also because he has sealed up as it were the enemies with his royal seal.

3. "His umbrella, so spotlessly white and lovely is unnoticed as it were due to the shade of the world contained within its fold and overwhelmed by awe.

4. "Beholding the Wish-fulfilling Cow tethered down by his virtues in the field of his senses only to be gifted away, the bull of righteousness was in full vigour as it were.

5. "The huge earth immersed in the ocean of his fame assumed the beauty of the Great Tortoise submerged in the waters.

6. "Māyaṇa's wise son Sāyaṇa is the minister of that king. It is on account of his good counsel that the snakes of the enemies do not move anywhere near.

7. "There is a quagmire caused in his courtyard by the overflowing waters that accompany his generous gifts; so much so that not even a bull (of righteousness) can lift up its foot stuck therein.

8. "Sāyaṇa is mounted firmly on the throne of generosity along with the Goddess of wealth, while his speech is mounted on another throne, viz., the tongues of the learned.

9. "To meet him, to praise his virtues and to listen to him delightfully, only Śeṣa, the Primeval Serpent, is capable.

But he is to be ignored because he is only a Bhujaṅga (beau)."[9]

This *Subhāṣita-Sudhānidhi* is composed by minister Sāyaṇa belonging to the Gotra of Bhāradvāja. Four are the sections in the work, Dharma, Artha, Kāma and Mokṣa respectively, and it is a very unique collection calculated to delight the ears of the good (verses I. 11 to 12).

Sāyaṇa's poetic powers are very well illustrated in these verses as much as in the thirteen verses (47-59) that eulogise

---

9 १. वीरश्रीकम्पराजोऽस्ति विदुषां सञ्चरन्निधिः ।
यत्कीर्तिकामिनीहस्ते ब्रह्माण्डं कन्दुकायते ॥

२. समुद्रामुद्रितान् कृत्वा प्रायः प्रत्यर्थिपार्थिवान् ।
समुद्राधिपतिर्योऽभूत् नाम्बुधीशतया परम् ॥

३. यस्यातपत्रं विमलं श्यामाकारमलक्षितम् ।
तदन्तर्वर्तिवसुधाच्छायाच्छन्नमिवादरात् ॥

४. यत्कामकणमध्ये तु बद्धां त्यागाय सद्गुणैः ।
कामधेनुं समालोक्य वृषः सत्त्व इवाजनि ॥

५. यस्य कीर्तिपयोराशौ मग्नं भूमण्डलं महत् ।
तदन्तर्वारिलीनस्य कूर्मस्य श्रियमावहत् ॥

६. मतिमांस्तस्य राज्ञोऽभूत् मन्त्री मायणसायणः ।
यन्मन्त्रेण न·सर्पन्ति नित्यं शत्रुबिलेशयाः ॥

७. यस्य दानाम्भसां पूरैः पङ्किले प्राङ्गणे मुहुः ।
लग्नं पदमिवोद्धर्तुं न शक्नोति वृषः क्वचित् ॥

८. दानसिंहासनारूढे यस्मिन् लक्ष्म्या सह स्थिरम् ।
तद्भारती च विदुषां.जिह्वासिंहासने स्थिता ॥

९. यं द्रष्टुं यद्गुणान्वक्तुं श्रोतुं च सततं मुदा ।
शेष एवोचितः सोऽपि भुजङ्गत्वान्न गण्यते ॥

— उपोद्घातपद्धति 2–10

Kaṁpaṇa in the *rājacāṭupaddhati* of Arthaparvan. The last two of them are quoted and translated here:

(1) कम्पक्षितीशमनिशं कथयन्ति सन्तः
सङ्गीतदुग्धजलधेरुदितं सुधांशुम् ।
साहित्यमानससरोवरराजहंसं
सङ्ग्रामरङ्गनटनस्थितिसूत्रधारम् ॥

'The good declare that king Kaṁpaṇa is the moon sprung forth from the milky ocean of music; is the royal swan sporting in the Mānasa lake of literature; and is the stage-manager behind the moving play of soldiers on the battle-field.'

(2) जित्वा यत्र पुरत्रयं सरथिको धन्वी न्यधात्साधनं
सर्वं कम्पमहीप निश्चिनुमहे त्वय्येव देवश्चिरात् ।
सूतं चेतनया तुरङ्गनिकरं वाचा रथाङ्गे रुचा
चापं धीरतया भुजेन च गुणं बाणं प्रतापेन च ॥

'Oh, king Kaṁpaṇa, it looks as if Lord Śiva made over to you all his equipment after defeating the demons of the three cities as a bowman in a war-chariot. His charioteer is turned into your mind, his horses into your lustre, his bow into your courage, his bow-string into your arms and his arrows into your valour.'

Some of the other kings whose *Praśastis* appear in the same *paddhati* are Sundarapāṇḍya, Arjunabhūpāla, Āhavarāma, Yadupati Raṅganātha, Tikka Bhūpa, Karṇa Gaṇapati, Rāmanātha, Dīdhimā and Sāhasāṅka. Some of these cannot be identified historically. But they must have played the role of heroes before the Vijayanagar period. We thus see Sāyaṇa as a perfect court poet and an original author of *Praśastis* in the Subhāṣita-Sudhānidhi. This aspect of Sāyaṇa's personality has not been sufficiently noticed by scholars who generally take Sāyaṇa to be just an unreliable interpreter of the Vedas.

Regarding the life of Sāyaṇa we get some gleanings from his other works as well as epigraphs. They may be briefly summarised here.

The *Alaṅkāra-Sudhānidhi* of Sāyaṇa is a unique work wherein the illustrative verses under various poetic categories are in praise of Sāyaṇa himself. Some of these verses might have been written partly by Sāyaṇa and partly by Bhoganātha who is said to have written the *Udāharaṇamālā*. These verses glorify Sāyaṇa, his rule and administration[10], his vast and profound learning in the ancient lores, his role as a teacher of Sangama II,[11] and as a valiant fighter on the battlefield who defeated king Champa and stormed the fortress of Garuḍanagara.[12]

That Sāyaṇa lived a happy home-life is evident in the verses that speak of his taste for art and literature and his

---

10 १. सत्यं महीं भवति शासति सायणार्ये सम्प्राप्तभोगसुखिनः सकलाश्च लोकाः ।
तद्वैरिणस्तदपि शैलवनान्तरेषु शुष्यन्त्यमन्दमुखनिःश्वसिताः क्षुधार्ताः ॥
२. लक्ष्मीस्ते मन्त्रशौर्याभ्यां अहितेभ्यस्समाहिता ।
आहृता त्यागभोगाभ्यां अद्भुतं सायण प्रभो ॥
३. मुक्तकम्पमनुकम्पयन्महीं कम्पराजरजनीशपालितां ।
मण्डलेषु कृतचारुमण्डनस्सायणो जयति मायणात्मजः ॥
४. सायणसचिवायत्तं संगमराजस्य पश्य राज्यमिदं ।
विद्याविनोदरसिकैः विद्वद्भिर्बहुमताभोगं ॥

11 आन्वीक्षिक्यामधिकविहृतौ हर्षशोकव्युदासे
मार्गोल्लेखं विदधति नृणां मानवे धर्मशास्त्रे ।
सम्यक् शिक्षां सचिव गमितः शैशवे सायणार्य
प्रौढिं गाढां प्रकटयति ते सङ्गमेन्द्रः प्रयोगे ॥
लोकोद्वेगकरद्विषद्विहतये प्राबोधयस्त्वं प्रभो
पार्थं प्रागधुनाप्यपार्थसुमनः कार्पण्यविच्छित्तये ।
बाल्येपि प्रतिबोधयस्यवहितं श्रीसङ्गमक्ष्मापतिं
बोधैकास्पद सायणार्य भगवद्व्यासावतारः स्वयम् ॥

12 १. गर्जद्दुर्जयगन्धसिन्धुरघटासंघट्टनष्टाष्टदि–
क्कुद्दस्सान्द्रतुरङ्गहेषितरवैर्ग्रस्तान्यघोषोदयः ।
धाटीमोटनलम्पटोद्भटभटव्याधूतधूलीभर-
च्छन्नव्योमपथो विनिर्जिगमिषत्युर्वीजये सायणः ॥

(*Continued on Page No. 7*)

homely vocations of tending the cow, performing rites

(*Continued from Page No. 6*)

२. भो भो सायणमन्त्रिशासनमिदं भूमौ समुद्घुष्यताम्
ये ये स्वामिनि सङ्गमक्षितिपतौ सेवानभिज्ञा नृपाः ।...
३. शौर्योच्छृङ्खलसङ्गमेश्वरमहासाम्राज्यसम्पादन-
प्रोद्यत्सायणमन्त्रिवर्यरभसक्षुण्णक्षमासम्पदां ।
गूढं काननगह्वरेषु चरतामस्माकमत्युन्नतै–
रेभिः किं घनगर्जितैर्मदगजैः किं वा सहर्षैर्हयैः ॥
४. अमुं शमितशात्रवस्थिरभुजावलेपोदयं
समीक्ष्य युधि सायणं समधिको भवेद्विस्मयः ।
नखाग्रहतवैरिणो नरहरेर्हरस्याथवा
नवाम्बुजदलोल्लसन्नयनमात्रदग्धद्विषः ॥
५. जगदीश्वरस्य जागर्ति कृपाणः सायणप्रभो ।
किमित्येते वृथाटोपा गर्जन्ति परिपन्थिनः ॥
६. आकर्ण्य यात्रापटहप्रणादानपोढनिद्रैस्तव सायणार्य ।
अरण्यसिंहैररिभूपतीनामाहन्यते चित्रगतोपि हस्ती ।
७. दिष्ट्या दैष्टिकभावसम्भृतमहासम्पद्विशेषोदयं
जित्वा चम्पनरेन्द्रमूर्जितयशः प्रत्यागतस्सायणः ।......॥
श्रीमत्सङ्गमभूमिपाल भवतस्सङ्ग्रामलीलाविधौ ।
साक्षादास्थितपुण्यकोटिशिखरस्साक्षी हिरण्यान्तकः ॥
८. आविस्मिताननसरोरुहमायताक्षमाजानुलम्बभुजमप्रतिमानरूपं ।
आलोक्य सायण भवन्तममन्दकान्तिमक्ष्णोरुपैति फलमायतयोर्ममाली ॥
९. बाले वल्लभ सायणस्य विजयप्रस्थानवार्ता श्रुता
वक्तव्यं सखि तस्य यानसमयः प्रस्तावनीयो न मे ।
प्रस्तावे सति किं भविष्यति तदेत्येतन्न विज्ञायते
यात्रायां विजयोस्तु यातु सुमनाः स्वापावकाशे मम ॥
१०. शुद्धान्तवामनयनासु शुचिस्मितासु वाराङ्गनास्वपि विधत्स्व विहाय वाञ्छां ।
आर्योपि सन् सचिव सायण मत्सखा त्वं स्वप्नेषु खेदयसि सन्निहितो मुधैव ॥
११. किमयं वसन्तसमयः किं वा सोमः किमङ्गवान्मदनः ।
सायणनामा सचिवः सत्यं सखि नैव केवलो मनुजः ॥
१२. सोयं सायण इत्यशेषभुवनप्रख्यातपुण्योदयः ।
शृङ्गारः किमु मूर्तिमान् विवशयन् विश्वं स्मरो वा विभुः । ...॥
१३. आयोधनेष्वहितकुन्तकृपाणबाणैराहन्यमानमपि यन्न विभिन्नमासीत् ।
तस्यैव सायणपतेर्हृदयं विलग्नं तन्व्यास्तवायतिमता नयनाञ्चलेन ॥

and instructing his sons. The names of his three sons were Kampaṇa, Māyaṇa, Siṅgaṇa.[13]

How much he admired his patron is seen in his naming one of his sons after him.

---

13. यं तत्त्वार्थबुभुत्सयैव यतयोऽप्याश्रित्य विज्ञानिनं
वर्तन्ते परमात्मबोधसुखिनस्सोयं विभुस्सायणः ।
कान्तः किं प्रतिपाद्यतां प्रियतमासम्भोगलीलापरः
शृङ्गारी किमु कामतः कृतमतिः सङ्गीतसाहित्ययोः ॥
तस्मिन्गते यौवनचित्तचोरे तन्मार्गमेवालि समीक्षसे त्वं ।
अनेन मन्ये विहरिष्यसे किं स्वदारनिष्ठो ननु सायणोऽयं ॥
रम्भे किंन्विदमद्भुतं नववधूवेषग्रहारम्भणं
दृष्टं किन्नु तिलोत्तमे न गणयत्यस्मान् सदा सायणः ।
एनं वञ्चयितुं रणाङ्गगतं वेषोऽयमङ्गीकृतः
साध्वेनत्समनुष्ठितं सखि तदप्येषः स्वदारैकधीः ॥
समरविजयवृद्धौ सङ्गमेन्द्रेण दत्तां कलय मणिविभूषां कातरे कण्ठपाशे ।
किमिव मलिनवासाः क्षौममेतद्गृहाणेत्यनुनयति सरोषां प्रेयसीं सायणार्यः ॥
मातर्मानय पादपद्मरजसा मौली ममाश्लिष्यतां
तात त्वं च समेधयालकगतां प्रीतिं नखज्योत्स्नया ।
अम्ब त्वं कपिले गृहाण यवसग्रासान्ममार्थानुगान्
इत्याराधयतीश्वरं गुरुजनं गां चान्वहं सायणः ॥
वत्स व्यञ्जय कम्पण व्यसनितां सङ्गीतशास्त्रे तव
प्रौढं मायण गद्यपद्यरचनापाण्डित्यमुन्मुद्रय ।
शिक्षां दर्शय शिंगण क्रमजटाचर्चासु वेदेष्विति
स्वान् पुत्रानुपलालयन् गृहगतस्सम्मोदते सायणः ॥
येन निर्मायते नित्यं धनैरायो धनैरपि ।
श्रेयसे यशसे दानं विदुषां विद्विषामपि ॥
मेरुणा सदृशं रूपं सत्यं सायणमन्त्रिणः ।
तव रूपमिवाचार आचार इव ते यशः ॥
पावकस्य यथा तेजः प्रसादः शशिनो यथा ।
तथा तवापि मन्यन्ते सायणार्य मनीषिणः ॥
त्यागे भोगे तथाचारेऽप्याहवेषु हवेषु च ।
सायणार्यसमो लोके सायणार्यो न संशयः ॥

The second son, Māyaṇa (the Kannada form of Mādhava) has written a work on Dharmaśāstra known as *Smṛti-Ratna*[14] as well as the *Sarvadarśanasaṅgraha.* He is different from his uncle Mādhava, author of *Dhātuvṛtti, Jīvanmuktiviveka* etc. He praises his father Sāyaṇa thus :—

1. श्रीमायणात् सकलजीवनजीवभूतात्
धाता (क्षितौ ?) समुदभूदरविन्दनाभेः ॥
श्रीसायणः श्रुतिसुखप्रदवाक्प्रसारः
सत्यावभासकतयाखिललोकसेव्यः ॥

2. स्रष्टा सृष्टिविधौ विधाय विविधा वेदादिविद्याः क्रम-
त्तत्संरक्षणतत्परः प्रतिकलं पर्याकुलश्चिन्तया ।
क्षोणीमण्डलमण्डनायितमहामन्त्रीन्द्रमात्मांशतो
मन्ये मायणसायणार्यमधुना निर्माय शर्माभजत् ॥

3. पुरा सोऽयं विष्णुर्यदुषु नृपवेषः कृतिकृते
स एवायं जातो द्विजवरकुले सायणविभुः ।
न चेन् धर्मप्रीत्यै पुनरधिवसन् मन्त्रिपदवीं
सुखाकुर्वन्नास्ते विबुधजनतां यः कलियुगे ।

4. भोक्तुं राज्यसुखं सुखेन गिरिजाजानिर्महीमण्डले
भूत्वा सायणमन्त्रिशेखरमणिस्सत्यं समुज्जृम्भते ।
नोचेदस्य गिरि स्थितिस्सुमनसां सर्वज्ञता स्यात्कथं
तच्चित्रं विबुधश्रिये प्रतिदिनं हेमादिदाने रतिः ॥

5. क्षान्त्या ह्लादनवैभवात्तव सुधाचन्द्रामरेन्द्रश्रियो
गाम्भीर्योन्नततातिरस्कृतनदीनाथावनीभूपतेः ।
औदार्यातिशयावधूतदिविजद्रोणेर्मृगात्मोदयः
कोऽन्यो मायणसायणस्य सदृशीं ख्यातिं परां गम्यते ॥

6. अमुष्मादायुष्मान् भुवनमहितात् सायणविभोः
समुद्रादुद्भूतः प्रकटितकलो माधवविधुः ।
सदैनं यो मूर्ध्ना वहति स भवेदीश्वरधिया
जगद्वन्द्यः ख्यातिं भजति भुवि सर्वज्ञ इति च ॥

---

14. D. Cat. of Skt. Mss. in the Madras Govt. Oriental Manuscripts Library, Vol. XXVII, 1937, P.P.S. Śāstri's introduction, p. iii. and text p. 10085; Ms. No. Do. No. 15309.

And his colophon is :—

इति श्रीराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रतिष्ठापक–श्रीवीर–
हरिहरभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य सायणाचार्यतनूद्भव–
माधवाचार्यविरचिते स्मृतिरत्ने सम्पूर्णमाह्निकम् ॥[15]

Coming from a son, this testimony is indeed very remarkable. The son's regard for the father is so great that he unhesitatingly takes Sāyaṇa to be an *avatāra* of Viṣṇu (in the third verse quoted above) and Śiva also, known as Sarvajña, in the fourth.

Incidentally, these verses will settle once for all, if followed properly, the scholarly controversy around the authorship of the *Sarvadarśanasaṅgraha*. First of all, it was fathered upon Mādhava, the elder brother of Sāyaṇa and recently, the flare for imagining a number of Mādhavas[16] has resulted in the conclusion that the author of the *Sarvadarśanasaṅgraha* is different from Sāyaṇa's son Mādhava though he lived in the court of Harihara II[17]. We have only to read again the intoductory verses of the *Sarvadarśanasaṅgraha* against the background presented above to be convinced that Sarvajña Viṣṇu could well be a deserved title of Sāyaṇa himself and the name Cakrapāṇi or Śārṅgapāṇi only a synonym for Mādhava, the father of Sāyaṇa. In Indian decorum, the father is regarded usually as a Guru and in this case we have evidence that Sāyaṇa himself taught his son :—

श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं ।
सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ॥
श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसा ।
क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसङ्ग्रहः ॥[18]

15. Op. cit. p. 10087.
16. Cf. (i) Marathi article:
Vijayanagarācyā darabāri gājalele anek mādhav by Saiṅai Goyamba : *Vividhajnāvistāra* 1932. aṅka 4, 5, 6.
(ii) Cinna Bhaṭṭa and the authorship of Sarvadarśanasaṅgraha by Anantalal Thakura. Adyar Library Bulletin, (Silver Jubilee Vol. XXV, p. 524, 1961.)
17. Ind. Ant. Vol. XLV p. 21.
18. Iśvaracandra Vidyāsāgar ed. Calcutta, 1858.

This identity of Sarvajña-Viṣṇu and Sāyaṇa, as well as of Cakrapāṇi and Mādhava deserves further attention of scholars.

Almost all the well-known Vedabhāṣyas of Sāyaṇa begin with the invocation :—

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥[19]

This lends support indirectly to the practice of his son later on in regarding the Guru as Maheśvara himself. Incidentally, it adds force to the tradition of the Śṛṅgeri Math that Vidyāśaṅkara was Vidyātīrtha who was the Guru of the Vijayanagar kings and the Mādhava brothers as against the Kāñci Kamakoṭi Math claim that Vidyātīrtha and Bhāratītīrtha are its Gurus.[20]

क्षोणीं सागरमेखलां सकलयन् भ्रूक्षेपमात्रे स्थितान् ।
विद्यातीर्थमुनेः कृपाम्बुधिशशी भोगावतारोऽभवत् ॥

In addition to these, Sāyaṇa seems to have considered Srīkaṇṭha as his third Guru as he mentions this in his inscription of Kāñcī.[21] And Bhoganātha also has mentioned this in his *Mahāgaṇapatistava* in a figurative way :

मन्दारश्च तरुः परेऽपि तरवो मेरुश्च शैलः परेऽ
प्याः शैलाः कमलागृहस्थशयनं चाब्धिः परेऽप्यब्धयः ।
श्रीकण्ठश्च गुरुः परेऽपि गुरवो लोकत्रयेऽप्यद्भुतं
भक्ताधीन भवांश्च दैवतमहो सर्वेऽप्यमी देवताः ॥

Of these, Vidyātīrtha has left us a commentary on *Rudra-Praśna* and *Taittirīyakasāra*.[22] [23]

From the hyperbolic praise bestowed on Sāyaṇa not only by his patron but by his brothers and son and inscription-

19. Vidyātīrtha was also honoured as Guru by king Bukka
20. See R. Rama Rao, IHQ, Vol. VI.
21. Sāyaṇācārya by Dvijendranatha Guha – Calcutta Oriental Journal, No. 2.
22. Aufrecht—Vol. I. p. 573.
23. Loc. Cit.

writers, we can conclude that Sāyaṇa was an outstanding personality in the court of Vijayanagar for a remarkable period of at least forty years. He took part actively in the administration of the kingdom as well as in the promotion of learning. The creative period in Sanskrit was over. The much needed task was that of preservation and interpretation. Towards this end Sāyaṇa addressed himself and produced a new form of digests of all existing knowledge in different branches. *Sudhānidhi* was the poetic word he coined for 'digests'. And *Subhāṣita-Sudhānidhi* is the first work in this direction.

Aufrecht has recorded that Sāyaṇa died in 1387 A. D.

It is well known that out of respect for his elder brother Mādhavācārya to whom he owed his position as well as learning, Sāyaṇa published most of his commentaries dedicating them to Mādhavācārya by the superscription 'Mādhavīya'. This has confused some scholars into thinking that Mādhava alone is the author of Vedabhāṣyas and not Sāyaṇa. They suspect the following verses :

म प्राह नृपतिं राजन् सायणार्यो ममानुजः ।
सर्वं वेत्त्येष वेदानां व्याख्यातृत्वे नियुज्यताम् ॥
इत्युक्तो माधवार्येण वीरबुक्कमहीपतिः ।
अन्वशात् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

occurring in some manuscripts of the Ṛgveda- and Yajurveda- Bhāṣyas as spurious.[24] Such views only indicate the prejudice against the competence of Sāyaṇa which is not deserving in his case.

The same prejudice has led to scholarly doubts regarding the identity of Mādhavācārya and Vidyāraṇya,[25] since Sāyaṇa is nowhere said to have referred to Vidyāraṇya. But why the following verse printed in S. P. Paṇḍit's edition of the *Atharvavedabhāṣya*[26] should not be genuine after all, one does not know :

24. The authorship of the Vedabhāṣyas—by Daśaratha Sarma—Calcutta Oriental Journal Vol. II.
25. R. Ram Rao—Loc. Cit.
26. Bombay, 1895, Vol. I. p. 1.

अविद्याभानुसन्तप्तो विद्यारण्यमहं भजे ।
यदर्ककरतप्तानामरण्यं प्रीतिकारणम् ॥

To the items of evidence adduced by R. Narasimhācārya for establishing the identity of Mādhava and Vidyāraṇya,[27] Mm. P. V. Kane adds one important consideration :—the *Vīramitrodaya* ascribes the commentary on Parāśara composed by Mādhava to Vidyāraṇya; *Vyākhyātaṁ cedaṁ śaṅkhavacanaṁ vidyāraṇyaśrīcaraṇaiḥ parāśarasmṛtiṭīkāyām*[28] etc.

To this we might add the corroboration that a pupil of Vidyāraṇya[29] gives by paying respects to Bhāratītīrtha and Vidyāraṇya in his Mahāvākya-Vyākhyā—

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ।
महावाक्यविवेकस्य कुर्मो व्याख्यां समासतः ॥

Till we have positive evidence to the contrary, we may take it that the tradition of identity of Mādhava and Vidyāraṇya is not baseless as alleged. But this is not the occasion for going into the problem in detail since we are mainly concerned with Sāyaṇa.

Works of Sāyaṇa ;

From the information of the colophons in the various works we may say that the following is roughly the list of works penned by Sāyaṇa, perhaps with the assistance of scholarly collaborators, in chronological order :—

I *Subhāṣita-Sudhānidhi*
(published here for the first time).

27. Ind. Ant. Vol. XLV. p. 18.
28. History of Dharmaśāstra.
29. Colophon : इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्यकिङ्करेण श्रीकृष्णाख्यविदुषा विरचिता महावाक्यव्याख्या समाप्ता ॥ –Trivandrum Oriental Library Mss. Catalogue Vol. VII. pp. 2630.

II *Prāyaścitta-Sudhānidhi* or *Karmavipāka*[30]
(A treatise on Dharmaśāstra)

III *Dhātuvṛtti*—(Commonly known as *Mādhavīyā dhātuvṛtti*, an authoritative treatise on Sanskrit verbs[31]

IV *Alaṅkāra-Sudhānidhi*—a treatise on Sanskrit rhetoric.[32]

The *Prāyaścitta-Sudhānidhi*, *Dhātuvṛtti* and *Alaṅkāra-Sudhānidhi* were composed in the reign of Saṅgama II, son of prince Kaṁpaṇa, as is clear from verses appearing at the beginning and at the conclusion of the said works.

V *Puruṣārtha-Sudhānidhi* — a collection of paurāṇika verses on the subject of the ends of human beings. It was written at the request of king Bukka and probably is earlier in date than the exposition of the Vedas.

VI *Vedābhāṣyāṇi* (Vedic commentaries).[33]

---

30. तस्य (सङ्गमस्य) मन्त्रिशिरोरत्नमस्ति मायणसायणः ।
तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।
ग्रंथः कर्मविपाकाख्यः क्रियते करुणावता ।

श्रीमाधवभोगनाथसहोदरस्य मायणनन्दनस्य सायणाचार्यस्य कृतौ प्रायश्चित्त-सुधानिधौ ।

31. तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।
आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥

इति पूर्वपश्चिमसमुद्राधीश्वर-कम्पराजसुत-सङ्गममहाराज-महामन्त्रिणा मायण-सुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां माधवीयायां धातुवृत्तौ ॥

32. अस्ति श्रीसङ्गमक्ष्मापः पृथ्वीतलपुरन्दरः ॥
तस्य मन्त्रिशिरोरत्नमस्ति मायणसायणः ॥

इति श्रीमत्पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरसमुद्राधिपति–बुक्करायप्रथमदेशिक–माधवाचार्यानुजन्मनः श्रीमत्सङ्गमराजसकलराज्यधुरन्धरस्य सकलविद्यानिधानभूतस्य भोग-नाथाग्रजन्मनः श्रीमत्सायणाचार्यस्य कृतावलङ्कारसुधानिधौ ॥

33. वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज–परमेश्वर–वैदिकमार्गप्रवर्तक–श्रीवीरबुक्कभूपाल-साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ।

VII *Ayurveda-Sudhānidhi*[34]— treaties in medical science.

VIII *Yajñatantra-Sudhānidhi*[35]– a treatise ou Vedic ritual.

The *Ayurveda-Sudhānidhi* and *Yajñatantra-sudhāndihi* were composed at the time of Harihara II, the son and heir of Bukka I.

Sāyaṇa praised the king for his high regard for the Vedic rites at the commencement of these works.

Sāyaṇa as an Antholgist :

We have in *Subhāṣita-Sudhānidhi* the first anthology in Sanskrit literature arranging choice quotations from Kāvyas and Śāstras under the four recognised values of life, viz., *dharma, artha, kāma* and *mokṣa*. This principle of arrangement itself endows the work with the value of an encyclopaedia on ancient Indian culture.

Of the four books, the pride of place is assigned to 'Artha' as it is mainly dasigned for the guidence of princes and administrators. This is a speciality of this anthology. Next to it comes 'Dharma' in importance and length of treatment. The interest of the work is enriched by singularly beautiful and lyrical gems included under 'Kāmaparvan' and the whole treatment is rounded off with the value of 'Mokṣa'.

---

34. आयुर्वेदसुधानिधिन्यसनिभिः श्रीसायणार्योदितं भैषज्यम् ॥
(cited in Ind. Ant. 1916. p. 22)

35. तस्या (सङ्गमस्य) भूदन्वयगुरुस्तत्त्वसिद्धान्तदर्शकः ।
सर्वज्ञः सायणाचार्यो मायणार्यतनूद्भवः ॥
उपेन्द्रस्येव यस्यासीदिन्द्रः सुमनसां प्रियः ।
महाक्रतूनामाहर्ता माधवार्यः सहोदरः ।
अधीताः सकला वेदास्ते च दृष्टार्थगौरवाः ।
तत्प्रणीतेन तद्भाष्यप्रदीपेन प्रथीयसा ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरहरिहरमहाराजसकलसाम्राज्यधुरन्धरस्य वैदिक-मार्गस्थापनाचार्यस्य सायणाचार्यस्य कृतौ यज्ञतन्त्रसुधानिधौ ॥

Scope for inclusion of great masters of literature and great kings of the country is found under *kavipraśaṁsā* and *Rājacāṭu* in the 'Arthaparvan' only, poets being the ornaments of courts.

Among the sources of this vast material, first preference is given to the two epics, Rāmāyaṇa and Mahābhārata, Kauṭilya, Manu, Yājñavalkya, Kāmandaka, and Pañcatantra since the emphasis is on Dharma and Artha. For the rest, almost all the classical plays and poems, Śatakas of Bhartṛhari and Bhallaṭa, even works like Pratāparudrīya and Kṛṣṇakarṇāmṛta are laid under contribution.

One noteworthy feature of this anthology is that several Prākṛta verses too have found a place.

The classification and arrangement of the material under headings is both systematic and all-embracing and reveals the best taste of the anthologist.

If we compare this collection with those of Sārṅgadhara, Vallabhadeva, Śrīdharadāsa etc. we will notice that the material included here is mostly new and not more than a dozen out of a hundred can be found in any other collection.

The *Rājacāṭu* section finds room for description of South Indian princes mostly ignored by historians.

A taste of a very high order is shown in the selection of the very best and most representative verses from each work.

Among the later writers who are indebted to this work very much, Sūryapaṇḍita, author of *Subhāṣitaratnahāra* (published in the Trivandrum Sanskrit series) deserves first mention. A few verses are quoted by Vallabhadeva and Sārṅgadhara.

सायणग्रथितः

सुभाषितसुधानिधिः *

धर्मपर्व

मङ्गलाचरणम्

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥

अगजाननपद्मार्कं गजाननमहर्निशम् ।
अनेकदं तं भक्तानामेकदन्तमुपास्महे ॥ २ ॥

ऐश्वर्यमव्याहतमावहन्तु
हेरम्बपादाम्बुजपांसवो नः ।
ये निर्वहन्ति श्रुतिसुन्दरीणां
सीमन्तसिन्दूरपरागलक्ष्मीम् ॥ ३ ॥

---

*Abbreviations used in footnotes :—

S_1—Ms., Mahārāja's Sanskrit College Manuscript library attached to the Mysore Palace No. : 1904.

S_2—Mysore Oriental Research Institute, No: 1827. Telugu characters.

M—(i) Mysore Oriental Research Institute, No.: 454. Grantha characters. Fragment.

(ii) No. 12138, Descriptive catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Govt. library, Madras (vol. XX p. 8105–8108).

(iii) Adyar library No. TR. 352 and

(iv) Madras Des. Catalogue, R. 797.

Sbhg. Subhāṣitaratna-Bhāṇḍāgara, Nirnyasagar Press, Bombay.

॥ उपोद्घातपद्धतिः ॥ १ ॥

दन्ताग्रं दारयेद्विघ्नानेकदन्तस्य नः प्रभोः ।
लीलया यस्य संसूते वलयं कनकाचलः ॥ १ ॥

वीरश्रीकम्पराजोऽस्ति विदुषां सञ्चरन्निधिः ।
यत्कीर्तिकामिनीहस्ते ब्रह्माण्डं कन्दुकायते ॥ २ ॥

समुद्रामुद्रितान् कृत्वा प्रायः प्रत्यर्थिपार्थिवान् ।
समुद्राधिपतिर्योऽभूत् नाम्बुधीशतया परम् ॥ ३ ॥

यस्यातपत्रं विमलं श्यामाकारमलक्षितम् ।
तदन्तर्वर्तिवसुधाच्छायाछन्नमिवादरात् ॥ ४ ॥

यत्कामकणमध्ये तु बद्धां त्यागाय सद्गुणैः ।
कामधेनुं समालोक्य वृषः सत्त्व इवाजनि ॥ ५ ॥

यस्य कीर्तिपयोराशौ मग्नं भूमण्डलं महत् ।
तदन्तर्वारिलीनस्य कूर्मस्य श्रियमावहत् ॥ ६ ॥

मतिमांस्तस्य राज्ञोऽभूत् मन्त्री मायणसायणः ।
यन्मन्त्रेण न सर्पन्ति नित्यं शत्रुबिलेशयाः ॥ ७ ॥

यस्य दानाम्भसां पूरैः पङ्किले प्राङ्गणे मुहुः ।
लग्नं पादमिवोद्धर्तुं न शक्नोति वृषः क्वचित् ॥ ८ ॥

दानसिंहासनारूढे यस्मिन् लक्ष्म्या सह स्थिरम् ।
तद्भारती च विदुषां जिह्वासिंहासने स्थिता ॥ ९ ॥

यं द्रष्टुं सद्गुणान्वक्तुं श्रोतुं च सततं मुदा ।
शेष एवोचितः सोऽपि भुजङ्गत्वान्न गण्यते ॥ १० ॥

भारद्वाजान्वयभुवा तेन सायणमन्त्रिणा ।
व्यरच्यत विशिष्टार्थः सुभाषितसुधानिधिः ॥ ११ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाङ्कं यत्र पर्वचतुष्टयम् ।
भवत्वपूर्वसन्दर्भं [सतां ?] कर्णरसायनम् ॥ १२ ॥

स कदाचित्समासेन कम्पभूपं कलानिधिम् ।
अश्रावयदनूनश्रीर्निःश्रेयसकरं परम् ॥ १३ ॥

धर्मपर्वणि कथ्यन्त उपोद्घात[१]ः प्ररोचना ।
नमस्क्रियाशीर्भूर्देववेदाश्च हितभाषणम् ॥ १४ ॥

आचारश्चाध्ययनाचारौ धर्माधर्मौ च सत्यता ।
असत्यदानादानादि तपोऽहिंसा क्षमा दया ॥ १५ ॥*

दमः शीलं गृहस्थस्य पतिः साध्वी सुधीः क्रमात् ।
अज्ञः सुजनदुर्जन्तुकलिर्डम्भिककर्म च ।
विधिर्दुर्विधिमृत्यू च धर्मसंकर एव च ॥ १६ ॥

॥ प्ररोचनापद्धतिः ॥ २ ॥

प्रसिद्धं [अपूर्वं ?] यद्वस्तु प्रथयति विना कारणकलां
जगद्ग्रावप्रख्यं निजरसभराद्भारयति यत् [सारयति च ?] ।
क्रमात्प्रख्योपाख्याप्रसरसुभगं भाव [स ?] यति तत्
सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयते[x] ॥ १ ॥

सरस्वतीविभ्रमदर्पणानां सूक्तामृतक्षीरमहोदधीनाम् ।
सन्मानसोल्लाससुधाकराणां कवीश्वराणां जयति प्रकर्षः[a] ॥ २ ॥

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।
करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम्[y] ॥ ३ ॥

सूक्तिसंग्रह एव स्यात्प्रयोक्तॄणां मनोमुदे ।
रत्नैः किमुदधौ कीर्णैः परिष्कारार्थिनां फलम् ॥ ४ ॥

मधु स्वादु भृशं स्वादु मधुनोऽपि प्रियामुखम् ।
प्रियामुखादपि स्वादु सूक्तं सूक्तान्न किंचन ॥ ५ ॥

स्थानास्थानार्पणादेव भासते स तु भूयसा ।
हारे वा विपणौ वा किं रत्नराशिर्विशोभते ॥ ६ ॥

---

१ °तप्र° S_1

*Found only in the Saṅgraha.

x. Abhinavagupta's *Locana*.

a. Rājaśekhara.

y. Bhāmaha.

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे[b] ॥ ७ ॥

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः।
अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम्[c] ॥ ८ ॥

कान्तं खलगिरा काव्यं लभते भूयसीं रुचम्।
घृष्टं श्वदंष्ट्रया हृद्यं यथा हेमविभूषणम् ॥ ९ ॥

सुभाषितं [1]हारि विशत्यधो गलान्न दुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतम्।
तदेव धत्ते हृदयेन सज्जनो हरिर्महारत्नमिवातिनिर्मलम् ॥ १० ॥

ओजो रञ्जनमेव वर्णरचना चित्रा न कस्य प्रिया
नानालङ्कृतयो न कस्य मनसः सन्तोषमातन्वते।
काव्ये किन्तु सतां चमत्कृतिकृताः सूक्तिप्रबन्धाः स्फुटं
तीक्ष्णाग्रा झटिति श्रुतिप्रणयिनः कान्ताकटाक्षाविव ॥ ११ ॥

॥ नमस्कारपद्धतिः ॥ ३ ॥

मयि खलु दक्षिणवामावीदृग्वृत्ती सदेति वक्तुमिव।
दशनावखण्डखण्डौ दधतं वेतण्डतुण्डमिह वन्दे ॥ १ ॥

वप्राघातनिमग्नदन्तजनिताच्छिद्रात् सुमेरोस्तटात्
पत्युः कुण्डलिनां फणामणिमहस्तोमे समुत्तस्थुषि।
रत्नस्तम्भ इति भ्रमेण करटं कण्डूयितुं लक्षिता
हेरम्बस्य जयन्ति कूणितदृशो मूर्ध्नो मुधा धूतयः ॥ २ ॥

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये।
स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे[d] ॥ ३ ॥

हेतवे सर्वसिद्धीनां कल्मषक्षयहेतवे।
भवाब्धिसेतवे तुभ्यं नमोऽस्तु वृषकेतवे ॥ ४ ॥

आघ्रायाघ्राय विन्दन्ति वेदश्वानं शनैः शनैः।
यत्पादानि महाटव्यां तं वन्दे शङ्करेश्वरम् ॥ ५ ॥

---

१. वारि S_1
b. Mammaṭa.
c. Bhartṛhari.
d. Bhartṛhari.

विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे।
श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे[e] ॥ ६ ॥

विमलरजसे विश्वोत्पत्तौ भवाय नमो नमो
जनसुखकृते सत्त्वोद्रिक्तौ मृडाय नमो नमः।
प्रबलतमसे तत्संहारे हराय नमो नमः
प्रमहसि पदे निस्त्रैगुण्ये शिवाय नमो नमः ॥ ७ ॥

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ[f] ॥ ८ ॥

मारमणमुमारमणं फणधरतल्पं फणाधराकल्पम्।
मुरमथनं पुरमथनं वन्दे बाणारिमसमबाणारिम् ॥ ९ ॥

नमस्त्रिभुवनोत्पत्तिस्थितिसंहृतिहेतवे।
विष्णवेऽपारसंसारसिन्धूत्तरणसेतवे[g] ॥ १० ॥

धर्माधर्मौ तद्विपाकास्त्रयोऽपि कायक्लेशाः प्राणिनामायतन्ते।
तस्मिन्नेतैर्नो परामृष्टकोशो यस्तं वन्दे विष्णुमोङ्कारवाच्यम् ॥ ११ ॥

नमस्तस्मै वराहाय लीलयोद्धरते महीम्।
खुरमध्यगतो यस्य मेरुः कणकणायते[h] ॥ १२ ॥

कौसल्यावदनेन्दुं दशरथहृदयारविन्दमार्तण्डम्।
सीतामानसहंसं रामं राजीवलोचनं वन्दे ॥ १३ ॥

अतन्द्रितचमूपतिप्रहितहस्तमस्वीकृत-
प्रणीतमणिपादुकं किमिति चाकुलान्तःपुरम्।
अवाहनपरिक्रियं पतगराजमारोहतः
करिप्रवरबृंहिते भगवतः स्थिरायै नमः ॥ १४ ॥

निर्याता मुरवैरिणश्चरणतो गङ्गेति पाणेः क्रुधा
निर्यान्तीमिव निर्मलामसिलतां वन्दे कलिन्दात्मजाम्।
दृष्ट्वा यत्करदष्टकम्बुमहिनारूढः शशीति भ्रमा-
न्निर्धारापरिबिम्बितः कमलभूः स्नातीव नाभीगतः ॥ १५ ॥

---

e. Kumārila Bhaṭṭa's Tantravārttika.
f. Kālidāsa's Raghuvaṁs'a.
g. Subhāṣitāvali, ५.
h. Subhāṣitāvali, ७.

प्रणौमि क्वणदोङ्कारमणिघण्टाविभूषिताम् ।
कविलोककुटुम्बस्य कामधेनुं सरस्वतीम् ॥ १६ ॥

करबदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।
पश्यन्ति सूक्ष्ममतयः सा जयति सरस्वती देवी[i] ॥ १७ ॥

ध्वनिर्वर्णः पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम् ।
यस्याः सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्महे[j] ॥ १८ ॥

नमामि यामिनीनाथलेखालंकृतकुन्तलाम् ।
भवानीं भवसन्तापनिर्वापणसुधानदीम्[k] ॥ १९ ॥

नमामि सर्वलोकानां जननीमब्जसंभवाम् ।
श्रियमुन्निद्रपद्माक्षीं विष्णुवक्षःस्थले स्थिताम् ॥ २० ॥

लक्ष्मीं क्षीरसमुद्रराजतनयां श्रीरङ्गधामेश्वरीं
दासीभूतसमस्तदेववनितां लोकैकदीपाङ्कुराम् ।
श्रीमन्मन्दकटाक्षलब्धविभवब्रह्मेन्द्रगङ्गाधरां
त्वां त्रैलोक्यकुटुम्बिनीं सरसिजां वन्दे मुकुन्दप्रियाम् ॥ ११ ॥

रविमावसते सतां क्रियायै सुधया तर्पयते सुरान्पितॄंश्च ।
तमसां निशि मूर्च्छतां निहन्त्रे हरचूडानिहितात्मने नमस्ते[l] ॥ २२ ॥

वन्दे चान्द्रमसीं कलां पुरभिदः कोटीरभागीरथी-
भोगावर्तजपानुवर्तनदशासम्पन्नबिम्बश्रियम् ।
तस्यैवाङ्गुलिपल्लवे मृगशिशु [धावन् ?] वलत्कन्धरं ।
शङ्के वाञ्छति लाञ्छनत्वविधया यन्मध्यमध्यासितुम् ॥ २३ ॥

कान्ताकटाक्षवपुषे नमः कुसुमधन्वने ।
जायते येन सच्छायो विरसोऽपि भवद्रुमः ॥ २४ ॥

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने[m] ॥ २५ ॥

पणमह पणअप्पकुविदगोरीचरणग्गलग्गपडिबिम्बम् ।
दससु णहदप्पणेसु एआदसतणुधरं रुद्दम् ॥ २६ ॥

i. Subandhu's Vāsavadattā.
j. Bhoja's Śṛṅgāraprakās'a.
k. Jayanta's Nyāyamañjarī.
l. Bhavabhūti's Mālatīmādhava
m. Rājaśekhara.

णमह अवड्ढिअतुङ्गं अविसारिअवित्थअं अणोणअगहिरम् ।
अप्पलहुअपरिसह्णं अणाअपरमत्थपाअडं महुमहणम्[n] ॥ २७ ॥

॥ आशीः पद्धतिः ॥ ४ ॥

हेमाद्रिं किल मातुलुङ्गफलमित्यादाय मोदाधिको
मौग्ध्यान्नागनिवासिनां भयपरैः सार्थैरिव प्रार्थितः ।
नीलीशम्बरनीलमम्बरतलं जम्बूफलं भावय-
न्तन्मुञ्चन् गिरिमम्बरं परिमृशन् लम्बोदरः पातु नः ॥ १ ॥

विघ्नेशो वः स पायाद्विहृतिषु जलधीन्पुष्कराग्रेण पीत्वा
यस्मिन्नुद्धृत्य तोयं वमति तदखिलं दृश्यते व्योम्नि देवैः ।
क्वाप्यम्भः क्वापि विष्णुः क्वचन कमलभूः क्वाप्यनन्ताः क्व च श्रीः
क्वाप्यौर्वः क्वापि शैलाः क्वचन मणिगणाः क्वापि नक्रादिसत्त्वाः ॥२॥

द्वयमुष्णं द्वयं शीतमनुष्णाशीतलं द्वयम् ।
द्वयमस्पर्शमित्यष्टौ पान्तु वो हरमूर्तयः ॥ ३ ॥

कल्याणाय भवन्तु खण्डपरशोः कोटीरवाटीरुहां
वल्लीनां वलयानि वेल्लदुरगश्रेणीनि शोणत्विषाम् ।
उन्मीलत्कनकारविन्दकलिकाकिञ्जल्कपुञ्जक्षर-
द्धूलीधूसरसिद्धसिन्धुलहरीसिन्दूरितेन्दूनि वः ॥ ४ ॥

अच्छिन्नमेखलमलब्धदृढोपगूढ-
मप्राप्तचुम्बनमनीक्षितवक्त्रकान्ति ।
कान्ताविमिश्रवपुषः कृतविप्रलम्भ-
सम्भोगसख्यमिव पातु वपुः पुरारेः[o] ॥ ५ ॥

भृङ्गावली दिशतु वः श्रियमिन्दुमौलेः
सेवावनम्रसुरशेखरपुष्पलीना ।
मामप्यधीश सुरसिन्धुमिवोत्तमाङ्ग-
माऽऽरोपयेति पदयोर्ननु [याचमाना ?] ॥ ६ ॥

दिश्यात्स शीतकिरणाभरणः श्रियं वो
यस्योत्तमाङ्गसरसि स्फुरदूर्मिपक्षा ।

n. Setubandha.
o. Bhoja's Śṛṅgāraprakāśa.

हंसीव निर्मलशशाङ्ककलामृणाल-
कन्दार्थिनी सुरसरिन्नभसः पपात[p] ॥ ७ ॥

दिक्कालात्मसमैव यस्य विभुता यस्तत्र विद्योतते
यत्रामुष्य सुधीभवन्ति किरणा राशेः स यासामभूत् ।
यस्तद्विन्दुमुषः स हविषे यस्तस्य जीवातवे
वोढ्वा यद्गुणमेष मन्मथरिपोस्ताः पान्तु वो मूर्तयः ॥ ८ ॥

च्युतामिन्दोर्लेखां रतिकलहभग्नं च वलयं
समं चक्रीकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया ।
अवोचद्यं पश्येत्यवतु स शिवः सा च गिरिजा
स च क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनुः[q] ॥ ९ ॥

नटनघटनाव्यग्रश्चण्डभ्रमद्भ्रमिमण्डलो
भवतु भवतां भूत्यै कात्यायनीरसिकः प्रभुः ।
यदधिकभुजा वात्यागत्या भुवि प्रसभोत्थिता-
श्चलदलदलाशङ्कामङ्कूरयन्ति चलाचलाः ॥ १० ॥

उमाप्रणामसंक्रान्तचरणालक्ततः शशी ।
सन्ध्यारुण इवाभाति यस्य पा [यात् स वः ?] शिवः ॥ ११ ॥

उपस्थास्नोरुष्णः ककुदशिखरास्फालनकला-
खलात्कुर्वद्दर्वीकरकटकचूडामणिगणः ।
सहारोहद्गौरीपदकमलधूलीभरहरः
करः शम्भोः श्रीमन्परमभयमभ्यादिशतु वः ॥ १२ ॥

संरम्भादविभाव्यमानभुवनारम्भस्य कामद्रुहो
नृत्तारम्भससम्भ्रमैरवयवैर्ब्रह्माण्डमुद्भिन्दतः ।
निर्यन्मूलविनिर्गताग्रचरणप्रोद्भासितोत्पलवं
पायाद्वो बहिरम्बुधिः प्रविचलत्कूर्मायमाणं वपुः ॥ १३ ॥

का त्वं कामिनि जाह्नवी किमिह ते भर्ता हरो नन्वसा-
वम्भस्त्वं किल वेत्सि मन्मथकलां जानात्ययं ते पतिः ।
स्वामिन्सत्यमिदं नहि प्रियतमे सत्यः कुतः कामिनां
इत्येवं हरजाह्नवीगिरिसुतासंजल्पितं पातु वः ॥ १४ ॥

---

p. Subhāṣitāvali, ६४ q. Subhāṣitāvali, ६६.

आकुञ्चितारुणपदाम्बुजकान्तिभङ्गै-
रापाटलीकृतसुवर्णसमान्तरालम् ।
आम्नायमौलिपदवीपरिमृग्यमूर्ते-
रानन्दनृत्तमवतादमृतांशुमौलेः ॥ १५ ॥

अप्राकृतारभटिलोलजटाघटाभि-
रारान्निपातितविनिर्मलतारकाभिः ।
मध्येसभं बलिसुसम्भ्रममादधान-
मानन्दनृत्तमवतादमृतांशुमौलेः ॥ १६ ॥

गौरीविहारबहुरिङ्गणमौलिगङ्गा-
भङ्गालिभङ्गजलबिन्दुपरंपराभिः ।
संभाव्यमानतपनीयसमान्तराल-
मानन्दनृत्तमवतादमृतांशुमौलेः ॥ १७ ॥

आखण्डलादिसुरमण्डलमुच्यमान-
मन्दारसङ्गमधुवाञ्छितसंस्क्रियाभिः ।
आपूर्यमाणहरिदन्तमनन्तभाव-
मानन्दनृत्तमवतादमृतांशुमौलेः ॥ १८ ॥

गौरीविशेषजपविभ्रममात्तभूषं
भूषाभुजङ्गरवफूत्कृतिमारुतेन ।
आमृष्टभानुतुरगाननघर्मतोय-
मानन्दनृत्तमवतादमृतांशुमौलेः ॥ १९ ॥

वक्त्रारविन्दविलसड्डमरुप्रकाण्ड-
निध्वानगुम्भितदिशो गजकर्णतालम् ।
मञ्जीरदीप्तिगुणितारुणपादशोभ-
मानन्दनृत्तमवतादमृतांशुमौलेः ॥ २० ॥

गौरीकराब्जमणितालनिनादभङ्गी-
भावानुवादिलयपाटलपादपद्मम् ।
सेवाकृताञ्जलिपदाञ्जलिभावमान (?)-
मानन्दनृत्तमवतादमृतांशुमौलेः ॥ २१ ॥

भूषा वेदी भुवनमधरं पुष्करं पुष्पवाटी
शाटीपालाः शतमखमुखाश्चन्दनद्रुर्मनोभूः ।

व्यासः प्रष्टा भुवनविदिता यस्य वाहाधिवाहा
देवः पायाज्जलधिशरधिर्देवतासार्वभौमः ॥ २२ ॥

विद्राणे द्रव्यनाथे सवितरि तरले जातशङ्के शशाङ्के
गोविन्दे मन्दगर्वे द्रवति मघवति क्लान्तकान्तौ कृतान्ते ।
अब्रह्मण्यं ब्रुवाणे वियति शतधृतावुद्धृतैकाग्रहस्ते
पायान्नः कालकूटं झटिति कवलयन् लीलया नीलकण्ठः ॥ २३ ॥

भो भो दिक्पतयः प्रयात परतः खं मुञ्चताम्भोमुचः
पातालं व्रज मेदिनि क्षितिधराः कुम्भे विशन्तु क्षणात् ।
ब्रह्मन्नुन्नय दूरमात्मसदनं नाथस्य नो नृत्यतः
शम्भो सङ्कटमेतदित्यवतु वः प्रोत्सारणा नन्दिनः ॥ २४ ॥

नृत्तायाल्पमुदञ्चितं तदुपरि व्यालम्बिना पाणिना
मोक्षार्थे परमोऽयमित्यभिहितं प्राणाय संसारिणाम् ।
अन्येनापि धृताग्निना सशपथं प्रायेण निर्धारितं
श्रीमदभ्रसभापतेरवतु नः श्रीपादपङ्केरुहम् ॥ २५ ॥

भ्रश्यद्वेधःकरोटीभ्रमदमरधुनीमज्जदुन्मज्जदिन्दु
क्षुभ्यद्ब्रह्माण्डभाण्डव्यतिकरित [विलासाढ्य ?] दोर्दण्डषण्डम् ।
वल्गद्वामाङ्गसङ्गस्तनघटघटनाटोपनृत्यद्भुजङ्गं
भीमं भीमस्य नृत्तं हरतु विहरतः सान्ध्यमाद्यं तमो नः ॥ २६ ॥

वेधःकोटिकरोटिझाटिति विलुठत्स्वर्लोककल्लोलिनी–
कल्लोलाहतिफुल्लहल्लकगलल्लालम्बकोलाहलाः ।
भद्रं पक्ष्मलयन्तु वः प्रविलसद्भूषाभुजङ्गस्फुटा
नृत्तारम्भविजृम्भशङ्करजटाजूटच्छटाडम्बराः ॥ २७ ॥

यो विश्वत्राणभूतस्तनुरपि च हरेर्यानकेतुस्वरूपं
यं संचिन्त्यैव नद्यः स्वयमुरगवधूवर्गगर्भाः पतन्ति ।
चञ्चच्चञ्चूरुतुण्डत्रुटितफणिवसारक्तपङ्काङ्कितास्यः
पायाच्छन्दोमयोऽयं खगपतिरमलस्वर्णवर्णः सुपर्णः ॥ २८ ॥

कुर्वन् गर्वाट्टहासं घुघुघुघुघुघुपिति प्रस्फुरत्केसराग्रे
आक्रम्याकाशमुच्चैरमररिपुपतिः भानुदण्डैर्गृहीत्वा ।
उत्तानीकृत्य शेषान्निशितनखमुखैर्दारयन् तस्य वक्षः
प्रह्लादाह्लादकारी मधुभिदवतु वः पञ्चवक्त्रो मुरारिः ॥ २९ ॥

लक्ष्मीनेत्रोत्पलश्रीसततपरिचयादेव संवर्धमानो
नाभीनालीकरिङ्खन्मधुकरपटलीदत्तहस्तावलम्बः ।
युष्माकं सम्पदोघानविरलतुलसीदामसंजातभूमः
कालिन्दीकान्तिहारी कलयतु वपुषः कालिमा कैटभारेः ॥ ३० ॥

अरेः प्राणानिलाः पञ्च वध...शक्तो जयः (?)
इतीव लज्जया नम्राः पान्तु वो नृहरेर्नखाः ॥ ३१ ॥

हरेर्लीलावराहस्य दंष्ट्रादण्डः स पातु वः ।
हेमाद्रिकलशा यत्र धात्रीच्छत्रश्रियं दधौ ॥ ३२ ॥

यूथायितमवतु हरेः क्ष्मामुद्धरतो वराहवपुषो वः ।
शेषफणामणिमण्डलसहस्रसंक्रान्तबिम्बस्य[r] ॥ ३३ ॥

रक्षन्तु लक्ष्मीकुचशातकुम्भ–
कुम्भस्थलीकुङ्कुमपङ्किलाङ्काः ।
बालातपाताम्रकलिन्दकन्या–
कल्लोललोला मुरवैरिवाहाः ॥ ३४ ॥

विद्युत्त्वानिव नीलकण्ठनिवहो यां द्रष्टुमुत्कण्ठते
यां दृष्ट्वा यमुनां पिपासुरनिशं व्यूहो गवां गाहते ।
उत्तंसाय तमालपल्लवमिति च्छिन्दन्ति यां गोपिकाः
कान्तिः कालियशासनस्य वपुषः सा पावनी पातु वः[s] ॥ ३५ ॥

पातु त्रीणि जगन्ति सन्ततमकूपाराद्धरामुद्धर–
न्लीलाक्रोडकलेवरः स भगवान्यस्यैकदंष्ट्राङ्कुरे ।
कूर्मः कन्दति नालति द्विरसनः पत्रन्ति दिग्दन्तिनो
मेरुः कोशति मेदिनी जलजति व्योमापि लोलम्बति ॥ ३६ ॥

यस्येयं नवकालमेघनिवहश्यामाभिरामद्युते–
र्दंष्ट्रायां स्मयमानकेतकरुचौ भृङ्गीति शङ्क्येत भूः ।
तारश्चित्रशिखण्डिनां परिषदा सानन्दमाकर्णित–
स्तापं नः शमयेत (दिक्परिग ?) तः कोलस्य कोलाहलः ॥ ३७ ॥

मन्थक्ष्माधरमथ्यमानलहरीझंकारतूर्यस्वने
मुक्ताजालकलापवर्षिणि गलन्मन्दारपुष्पस्रजि ।

---

r. Śṛṅgāraprakāśa.　s. Līlāśuka's Kṛṣṇakarṇāmṛta, II. 2.

अभ्यर्णज्वलदौ (र्व ?) तेजसि दलन्माणिक्यदीपाङ्कुरे
पारे वारिनिधेः श्रियं परिणयन्नारायणः पातु वः ॥ ३८ ॥

ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतधृतिभवनाम्भोरुहो नालदण्डः
क्षौणीनौकूपदण्डः स्रवदमरसरित्पट्टिकाकेतुदण्डः ।
ज्योतिश्चक्राक्षदण्डस्त्रिभुवनविजयस्तम्भदण्डोऽङ्घ्रिदण्डः
श्रेयस्त्रैविक्रमस्ते वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदण्डः[t] ॥ ३९ ॥

किं छत्रं किं नु रत्नं किमु तिलकमिदं कुण्डलं कौस्तुभो वा
चक्रं वा वारिजं वेत्यमरयुवतिभिः यद्बलिद्वेषिदेहे ।
ऊर्ध्वं मौलौ ललाटे श्रवसि हृदि करे नाभिदेशे च दृष्टं
पायात्तद्वोऽर्कबिम्बं स च दनुजरिपुर्वर्धमानः क्रमेण ॥ ४० ॥

लीने श्रोत्रैकदेशे नभसि नयनयोस्तेजसि क्वापि याते
श्वासग्रासोपयुक्ते मरुति जलनिधौ पायुरन्ध्रार्धपीते ।
पोत्रप्रान्तैकरोमान्तरविवरगतां मार्गतः शार्ङ्गपाणेः
क्रोडाकारस्य पृथ्वीमगणितविभवं वैभवं वः पुनातु[u] ॥ ४१ ॥

आकण्ठदेशं पुरुषोऽयमव्यादतः परस्तान्मृगसार्वभौमः ।
अद्यापि यस्मादसुरे (श्वरा ?) णां
(विस्रम्भवन्ध्या ?) नि ग्रहाण्यभूवन् ॥ ४२ ॥

पद्ममस्तु भवतां विभूतये सूतिकाभवनमादिवेधसः ।
श्यामला भुजगभोगशायिनी देवता भवति यस्य दीर्घिका ॥ ४३ ॥

सर्वाङ्गडिम्भो रिपुमुन्माथिष्यन् तत्रान्तरे भक्तवचो निशम्य ।
तत्पारवश्यात् ध्रुवमर्धसिंहः स्तम्भात्स पायादुदि (तो ? नृसिंहः ॥४४॥

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यो गंगां च दधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः ।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
सोऽव्याददृष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्वदो माधवः[v] ॥ ४५ ॥

वीक्षानुग्रहतारतम्यविहितब्रह्मादिकीटावधि
प्राण्युत्कर्षनिकर्ष [योग ?] कथितप्राक्कर्मवैषम्ययोः ।

---

t. Daṇḍin's Daśakumāracarita. u. Subhāṣitāvali, ५७.
v. Dhvanyāloka.

अक्ष्णोस्ते हरदग्धमन्मथपुनःसज्जीवनैकौषधि-
र्लीला देवि समाहितानि तनुतात्सर्वाणि शर्वाणि नः ॥ ४६ ॥

प्रह्वप्राचीनबर्हिप्रमुखसुरवरानेककोटीरकोटि-
स्पष्टश्लिष्टेन्द्रनीलामलमणिमधुपश्रेणिजुष्टं कृषीष्ट ।
श्रीपादाम्भोजयुग्मं नखमणिविलसद्रश्मि किञ्जल्कपुञ्जं
शिञ्जन्मञ्जीरहंसीमुखरितमनिशं मङ्गलं वो भवान्याः ॥ ४७ ॥

आकल्पं श्रियमातनोतु भवतामम्भोधरश्यामलं
वन्द्यं तज्जगतामनादिनिधनं श्रीवल्लभाख्यं महः ।
स्वैरं यस्य मुखाम्बुजे परिलसच्छृङ्गारलीलारस-
स्रोतस्युन्मदमीनविभ्रमजुषः खेलन्ति गोपीदृशः ॥ ४८ ॥

देवे वर्षति यज्ञविप्लवरुषा वज्राश्मधारानिलैः
सीदद्वालपशून्भियात्मशरणं दृष्ट्वानुकम्पी स्मयन् ।
उत्पाट्यैककरेण शैलमचलो बालोच्छिलीन्ध्रं (?) यथा
बिभ्रद्गोष्ठमवान्महेन्द्रमदभित् पायान्न इन्द्रो गवाम् ॥ ४९ ॥

पीठे पीठनिषण्णबालकगले तिष्ठन्स गोपालको
यन्त्रान्तास्स्थितदुग्धभाण्डमवाभिद्याच्छाद्य घण्टारवम् ।
वक्त्रोपान्तकृताञ्जलिः कृतशिरःकम्पं पिबन्यः पयः
पायादागतगोपिकानयनयोर्गण्डूषफूत्कारकृत् ॥ ५० ॥

पाणौ पायसभक्तमाहितरसं बिभ्रन्मुदा दक्षिणे
सव्ये शारदचन्द्रमण्डलनिभं हय्यङ्गवीनं दधत् ।
कण्ठे कल्पितपुण्डरीकनखमप्युद्दामदीप्तिं वह-
न्देवो दिव्यदिगम्बरो दिशतु वः सौख्यं यशोदाशिशुः ॥ ५१ ॥

वाल्मीकिस्मृतिमन्थरेण मथितः सीतारमासंभवः
सुग्रीवामरभूरुहोऽङ्गदगजः सौमित्रिचन्द्रोदयः ।
[सीतारत्न ?] मणिर्विभीषणसखः पौलस्त्यहालाहलः
श्रीरामायणदुग्धसिन्धुरमलो भूयात्स वः श्रेयसे ॥ ५२ ॥

पाराशर्यवचस्सरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं
नानाख्यातककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम् ।

लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा
भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि वः श्रेयसे[w] ॥ ५३ ॥

कावेरीहृदयाभिरामपुलिने पुण्ये जगन्मङ्गले
चन्द्राम्भोजवतीतटे परिसरे धात्रा समाराधिते ।
श्रीरङ्गे भुजगेन्द्रभोगशयने लक्ष्मीमहीसेविते
शेते यः पुरुषोत्तमः स भगवान्नारायणः पातु नः ॥ ५४ ॥

प्राजापात्यं प्रथमसुकृतं भानुमत्पौत्रभाग्यं
तेजोऽयोध्याजनपदजुषां जानकीपाणिसम्पत् ।
उत्तुङ्गश्रीनिशिचरपतेरुत्सवश्रीलभूमे-
रुत्सङ्गस्थः कनकसरितो [वारिपूरो ?] ऽवतां नः ॥ ५५ ॥

वपुषा वलभिवच्छिलावलम्बी
पदभागुत्तमभक्तभावबिम्बी ।
हिमधामसरस्तटावलम्बी
महिमा रक्षतु वक्षसा कुटुम्बी ॥ ५६ ॥

आयुस्ते शतमस्तु रोगरहितं [वर्षाण्य ?] हीनं पुनः
पुत्राः शास्त्रसमन्विताः समधिका भक्तिः परब्रह्मणि ।
किञ्चारोग्यमभङ्गुरं वितरणं विद्या च सर्वोत्तरा
रङ्गाधीशभुजान्तरप्रणयिनीलक्ष्मीकटाक्षेक्षणात् ॥ ५७ ॥

आयुर्दीर्घमरोगतामविकलामैश्वर्यमव्याहतं
पुत्रान्भद्रगुणान्ददातु भवतः सुत्रामतुल्यंपदम् ।
पारावारसुधापयोधरतटीपाटीरपङ्काङ्कितः
श्यामः कामपिता पितामहपिता शेषाङ्कशायी हरिः ॥ ५८ ॥

को वा घोषितमातनोति कलशे मातर्वदेतीरिते
भूतं मा स्पृश मा स्पृशेति कथितो मात्रा हठात् पाणिना ।
तस्यान्तर्नवनीतमण्डममलं प्रोद्धृत्य भूतेन मे
दत्तं दत्तमिति प्रमोदभरितो नृत्यन्हरिः पातु वः ॥ ५९ ॥

मातर्ब्रूहि किमेतदञ्जलिपुटे तातेन गोपाय्यते
वत्स स्वादुफलं प्रयच्छति हरस्तत्त्वं गृहाण स्वयम् ।
मात्रैवं कथिते गुहे विघटयत्याकृष्य सन्ध्याञ्जलिं
शम्भोर्भग्नसमाधिरुद्धमनसो हासोद्गमः पातु वः ॥ ६० ॥

w. Mahābhāratamāhātmya.

भ्रस्यद्विश्वम्भराणि भ्रमितभुवनभृत्कुम्भकुम्भीनसानि
त्रुट्यत्ताराणि टंकद्धरणिधरशिरःश्रेणिशीर्यद्दृषन्ति ।
दिक्कीर्णोदन्वदां विद्रवदमरवधूचक्रचञ्चाद्रियान्ति
व्यस्यन्तु व्यापदं वस्त्रिपुरविजयिनस्ताण्डवाडम्बराणि ॥ ६१ ॥

चञ्चद्देवेन्द्रकुल्यश्चकितदशदिशाकीर्णकोटीरकोट्यः
सङ्गायत्स्वर्वधूट्यः सरभसविनमात्सिद्धगन्धर्वधाट्यः ।
विश्लिष्यच्चर्मचट्यो विगलितशतपत्रासनोद्यत्करोट्यः
त्रुट्यत्कैलासतट्यस्त्रिपुरविजयिनः पान्तु वो ह्यारभट्यः[x] ॥ ६२ ॥

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतश्चाददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।
आलिङ्गन्योऽवधूतास्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः[y] ॥ ६३ ॥

पान्तु वः पद्मनाभस्य नाभिपङ्कजपांसवः ।
मकरन्दरसार्द्रेषु येषु रोहन्ति [सिद्धयः ?] ॥ ६४ ॥

नाभीसरोजमवतादरविन्दनाभे-
रन्तर्निविष्टकमलासनकर्णिकारम् ।
आबद्धमूलमभितो मुकुलावलीभि-
रागामिसृष्टिचतुराननगर्भिणीभिः ॥ ६५ ॥

आताम्रपादमवलम्ब्य करेण कृष्णः
संयोजयन्निजमुखे ददतात्सुखं वः ।
त्रैविक्रिमाङ्घ्रिजितबाह्यसमस्तलोकः
कुक्षिप्रविष्टभुवनान्यपि मातुकामः ॥ ६६ ॥

कल्याणमावहतु नः कुहनावराहो
यस्यास्थि(सी स्नि ?) । निखिलं प्रतिरोमकूपम् ।
आभाति सप्रणयमुद्वहतो धरित्रीं
स्वेदाभिधान इव सात्त्विकहावभेदः ॥ ६७ ॥

x. Sbhg. I. 160. y. Amaruśataka

पायादायासखेदक्षुभितफणिफणारत्ननिर्यत्ननिर्य-
च्छायामायापतङ्गद्युतिमुदितावियं [त्पद्मिनी ?] चक्रवालम् ।
अभ्रान्तभ्रान्तचूडातुहिनकरकरालोक [नीरन्ध्र ?] नाल-
च्छेदामोदानुधावद्द्रुहिणरथखगं धूर्जटेस्ताण्डवं नः ॥ ६८ ॥

वल्गत्स्वर्गस्रवन्ती प्रपदभरदर [द्दन्तदिग् ?] दन्तिपङ्क्ति-
र्वित्रस्तापुष्पगन्धभ्रमणरयसमुध्वस्तसप्ताद्रिसन्धिः ।
पातु क्ष्मावारभीतिप्रवणनिजवधूदुष्परीरम्भजृम्भ-
त्सम्भोगस्तम्भभोगी त्रिदश...(?) ताण्डवं काण्डजं वः ॥ ६९ ॥

श्रीवेङ्कटाद्रिनिलयः कमलाकामुकः पुमान् ।
अभङ्गुरविभूतिस्ते तरङ्गयतु मङ्गलम् ॥ ७० ॥

कल्याणमावहतु वः शिवयोस्तदेकं
गात्रं यदीयमसितच्छविकण्ठमूलम् ।
वामेतरेऽपि कुरुते सितभासि भाग-
प्रारब्धशैलतनयापरिणामशङ्काम्[z] ॥ ७१ ॥

मेरूरुकेसरमुदारदिगन्तपत्र-
मामूललम्बिचलशैलशरीरनालम् ।
येनोद्धृतं कुवलयं ललना सलीलं
उत्तंसकार्थमिव पातु स वो वराहः ॥ ७२ ॥

नवं कैरालेपं कलयति धरित्री व्यपभया-
न्न मुक्तास्तामन्विच्छत्युरगनगरभ्रंशभयतः ।
न दत्ते ब्रह्माण्डस्फुटनभयतो घर्घररवं
वराहः संरम्भाद्दिशतु तव सौख्यं त्वविकलम् ॥ ७३ ॥

पृष्ठभ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रावाग्रकण्डूयनै-
र्निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः पान्तु वः ।
यत्संस्कारकलानुवर्तनवशाद्वेलाच्छलेनाम्भसां
यातायातमहर्निशं जलनिधेर्नाद्यापि विश्राम्यति[a] ॥ ७४ ॥

कालिन्दीपुलिनोदरेषु मुसली यावद्गतः क्रीडितुं
तावत्कर्बुरितं पयः पिब हरे वर्धिष्यते ते शिखा ।

---

z. Uiprekṣāvallabha, cf. Sūktimuktāvalī, 19.
a. Sūktimuktāvalī, II. 69.

इत्थं बालतया प्रतारणवशः श्रुत्वा यशोदागिरः
पायाद्वः स शिखां करेण विमृशन्क्षीरेऽर्धपीते हरिः[b] ॥ ७५ ॥

कृष्णेनाम्ब गतेन रन्तुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया
सत्यं कृष्ण क एवमाह मुसली मिथ्याम्ब पश्याननम् ।
व्यादेहीति विदारिते शिशुमुखे दृष्ट्वा समस्तं जग-
न्माता यस्य जगाम विस्मयवशं पायात्स वः केशवः[c] ॥ ७६ ॥

अङ्गुल्या कः कवाटं प्रहरति कुटिलो माधवः किं वसन्तो
नो चक्री किं कुलालो नहि धरणिधरः किं द्विजिह्वः फणीन्द्रः ।
नाहं घोराहिमर्दी त्वमसि खगपतिर्नो हरिः किं कपीन्द्रः
इत्येवं गोपकन्याप्रतिवचनजडः पातु वः पद्मनाभः[d] ॥ ७७ ॥

कस्त्वं शूली प्रविश भिषजां वेश्म वैद्यं न जाने
स्थाणुर्बाले न वदति तरुर्नीलकण्ठः प्रमुग्धे ।
केकामेकां वद त्वं पशुपतिरबले नैव दृष्टे विषाणे
इत्येवं शैलकन्याप्रतिवचनजडः पातु वः पार्वतीशः ॥ ७८ ॥

योषा का सा [नि ?] जेयं तव शिरसि जटामौलिवासा मणिस्र-
क्कामारे कावलामाहर हरदयिते कामिनी का रतिश्च ।
शुभ्रा वाग्देवतेयं वद वद शठ दयिता वच्मि सत्यं त्वमेवे-
त्युक्तिप्रत्युक्तिमाला वितरतु शिवयोर्वः सुभूतिं चिरायुः ॥ ७९ ॥

धन्या केयं स्थिता ते शिरसि शशिकला किं नु नामैतदस्या
नामैवास्यास्तदेतत्परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः ।
नारीं पृच्छामि नेन्दुं कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दु-
र्देव्या निह्नोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शाठ्यमव्याद्विभोर्नः[e] ॥ ८० ॥

भिक्षार्थीशः क्व यातः सुतनु बलमखे ताण्डवं कुत्र भद्रे
मन्ये वृन्दावनान्ते किमुत मृगशिशुर्नैव जाने वराहः ।
बाले कच्चिन्न नष्टो जरठवृषपतिर्गोप एवात्र वेत्ता
क्रीडावाक्यं तदेतज्जलनिधिहिमवत्कन्ययोः त्रायतां नः ॥ ८१ ॥

पायाद्गजेन्द्रवदनः स इमां त्रिलोकीं यस्योद्धृतेन गगने महता करेण ।
मूलावसक्तसितदन्तबिसाङ्कुरेण नालायितं तपनबिम्बसरोरुहस्य[f] ॥ ८२ ॥

---

b. Līlāśuka's Kṛṣṇakarṇāmṛta, II. 60,
c. Kṛṣṇakarṇāmṛta, II. 64. d. Ibid. III. 105.
e. Mudrārākṣasa, f. Subhāṣitāvali, 80, II. 45

युष्माकमम्बरमणेः प्रथमे मयूखास्ते मङ्गलं विदधतूदयरागभाजः ।
कुर्वन्ति ये दिवसजन्ममहोत्सवेषु सिन्दूरपाटलमुखीरिव दिक्पुरन्ध्रीः[g]
॥ ८३ ॥

शृङ्गारी गिरिजानने सकरुणो रत्यां प्रवीरः स्मरे
बीभत्सोऽस्थिभिरुत्फणी च भयकृन्मूर्त्याद्भुतस्तुङ्गया ।
रौद्रो दक्षविमर्दने च हसकृन्नग्नः प्रशान्तश्चिरा-
दित्थं सर्वरसाश्रयः पशुपतिर्भूयात्सतां भूतये[h] ॥ ८४ ॥

[हस्तेनैव ?] विदार्य वक्त्रकुहरादुद्यत्फणान्वासुकेः
तर्जन्या विषकर्बुरांस्तत इतः संस्पृश्य दन्ताङ्कुरान् ।
एकं त्रीणि नवाष्ट सप्त षडिति प्रध्वस्तसंख्याक्रमा
वाचः क्रौञ्चरिपोः शिशुत्वविकलाः श्रेयांसि पुष्णन्तु वः ॥ ८५ ॥

भद्रं वः प्रसुवीत दृप्तदनुजस्वच्छन्दबन्दीकृत-
च्छन्दःस्थेमविधित्सया रचितवान्मात्स्यं वपुर्माधवः ।
संरम्भोत्पतनोन्नमन्निजशिरःसङ्घट्टनिर्भिन्नया
यश्चक्रे विहृतिं बहिर्जलनिधावूर्ध्वाण्डभीत्त्यागतः (?) ॥ ८६ ॥

कूटस्थः कुशलं तनोतु भवतां कूर्मः षडूर्मिस्पृशि
व्याप्ते दुष्कृतिकर्दमे जलनिधावुत्तारकः पैतुषाम् (?) ।
मन्थक्षोणिधरः पयोधिमथने यत्पृष्ठमारोपित-
स्तत्काठिन्यकृतव्यथापरवशः प्रायेण पाथोभ्रमत् ॥ ८७ ॥

एकीभूतसमस्तवारिधिपयःप्राग्भारभारालसः
क्षोणीक्षेमविधानदक्षिणमहोत्साहो वराहोऽस्तु वः ।
कल्पापायघनाघनध्वनिशिरःकुट्टाकघोणारव-
भ्रष्टाखण्डलवैरिवर्गगरिमा निर्वेदविच्छित्तये ॥ ८८ ॥

आतङ्केष्वयमङ्कुरत्सु भवतामासन्नवर्ती भवे-
दापन्मोचनकर्मठः प्रणमतामाश्चर्यकण्ठीरवः ।
यत्प्रादुर्भवनेन धन्यजठरा लोकस्य मातुः श्रियः
श्वश्रूभावमवाप कापि भवतः स्थूणासुराणां रिपुः ॥ ८९ ॥

नाथस्यैष पितुः सतोऽपि जगतां मातृत्वमातन्वतः
पादः पातकभञ्जनाय भवतामह्नाय सन्नह्यतु ।
यत्रावर्जितमम्बुपद्मजनुषा देवेन गौरीपते-
र्मौलौ खेलति मालतीविरचिता मालेव बालेन्दुना ॥ ९० ॥

g. Subhāṣitāvali, 73. h. Śṛṅgāratilaka.

कस्मैचित्प्रतिपाद्य विक्रमजितां विप्राय विश्वंभरा-
मब्धौ वैभवलब्धवासरसिकः क्षेमाय रामोऽस्तु वः ।
श्लाघन्ते रणसीम्नि यस्य चरितं कालाग्निकूलंकष-
ज्वालोद्गारिकुठारकुक्षिनिहितक्ष्मापालचक्रान्जनान् ॥ ९१ ॥

रक्षां वो विदधीत राक्षसवधूवैधव्यविश्राणन-
श्लाघाशात्रवसाधकः स भगवान्धानुष्कधौरेयकः ।
यद्दोस्स्थेमवशंवदे पुरभिदस्तत्तादृशे कार्मुके
रुद्राय स्थिरधन्वने श्रुतिरहो लज्जावती तिष्ठति ॥ ९२ ॥

कालिन्दीतटभेदि हास्तिनपुरीदौस्थ्यादिभिः ख्यापित-
स्थेमा यस्य जयत्यखण्डजगदानन्दैककन्दो भुजः ।
मुष्ट्या निष्ठुरयैष मुष्टिकशिरोनिष्ठ्यूतरक्तच्छटा-
च्छद्मोद्वान्तरुषा भिनत्तु भवतां भद्रेतरं लाङ्गलम् ॥ ९३ ॥

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वभूतप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः[i] ॥ ९४ ॥

आकल्पं मुरजिन्मुखेन्दुमधुरोन्मीलन्मरुन्माधुरी-
धीरोदात्तमनोहरः सुखयतु त्वां पाञ्चजन्यध्वनिः ।
लीलानिर्जितमेघनादविभवो यः कुम्भकर्णव्यथा-
कारी दानवदन्तिनां दशमुखं दिक्चक्रमाक्रामति ॥ ९५ ॥

चत्वारः प्रथयन्तु विद्रुमलतारक्ताङ्गुलिश्रेणयः
श्रेयः शोणसरोजकोरकरुचस्ते शार्ङ्गिणः पाणयः ।
कालेष्वब्जभुवो भवन्ति युगपद्ये पुण्यवर्णावली-
कस्तूरीमकरीः पयोधरयुगे गण्डद्वये च श्रियः ॥ ९६ ॥

व्यानम्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे
सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
मीलद्भ्रूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपोलोदरे
पार्वत्या नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः[j] ॥ ९७ ॥

i. Kālidāsa's Śākuntala. j. Ascribed to Bhāsa by Jalhaṇa.

औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।
दृष्ट्वाग्रे धवमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः[k] ॥ ९८ ॥

पादाग्रस्थितया मुहुः स्तनभरेणानीतया नम्रतां
शम्भोः सस्पृहलोचनत्रयपथं यान्त्या तदाराधने ।
ह्रीमत्या शिरसीहितः सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पया
विश्लिष्यन्कुसुमाञ्जलिर्गिरिजया क्षिप्तोऽन्तरे पातु वः[l] ॥ ९९ ॥

क्रोधेद्धैः दृष्टिपातैस्त्रिभिरुपशमिता वह्नयोऽमी त्रयोऽपि
त्रासार्ता ऋत्विजोऽधश्चपलगणहृतोष्णीषपट्टाः पतन्ति ।
दक्षः स्तौत्यस्य पत्नी विलपति करुणं विद्रुतं चापि देवैः
शंसन्नित्यात्तहासो मखमथनविधौ पातु देव्यै शिवो वः[m] ॥ १०० ॥

तैस्तैः पर्वतधारणप्रभृतिभिस्त्रैलोक्यजीवातुभिः
विस्मेराणि जगन्ति यस्य चरितैराम्रेडितक्रीडितैः ।
तस्याभीरवयस्यताप्रकटितं सौलभ्यमाबिभ्रतः
कंसारेरवतंसयामि चरणौ संसारविध्वंसिनौ ॥ १०१ ॥

धर्मारण्यजलागमस्तदितरारण्यस्य दावानलः
कल्की कैटभमर्दनः स भवतामिष्टाय सश्रेष्टताम् ।
यन्निस्त्रिंशनिकृत्तदस्युरुधिरस्रोतस्तरङ्गावलि-
स्फारस्फारनभीरुणापि कलिना कालेन लीनं क्वचित् ॥ १०२ ॥

कोदण्डकोटिविनिवेशितबाहुदण्ड-
माखण्डलाद्यमरपातितपुष्पवर्षम् ।
आयोधनक्षितिरजःपरिधूसराङ्गं
अव्यात्स्थितं रघुपतेरवसन्नशत्रोः ॥ १०३ ॥

यद्रावणद्विगुणनिस्सृतवज्रपिण्डै-
रुच्चावचानि शिखराण्यपतन्सुमेरोः ।
तस्योत्तमाङ्गनिकरोद्धरणप्रवीणो
रामो हरत्वनुदिनं तव दुष्कृतानि ॥ १०४ ॥

k. Harṣa's Ratnāvalī. l. Ibid. m. Ibid.

मूले चूतमहीरुहस्य निवसन्मूलं जगत्सम्पदां
मोहापायरसायनं प्रणमतां मुग्धेन्दुचूडामणिः ।
कामाक्षीकठिनस्तनाङ्कितवपुर्व्याख्यातकामागमः
कल्याणं भवतां करोतु भगवान्काञ्चीपुरीनायकः ॥ १०५ ॥

जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधतः सान्द्रसिन्दूररेणुं
रक्तैः सिकता इवौघैरुदयगिरितटीधातुधाराद्रवस्य ।
आयान्त्या तुल्यकालं कमलवनरुचेवारुणा वो विभूत्यै
भूयासुर्भासयन्तो भुवनमभिनवा भानवो भानवीयाः[n] ॥ १०६ ॥

भक्तिप्रह्वाय दातुं मुकुलपुटकुटीकोटरक्रोडलीनां
लक्ष्मीमाक्रष्टुकामा इव कमलवनोत्पाटनं कुर्वते ये ।
कालाकारान्धकारानन पतितजगत्साध्वसध्वंसकल्याः
कल्याणं वः क्रियासुः किसलयरुचयस्ते करा भास्करस्य ॥ १०७ ॥

गर्भेष्वम्भोरुहाणां शिखरिषु च शिताग्रेषु तुल्यं पतन्तः
प्रारम्भे वासरस्याप्युपरतिसमये चैकरूपास्तथैव ।
निष्पर्यायं प्रवृत्तास्त्रिभुवनभवनप्राङ्गणे पान्तु युष्मा-
नूष्माणं सन्तताध्वश्रमजामिव भृशं बिभ्रतो ब्रध्नपादाः ॥ ॥ १०८ ॥

प्रभ्रश्यत्युत्तरीयत्विषि तमसि समुद्वीक्ष्य वीतावृतीन्द्रा-
ग्जन्तूंस्तन्तून्यथा यानतनु वितनुते तिग्मरोचिर्मरीचीन् ।
ते सान्द्रीभूय सद्यः क्रमविशददशाशादशालीविशालं
शश्वत्सम्पादयन्तोऽम्बरममलमलं मङ्गलं वो दिशन्तु ॥ १०९ ॥

न्यक्कुर्वन्नोषधीशे मुषितरुचि शुचेवौषधीः प्रोषिताभा
भास्वद्ग्रावोद्गतेन प्रथममिव कृताभ्युद्गतिः पावकेन ।
पक्षच्छेदव्रणासृक्स्रुत इव दृषदो दर्शयन्प्रातरद्रेः
आताम्रस्तीव्रभानोरनभिमतनुदे स्तादुभस्त्युद्गमो वः ॥ ११० ॥

शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन्व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषा-
न्दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्यः ।
घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-
र्दत्तार्घ्याः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥ १११ ॥

n. १०६-११५ Mayūra's Sūryaśataka, vv, 1-10.

विभ्राणा वामनत्वं प्रथममथ तथैवांशवः प्रांशवो वः
क्रान्ताकाशान्तरालास्तदनु दश दिशः पूरयन्तस्ततोऽपि ।
ध्वान्तादाच्छिद्य देवद्विष इव बलिनो विश्वमाश्वश्नुवानाः
कृच्छ्राण्युच्छ्रायहेलोपहसितहरयो हारिदश्वा हरन्तु ॥ ११२ ॥

उद्गाढेनारुणिम्ना विदधति बहुलं येऽरुणस्यारुणत्वं
मूर्धोद्धूतौ खलीनक्षतरुधिररुचो ये रथाश्वाननेषु ।
शैलानां शेखरत्वं श्रितशिखरिशिखास्तन्वते ये दिशन्तु
प्रेङ्खन्तः खे खरांशोः खचितदिनमुखास्ते मयूखाः सुखं वः ॥ ११३ ॥

दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाकृष्टसृष्टैः पयोभिः
पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यह्नि संहारभाजः ।
दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावः
गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥ ११४ ॥

बन्धध्वंसैकहेतुं शिरसि नतिवशाबद्धसन्ध्याञ्जलीनां
लोकानां ये प्रबोधं विदधति विपुलाम्भोजषण्डाशयेव ।
युष्माकं ते स्वचित्तप्रथिमपृथुतरप्रार्थनाकल्पवृक्षाः
कल्पन्तां निर्विकल्पं दिनकरकिरणाः केतवः कल्मषस्य ॥ ११५ ॥

॥ विप्रप्रशंसा पद्धतिः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ १ ॥

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।
आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ॥ २ ॥

हालाहलादपि विषाद्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।
विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणानां गवां चैव कुलमेकं द्विधा कृतम् ।
एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरन्यत्र तिष्ठति ॥ ४ ॥

दैवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनं तु दैवतम् ।
तन्मन्त्रं ब्राह्मणाधीनं ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥ ५ ॥

गतश्रीर्गणकान्द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकम् ।
गतश्रीश्च गतायुश्च ब्राह्मणं द्वेष्टि भारत ॥ ६ ॥

न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ।
वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो यद्ब्राह्मणस्य मुखे हुतम्° ॥ ७ ॥

यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।
कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ॥ ८ ॥

अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ ९ ॥

तपस्तप्त्वासृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ।
तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥ १० ॥

ब्राह्मणाः कस्य वक्तव्याः कस्य वा च्छन्दचारिणः ।
गुणैरेव वसन्त्येते कामगाः पक्षिणो यथा ॥ ११ ॥

सत्यं दमस्तपो दानमहिंसेन्द्रियनिग्रहः ।
दृश्यन्ते यत्र राजेन्द्र स ब्राह्मण उदाहृतः ॥ १२ ॥

अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसि ।
स्वदारनिरतो दान्तः सर्वैर्ब्राह्मण उच्यते ॥ १३ ॥

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।
स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोभिभवाद्वमन्ति‡ ॥ १४ ॥

ब्रह्मस्वाशनपुष्टानि वाहनानि महान्त्यपि ।
नाशमायान्ति सर्वाणि शरन्मेघा इवाम्बरे ॥ १५ ॥

ब्रह्मस्वं प्रणयाद्भुक्तं दहत्यासप्तमं कुलम् ।
विक्रमेण तु यद्भुक्तं दश पूर्वान्दशापरान् ॥ १६ ॥

यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति तद्देवताः कर्मभिराचरन्ति ।
तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः ॥ १७ ॥

---

o. Manu.

This and the following general references to sources are taken from the *Sūktiratnahāra*, (Trivandrum Sanskrit Series, 1938).

‡ Kālidāsa's Śākuntala.

मन्त्राः कृष्णाजिनं दर्भाः ब्राह्मणा हविरग्नयः ।
अयातयामान्येतानि प्रयोज्यानि पुनः पुनः ॥ १८ ॥

समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतवः समुत्थितापत्कुलधूमकेतवः ।
अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ १९ ॥

आपत्कुलध्वान्तसहस्रभानवः समीहितार्थार्पणकामधेनवः ।
समस्ततीर्थाम्बुपवित्रमूर्तयो रक्षन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ २० ॥

अज्ञानध्वान्तदुर्लक्षविषयाघटसंकटे ।
व्रजन्भवबिले दीपं द्विजसंघं भजेत्सुधीः ॥ २१ ॥

मात्सर्याद्वा वृथा द्वेषाद्विजसंघं हि यस्त्यजेत् ।
सन्मार्गदर्शनं मूढः स हन्यात्स्वे तु चक्षुषी ॥ २२ ॥

द्विजसङ्गं कथं जह्याममृतास्वादसत्फलम् ।
खलसङ्गं कथं कुर्यां भवाग्न्युद्दीपनानिलम् ॥ २३ ॥

विष्णोः सर्वमयस्यापि प्रधानास्तनवो द्विजाः ।
कथं जन्म वृथा कुर्यां त्यक्त्वा तैः सङ्गतिं गुरो ॥ २४ ॥

गोब्राह्मणाः परं दैवं हव्यमन्त्रात्मका यतः ।
विष्णुशक्तिस्तदाधारा समस्तजगदाश्रया ॥ २५ ॥

सर्वदैवोपजीव्यन्ति यदिष्टा दैवयोनयः ।
देवानामपि देवेभ्यस्तेभ्यः को न नमेद्बुधः ॥ २६ ॥

जगद्रथव्या ... ...*

॥ वेदप्रशंसापद्धतिः ॥६॥

वेदस्वीकरणं पूर्णं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥ १ ॥

योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ २ ॥

* The manuscript breaks off here. Only the Saṅgraha is followed up to Dambha-paddhati in the text.

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ ३ ॥

ज्ञातव्यः सर्वथैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये ।
पाठमात्रावसायी तु पङ्के गौरिव सीदति ॥ ४ ॥

॥ हितोपदेशपद्धतिः ॥ ७ ॥

अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य च वर्धनम्[1] ।
अवन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मभिः ॥ १ ॥

यदीच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
परापवादसस्येभ्यो गाश्चरन्तीर्निवारय ॥ २ ॥

चिन्तनीया हि विपदामादावेव प्रतिक्रिया ।
न कूपखननं युक्तं प्रदीप्ते वह्निना गृहे ॥ ३ ॥

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ ४ ॥

दरिद्रान् भर कौन्तेय न समृद्धान् कदाचन ।
व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरोगस्य[3] किमौषधैः ॥ ५ ॥

दानं वित्ताद्दृतं वाचः कीर्तिधर्मौ तथायुषः ।
परोपकरणं कायादसारात्सारमुद्धरेत् ॥ ६ ॥

नित्यं कोपात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेच्च मत्सरात् ।
विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं च प्रमादतः ॥ ७ ॥

अलं दानेन विप्रेन्द्र यजनाध्ययनेन वा ।
इदं तत्स्वर्गसोपानममलं यत्प्रियं वचः ॥ ८ ॥

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः ।
तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥ ९ ॥

सम्पदो जलतरङ्गविलोला यौवनं त्रिचतुराणि दिनानि ।
शारदाभ्रपरिपेलवमायुः किं धनैः परहितानि कुरुध्वम् ॥ १० ॥

१. °प्रं°-S_1. °प्रात्-S_1. २. सञ्चयम्-S_2. ३ °रुज°-S_2.

॥ आचारपद्धतिः ॥ ८ ॥

आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १ ॥

वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ २ ॥

न जातिर्न कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम्।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव हि कारणम्[p] ॥ ३ ॥

॥ अनाचारपद्धतिः ॥ ९ ॥

कपाले यद्वदापः स्युः श्वदृतौ वा यथा पयः।
आश्रयस्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ॥ १ ॥

ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्रातिलङ्घिनः।
अधर्मज्ञा गताचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥ २ ॥[q]

॥ धर्मपद्धतिः ॥ १० ॥

धर्मः श्रुतो वा दृष्टो वा स्मृतो वा कथितोऽपि वा।
संमोदितो वा राजेन्द्र पुनाति पुरुषं सदा ॥ १ ॥

यस्य धर्मविहीनानि दिनान्यायान्ति यान्ति च।
स लोहकारभस्त्रेव श्वसनेऽपि न जीवति ॥ २ ॥

नाच्छादयति कौपीनं न दंशमशकापहम्।
शुनः पृच्छमिव व्यर्थं पाण्डित्यं धर्मवर्जितम् ॥३॥

॥ अधर्मपद्धतिः ॥ ११ ॥

अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति॥
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ १ ॥[r]

१ चा – S_1.   २ वांपार्थे–S_1. २ °कु°–S_1.
p. Mahābhārata.   q. Mahābhārata   r. Rāmāyaṇa.

एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः।
भोक्तारस्तत्र मुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ २ ॥[s]

शारीरैः कर्मदोषैश्च याति स्थावरतां नरः।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ ३ ॥[t]

॥ सत्यपद्धतिः॥ १२ ॥

न[३] तथ्यवचनं सत्यं [४]नातथ्यवचनं मृषा।
यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमितरन्मृषा ॥ १ ॥

न नर्मयुक्तं ह्यनृतं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ २ ॥[u]

असत्यपद्धतिः ॥ १३ ॥

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ १ ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन्।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदः ॥ २ ॥

दानपद्धतिः॥ १४ ॥

शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः।
वक्ता शतसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥ १ ॥[v]

आयासशतलब्धस्य प्राणेभ्योऽपि गरीयसः।
गतिरेकैव वित्तस्य दानं शेषा विपत्तयः ॥ २ ॥

कुलं शीलं श्रुतं शौर्यं सर्वमेतन्न गण्यते।
दुर्वृत्ते वा सुवृत्ते वा जनो दातरि रज्यते ॥ ३ ॥[w]

३ सत्यवचनम्–S_1. ४ °तत्त्व°–S_1.
१. वदेत् . S_1 .   २. ° भूतयः – S_1 .
s. Mahābhārata.   t. Manu.
u. Mahābhārata.   v. Pañcatantra.   w. Cāṇakya

यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते धर्मसञ्चयम् ।
अन्नस्य दातुस्तस्यार्धं कर्तुश्चार्धं न संशयः ॥ ४ ॥

दातृयाचकयोर्भेदः कराभ्यामेव दर्शितः ।
एकस्य गच्छताधस्तादुपर्यन्[3]यस्य तिष्ठता ॥ ५ ॥[x]

दुर्भिक्षे चान्नदातारं सुभिक्षे च हिरण्यदम् ।
भये चाभयदातारं स्वर्गेऽपि बहुमन्यते ॥ ६ ॥[y]

आक्रम्य यद्द्विजैर्भुङ्क्ते परिक्षीणैश्च बन्धुभिः ।
गोभिश्च नरशार्दूल राजसूयाद्विशिष्यते ॥ ७ ॥

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥ ८ ॥

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ ९ ॥

अतिसाहसमतिदुष्करमत्याश्चर्यं च दानमर्थानाम् ।
यो[1] हि ददाति शरीरं न ददाति स वित्तलेशमपि ॥ १० ॥[z]

देशः कालः पात्रं वितरति वित्तस्य कमपि महिमानम् ।
अब्धितले शुक्तिपुटे स्नातं घनतोयमेति मणिभावम् ॥ ११ ॥

दानं यत्प्रथमोपकारिषु न तन्[2]न्यूनस्तु तैराप्यते
दीने याचनमूल्यमेव दयिते तत्किं न रागास्पदम् ।
पा[3]त्रे यत्फलविस्तराप्रियतया तद्वार्धुषिक्यं न किं
तद्दानं यदुपेत्य निष्प्रणयिनि क्षीणे जने दीयते ॥ १२ ॥

विद्या प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषक् मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ १३ ॥

॥ अदानपद्धतिः ॥ १५ ॥

वात्यातिपातसिकताचयशर्कराङ्गः कण्ठावसक्तशयनस्थतृणावलीकः ।
निर्मांसतागर्[4]डुलमात्मन एव जानुमालिङ्ग्य शेत इति यत्तदशान्त्यदानात् ॥ १ ॥

३. ° न्येन – S_1 .

१ योऽपि–S_1. २. तन्न्यायस्तु–S_1. ३. °ते–S_1. ४. °दु°–S_1.

x. Bṛhatkathā. y. Mahābhārata. z. Kalāvilāsa.

यत्सारमेयरसनापरिलीढशिष्ट-
मल्पं कदन्नमनिशं क्षुधितः कपाले ।
आलेढि सान्द्रमलदिग्धनखाङ्गुलीभिः
स्थूलोपलोत्करतुषं तदशान्त्यदानात् ॥ २ ॥

॥ तपःपद्धतिः ॥ १६ ॥

अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा ।
एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणम् ॥ १ ॥

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां गृहेषु पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।
अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ २ ॥[a]

॥ अहिंसापद्धतिः ॥ १७ ॥

सर्ववेदाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
सर्वयज्ञफलं चैव नैव तुल्यमहिंसया ॥ १ ॥

अहिंसानिरता नित्यं वन्दनीयाः प्रयत्नतः ।
तैरेव धार्यते नित्यं चराचरमिदं जगत् ॥ २ ॥

एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य
पञ्चेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य ।
अध्यात्मयोगे दृढमानसस्य
मोक्षो यथा नित्यमहिंसकस्य ॥ ३ ॥

॥ क्षमापद्धतिः ॥ १८ ॥

श्र[1]मो न वाचां शिरसो न लूनं
न चित्ततापो न तनोर्विमर्दः ।
न चापि हिंसादिरनर्थयोगः
श्लाघ्या परं क्रोधजये क्षमैका ॥ १ ॥

a. ascribed to Kālidāsa in Sūktiratnahāra (TSS, p. 261).

१. °क्र°–S_1

क्रुद्धे स्मेरमुखावधारणमथो द्विष्टे प्रसादक्रमो
　　व्याक्रोशे कुशलोक्तिरात्मदुरितच्छेदोत्सवस्ताडने ।
धिग्जन्तोरजितात्मनोऽस्य महतो[1] दैवादपेता विप-
　　द्दुर्वारातिदयारसार्द्रमनसः क्रोधस्य कुत्रोदयः ॥ २ ॥

एकः क्षमावतो दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ३ ॥

॥ दयापद्धतिः ॥ १९ ॥

[2]कामधेनुधरादीनां दातारः सुलभा भुवि ।
दुर्लभः पुरुषो लोके सर्वभूतदयापरः ॥ १ ॥

फलाभिलाषोपहतान्तरात्मा प्रतीक्षते पात्रविशेषमेव ।
कृपालुकस्त्वर्थितयैव तुष्टः प्रवर्तते दीनजनेषु दातुम् ॥ २ ॥[b]

॥ दमपद्धतिः ॥ २० ॥

दमं नैश्रेयसं प्राहुर्वृद्धा निश्चयदर्शिनः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ॥ १ ॥

॥ शीलपद्धतिः ॥ २१ ॥

विद्याभ्यासः सर्वभूतानुकम्पा प्राण्यद्रोहः सत्यवादो प्रमादः ।
शौचाचारो देवताभक्तियुक्तः शीलं शश्वत्पालनीयं बुधानाम् ॥ १ ॥

ऐश्वर्यस्य विभूषणं चतुरता शौर्यस्य वाक्संयमो
रूपस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवतो धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वसाधनमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ २ ॥

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणात्
मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते ।
व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते
यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥ ३ ॥

१. °ती–S_1.　२. हेम°–S_1.
b. Mahābhārata.

सर्वे कङ्कणकेयूरकुण्डलप्रतिमा गुणाः ।
शीलं चाकृत्रिमं लोके लावण्यमिव भूषणम् ॥ ४ ॥

विदेशेषु धनं विद्या व्यसनेषु धनं मतिः ।
परलोकधनं धर्मः शीलं च निखिलं धनम् ॥ ५ ॥

॥ गृहस्थधर्मपद्धतिः ॥ २२ ॥

अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनम् ।
[1]शमो दानं यथाशक्ति गार्हस्थो[2] धर्म उच्यते ॥ १ ॥

दूरादतिथयो यस्य गृहमायान्ति निर्वृताः ।
गृहस्थः स तु विज्ञेयः शेषास्तु गृहरक्षिणः ॥ २ ॥[c]

चत्वारस्तु तात गृहे वसन्तु[3]
　　श्रियाभियुक्तस्य गृहस्थधर्मे ।
श्रान्तो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः
　　[4]सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ३ ॥

स्वधर्मकर्मार्जितजीवितानां स्वेष्टेषु दारेषु सदा रतानाम् ।
जितेन्द्रियाणामतिथिप्रियाणां गृहे[5]ऽपि मोक्षः पुरुषोत्तमानाम् ॥ ४ ॥[d]

॥ पतिपद्धतिः ॥ २३ ॥

पतिर्हि भूषणं नार्या भूषणं भूषणादपि ।
एषा विरहिता तेन भूषणार्हा न शोभते ॥ १ ॥[e]

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत तथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ २ ॥[f]

पत्या विना जीवति या न सा जीवत्यसंशयम् ।
पत्या विना मृतिः श्रेयो नार्याः क्षत्रियपुङ्गव ॥ ३ ॥[g]

१. द०-S_1. २ स्थ्यो–S_1. ३. ०ति–S_2. ४. स्वसा दरिद्रा–S_1.
५. ०षु–S_1.
c. Mārkaṇḍeya　d. Mahābhārata　e. Rāmāyaṇa
f. Manu.　g. Mahābhārata.

॥ साध्वीपद्धतिः ॥ २४ ॥

कायक्लेशेन महता पुरुषः प्राप्नुयात्फलम् ।
तत्सर्वं लभते नारी सुखेन पतिपूजया ॥ १ ॥

प्रहृष्टमानसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा ।
भर्तुः प्रीतिकरी या तु सा भार्याऽथेतरा जरा ॥ २ ॥[h]

न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
अरण्यसदृशं ह्येतद्यत्तया रहितं सदा ॥ ३ ॥[i]

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ॥
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ ४ ॥[j]

॥ विद्वत्पद्धतिः ॥ २५ ॥

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ १ ॥

प्राज्ञोऽपि जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ।
गुणवद्वाक्यमादत्ते हंसः क्षीरमिवाम्भसः ॥ २ ॥

प्रस्तावसदृशं वाक्यं स्वभावसदृशं प्रियम् ।
आत्मशक्तिसमं कोपं यो जानाति स पण्डितः ॥ ३ ॥[k]

यत्र सूक्तं दुरुक्तं वा समं स्यान्मधुसूदन ।
न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनम् ? ॥ ४ ॥[l]

विद्वानेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।
न हि वन्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम् ॥ ५ ॥[m]

अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च ।
पुरुषविशेषं प्राप्ता भवन्त्ययोग्याश्च योग्याश्च ॥ ६ ॥[n]

---

h. Dakṣasmṛti
i. Itihāsasamuccaya.
j. Sākuntala.
k. Mahābhārata.
l. Mahābhārata
m. Nītiśāstra
n. Kalāvilāsa

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथो न विचलन्ति पदं महान्तः ॥ ७ ॥[o]

॥ अज्ञपद्धतिः ॥ २६ ॥

निर्धनश्चापि कामार्थी दरिद्रः कलहप्रियः ।
मन्दशास्त्रो विवादार्थी त्रिविधं मूर्खलक्षणम् ॥ १ ॥

अनाहूतः सम्प्रविशत्यपृष्टो बहु भाषते ।
बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूर्ख[1]चेतसम् ॥ २ ॥[p]

आत्मप्रशंसिनं धृष्टं दुष्टं विपदि[2] धावकम् ।
सर्वदो[3]त्सिक्तचण्डं च लोकः सत्कुरुते नरम् ॥ ३ ॥[q]

नमन्ति फलिता वृक्षा नमन्ति च बुधा जनाः ।
शुष्ककाष्ठानि मूर्खाश्च भिद्यन्ते न नमन्ति च ॥ ४ ॥[r]

कालप्राप्तं महारत्नं यो न गृह्णात्यबुद्धिमान् ।
अन्यहस्तगतं दृष्ट्वा पश्चात्स परितप्यते ॥ ५ ॥

मूर्खा न द्रष्टव्या द्रष्टव्याश्चेन्न तैस्तु सह तिष्ठेत् ।
यदि तिष्ठेन्न कथयेद्यदि कथयेन्मूर्खवत्कथयेत् ॥ ६ ॥[s]

उच्चैरुच्चरितव्यं यत्किंचिदजानतापि पुरुषेण ।
मूर्खा बहुमन्यन्ते विदुषामपि संशयो भवति ॥ ७ ॥

स्तब्धप्रकृतिर्लोके बहुमानमुपैति नातिशयमत्र[4] ।
स्फुटमत्रोदाहरणं पयोधरः कुवलयाक्षीणाम् ॥ ८ ॥

शाठ्येन मित्रं कपटेन धर्मं परोपतापेन समृद्धभावम् ।
सुखेन विद्यां परुषेण नारीं वाञ्छन्ति ये नूनमपण्डितास्ते ॥ ९ ॥

एकं हि चक्षुरमलं सहजो विवेको
विद्वद्भिरेव सह संवसनं द्वितीयम् ।

---

o. Bhartṛhari
p. Mahābhārata
q. Rāmāyaṇa
r. Vyāsaśataka.
s. Sundarapāṇḍya

°कः S_1 १ °ह° S_1 २ °रि[१]–S_1 ३ द्रिक्तचण्डं S_1 ४. [४]नम्रः–S_1

यस्यास्ति न द्वयमिदं स्फुटमेव सोऽन्धः
तस्यापमार्गचलने वद कोऽपराधः ॥ १० ॥

काव्येन मूर्खधनिनं प्रणयेन नीचं
वेश्यां श्रुतेन शठशात्रवमार्जवेन ।
इच्छन्ति ये जगति वञ्चयितुं[1] विमूढाः
तेषामरण्यरुदितेन समः प्रयासः ॥ ११ ॥[t]

॥ सज्जनपद्धतिः ॥ २७ ॥

सद्भिरेव सहासीत सद्भिः कुर्वीत सङ्गतिम् ।
सद्भिर्विवादं मैत्रीं च नासद्भिः किंचिदाचरेत् ॥ १ ॥[u]

निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।
न हि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चण्डालवेश्मनः[2] ॥ २ ॥

साधोः परुषवाक्येन न मनो याति विक्रियाम् ।
न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया ॥ ३ ॥

गुणवज्जनसंसर्गाद्याति स्वल्पोऽपि गौरवम् ।
पुष्पमालानुषङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्यते ॥ ४ ॥

सत्सु कार्यवतां पुंसामलमेवाग्रतः स्थितिः ।
वाग्वृत्तिरधिका सा चेत्करोत्युभयलाघवम् ॥ ५ ॥[a]

सुवृत्तस्यैकरूपस्य परप्रीत्यै धृतोन्नतेः[3][4] ।
साधोः स्तनयुगस्येव पतनं कस्य तुष्टये ॥ ६ ॥

वरं तस्करसम्बन्धः सुजनैः सह सङ्गमात् ।
तस्करो हि हरत्यर्थं साधुस्तु हृदयं हरेत् ॥ ७ ॥

विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो[5] मदः ।
एते मदावलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ८ ॥[b]

सन्त एव सतां नित्यमापत्तरणहेतवः ।
गजानां पङ्कलग्नानां गजा इव धुरन्धराः ॥ ९ ॥[c]

---

t. Vallabhadeva — u. Mahābhārata
a. Bhoja — b. Mahābhārata — c. Pañcatantra
१. रञ्जयितुं–S_1 २. °नि–S_1. ३. क्रु°– ४. °तैः–S_1 ५. °ज्ञता°–S_1

गुणः कृशोऽपि प्रथते पृथुरप्यपचीयते ।
प्राप्य साधुखलौ चन्द्रः पक्षाविव सितासितौ ॥ १० ॥

काकैः सह प्रवृद्धस्य कोकिलस्य कला गिरः ।
खलसङ्गेऽपि नैष्ठुर्यं कल्याणप्रकृतेः कुतः ॥ ११ ॥

मुक्तामृणालसुधियां निर्मलानां निसर्गतः ।
च्छिद्रं यदि स्याद[1]च्छिद्रं गुणैस्तदपि[2] धीयते ॥ १२ ॥

गुणिनो वृत्तविमलाः सौम्या मुक्तामयत्वतः ।
धार्यन्ते सादरं लोके हारा इव जनैर्हृदि ॥ १३ ॥

दर्शितोत्करदानानां भद्राणां स्तम्भमुज्झताम् ।
साधूनां सिन्धुराणां च पुरः स्तोत्रं न विद्यते ॥ १४ ॥

साधुसन्तानभाजो हि सन्तः संश्रितनन्दनाः ।
न ते मुञ्चन्ति पञ्चत्वेऽप्यौदार्यं स्वर्द्रुमा इव ॥ १५ ॥

कर्णलङ्घिगुणोत्कर्षास्त्यागिनो धनिनश्च ये ।
निष्फलान्न विमुञ्चन्ति मार्गणान् सङ्गरे स्थितान् ॥ १६ ॥

दुर्जनैश्च द्विरेफैश्च भ्राम्यद्भिः सुमनोगणः ।
आत्तगन्धोऽपि सहसा मार्दवं न विमुञ्चति ॥ १७ ॥

सरस्वत्यस्तु लक्ष्मीर्वा किं ताभ्यां दयया विना ।
जाते सुमनसां तापे विषादी दुर्लभः पुमान् ॥ १८ ॥

सुजनो न याति वैरं परहितबुद्धिर्विनाशकालेऽपि ।
छेदेऽपि चन्दनतरुः सुरभयति मुखं कुठारस्य ॥ १९ ॥

स्वल्पापि साधुसम्पद्भोज्या महतां न पृथ्व्यपि खलश्रीः ।
सारसमेव पयस्तृषमपनयति न यादसां पत्युः ॥ २० ॥[d]

रागिणि नलिने लक्ष्मीं दिवसो विदधाति दिनकरप्रभवाम् ।
अनवेक्षितगुणदोषः परोपकारः सतां व्यसनम् ॥ २१ ॥[e]

धिक् धिक् सज्जनमैत्रीं दुर्जनसंसर्ग एव नो भवतु ।
सज्जनवियोगकाले भवन्ति तीव्राणि दुःखानि ॥ २२ ॥[f]

---

d. Ravigupta — e. Bāṇa — f. Sundarapāṇḍya ?
१. °त°–S_1 २. °पनीयते–S_1.

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः खादन्ति न स्वादुफलानि वृक्षाः ।
पयोधरो न क्वचिदत्ति सस्यं परोपकाराय सतां विभूतयः ॥ २३ ॥

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैर्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥२४॥[g]

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते हयाश्च नागाश्च वहन्ति चोदिताः ।
अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥२५॥[h]

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणनुतिभिः स्वान् गुणान् ख्यापयन्तः
पुष्णन्तः स्वीयमर्थं सततकृतमहारम्भयत्नाः परार्थे ।
क्षान्त्यैवाक्षेपरूक्षाक्षरपरुषगिरो दुर्जनान्दुःखयन्तः
सन्तश्चाश्चर्यचर्याः सदसि बहुमताः कस्य न स्युर्नमस्याः ॥ २६ ॥

॥ दुर्जनपद्धतिः ॥ २८ ॥

निर्माय खलजिह्वाग्रं सर्वप्राणहरं नृणाम् ।
चकार किं वृथा शस्त्रविषवह्नीन् प्रजापतिः ॥ १ ॥

वर्जनीयो मतिमता दुर्जनः सख्यवैरयोः ।
श्वा भवत्युपघाताय लिहन्नपि दशन्नपि ॥ २ ॥[i]

दुर्जनः प्रकृतिं नैति सेव्यमानोऽपि नित्यशः ।
स्वेदनाभ्यञ्जनोपायैः श्वपुच्छमिव नामितम् ॥ ३ ॥

दुर्जनः सुजनीकर्तुं यत्नेनापि न शक्यते ।
अपानं मृत्सहस्रेण धौतं नास्यसमं भवेत् ॥ ४ ॥

श्रुतेनापि हृदिस्थेन खलो न स्यात्सुशीलवान् ।
मधुना कोटरस्थेन निम्बः किं मधुरायते ॥ ५ ॥

सहजान्ध्यदृशः स्वदुर्नये परदोषेक्षणदिव्यचक्षुषः ।
स्वगुणोच्चगिरो मुनिव्रताः परवर्णग्रहणेष्वसाधवः ॥ ६ ॥

पात्रमपात्रीकुरुते दहति गुणान् स्नेहमाशु नाशयति ।
अमले मलं नियच्छति दीपज्वालेव खलमैत्री ॥ ७ ॥

g. Pañcatantra h. Pañcatantra i. Pratāpa-Rudra

१. क्षान्त्योनाक्षेप°–S_1 २. °त्युपकाराय–S_1
३. °न्ध°–S_1 ४. गुण°–S_1 ५. विधत्ते–S_1

यथा गजः परिश्रान्तः छायामाश्रित्य विश्रमेत् ।
विश्रम्य च द्रुमं हन्यात्तथा नीचः स्वमाश्रयम् ॥ ८ ॥[j]

चारुता परदारेभ्यो धनं लोकोपतप्तये ।
प्रभुत्वं साधुनाशाय खले खलतरा गुणाः ॥ ९ ॥

कुर्वते स्वमुखेनैव बहुधान्यस्य खण्डनम् ।
नमः पतनशीलाय खलाय मुसलाय च ॥ १० ॥[k]

शक्यो वारयितुं जलेन दहनः छत्रेण सूर्यातपो
नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभाः ।
व्याधिर्भेषजमौषधैश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैरहिः
सर्वस्यौषधमस्ति तत्र विहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ॥ ११ ॥

असतामुपभोगाय दुर्जनानां विभूतयः ।
पिचुमन्दः फलाढ्योऽपि काकैरेवोपभुज्यते ॥ १२ ॥

लब्धोदयः खलजनः प्रथमं स्वजने करोति परितापम् ।
उद्गच्छन्दववदहनो जन्मभुवं दारु निर्दहति ॥ १३ ॥

श्रुतिस्मृतिभ्यां सुजनो नियम्यते
परापवादेन च मध्यमो जनः ।
कषायसंसाधितशुष्कचर्मवत्
वधेन नीचः समुपैति मार्दवम् ॥ १४ ॥[l]

धूमः पयोधरपदं कथमप्यवाप्य
वर्षाम्बुभिः शमयति ज्वलनस्य तेजः ।
दैवादवाप्य कलुषप्रकृतिर्महत्त्वं
प्रायः स्वबन्धुजनमेव तिरस्करोति ॥ १५ ॥

वन्ध्यान्निन्दति दुःखितानुपहसत्याबाधते बान्धवान्
शूरान् द्वेष्टि धनच्युतानपहसत्युत्तापयत्याश्रितान् ।
गुह्यानि प्रकटीकरोति घटयत्यर्थेषु जीवाशयं
ब्रूते शीघ्रमवाच्यमुज्झति गुणान् गृह्णाति दोषान् खलः ॥ १६ ॥

अदाक्षिण्यादतीवोग्राः पवना इव दुर्जनाः ।
गुरूनपि प्रतिक्षेप्तुं समीहन्ते क्षमाभृतः ॥ १७ ॥

j. Someśvara k. Chapphala-deva l. Bhāravi

१. °रुते–S_1 २. तद्–S_1 ३. °शो°–S_1 ४. दारान्–S_1

द्विजेन्द्रो वा कलाढ्यो वा कामचारी भवेद्यदि ।
नित्यं निमज्जन्नप्यब्धौ नान्तःशुद्धो भवत्यलम् ॥ १८ ॥

जनित्वाप्युन्नते वंशे भ्रष्टाः केचन कण्टकाः ।
कुर्युर्जनपदक्लेशं साधुमार्गस्य दूषकाः ॥ १९ ॥

दुर्जनः सुजनीकर्तुं यत्नेनापि न शक्यते ।
संस्कारेणापि लशुनं कः सुगन्धीकरिष्यति ॥ २० ॥

खलानां कण्टकानां च द्विविधैव प्रतिक्रिया ।
उपानन्मुखभङ्गो वा दूरतो वा विसर्जनम् ॥ २१ ॥

अशनं कियदेव सम्भवे[1]द्धनदादप्यधिकायते खलः ।
अपि वेत्ति षडक्षराणि चेदुपदेष्टुं शितिकण्ठमिच्छति ॥ २२ ॥

॥ कलिपद्धतिः ॥ २९ ॥

कलेरन्ते भविष्यन्ति नररूपेण राक्षसाः ।
[2]मनुष्यान् भक्षयिष्यन्ति वित्ततो न शरीरतः ॥ १ ॥

निर्वीर्या पृथिवी निरौषधिरसा नीचा महत्त्वं गताः
राजानोऽर्थपरायणाः प्रतिदिनं विप्रा विकर्मस्थिताः ।
भार्या भर्तृषु बद्धवैरं[3]निरता पुत्राः पितुर्दूषकाः
इत्थंभूतमिदं जगत्कलियुगे धर्मो वनं प्रस्थितः ॥ २ ॥

॥ दम्भपद्धतिः ॥ ३० ॥

श्रुतदम्भः शमदम्भः स्नातकदम्भः समाधिदम्भश्च ।
निःस्पृहदम्भस्य तुलां यान्ति तु नैते शतांशस्य ॥ १ ॥

लोभः पितातिवृद्धो जननी माया सहोदरः कूटः ।
भ्रुकुटीरचना च विद्या पुत्रो दम्भस्य हुंकारः ॥ २ ॥[m]

[4]मृद्बिन्दुलाञ्छितललाटभुजोदरोरु-
कण्ठोष्ठपृष्ठचुबुकोरुकपोलजानुः ।
चूडाग्रकर्णकटिपाणिविराजमान-
दर्भाङ्कुरः स्फुरति मूर्त इवैष दम्भः ॥ ३ ॥[n]

---

m. Kalāvilāsa n. Prabodhacandrodaya, II. 6
१. °वे°–S_1 २. मानुषान्–S_1 ३. हृदयाः–S1 ४. दृग्बिन्दु°–M.

वाताहारतया जगीद्विषधरैराश्वास्य निःशेषितं
ते ग्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्बर्हिभिः ।
तेऽपि क्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-
र्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते ॥ ४ ॥[o]

गङ्गातुङ्गतरङ्गशीतलशिलाविन्यस्तभास्वद्बृसी-
संविष्टाः कुशमुष्टिमण्डितमहादण्डाः करण्डोज्ज्वलाः ।
पर्यायग्रथिताक्षसूत्रवलयप्रत्येकबीजाग्रह-
व्यग्राग्राङ्गुलयो हरन्ति धनिनां वित्तान्यहो दाम्भिकाः ॥ ५ ॥[p]

वेश्यावेश्मनि शीधुगन्धललनावक्त्रासवामोदनैः
नीत्वा निर्भरमन्मथोत्सवरसैरुन्निद्रचण्डाः क्षपाः ।
सर्वज्ञा इति दीक्षिता इति चिरात्प्राप्ताग्निहोत्रा इति
ब्रह्मज्ञा इति तापसा इति दिवा धूर्तैर्जगद्वञ्च्यते ॥ ६ ॥[q]

नास्माकं जननी तथोज्ज्वलकुला सच्छ्रोत्रियाणां कुले
व्यूढा काचन कन्यका किल मया तेनास्मि ताताधिकः ।
अस्मत्स्यालकं[1]भागिनेयदयिता मिथ्याभिशस्ता तत-
स्तत्संपर्कवशान्मया स्वगृहिणी प्रेयस्यपि प्रोज्झिता ॥ ७ ॥

॥ कर्मप्रशंसापद्धतिः ॥ ३१ ॥

इह यत् क्रियते कर्म [2]परत्रैवोपभुज्यते ।
सिक्तमूलस्य वृक्षस्य फलं शाखासु दृश्यते ॥ १ ॥[r]

यथा छायातपौ नित्यं सुसंबद्धौ निरन्तरम् ।
तथा कर्म च कर्ता च संबद्धौ सर्वजन्तुषु ॥ २ ॥

अर्था गृहे निवर्तन्ते श्मशाने मित्रबान्धवाः ।
सुकृतं दुष्कृतं चैव गच्छन्तमनुगच्छति ॥ ३ ॥[s]

अदीर्घदर्शिभिर्मूढैः क्रूरैरैन्द्रियकैरपि ।
हसद्भिः क्रियते कर्म रुदद्भिरनुभूयते ॥ ४ ॥

---

o. Bhallaṭa p. Prabodhacandrodaya, II. 5
q. Prabodhacandrodaya, II. 1
r. Vyāsaśataka s. Mahābhārata
१. °मातृ मातुलसुता°–M २. °तत्परत्रो°–S.

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुविन्दति ॥ ५ ॥

अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
स्वं कालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुरा कृतम् ॥ ६ ॥

यं यमिच्छेद्यथाकामं तं तमेव तथाप्नुयात्[१] ।
यदि न स्यात् पराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ७ ॥

न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
कर्मपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ८ ॥[t]

यः करोति नरः पापं न तस्यात्मा ध्रुवं प्रियः ।
आत्मनैव कृतं पापमात्मनैवोपभुज्यते ॥ ९ ॥

विपत्तौ किं विषादेन सम्पत्तौ च स्मयेन किम् ।
भवितव्यं भवत्येव कर्मणामीदृशं गतिः ॥ १० ॥

मनोऽनुकूलाः[२] प्रमदा रूपवत्यः स्वलंकृताः ।
वासः प्रासादपृष्ठेषु भवन्ति शुभकर्मणाम् ॥ ११ ॥

अन्यथा शास्त्रगर्भिण्या धिया धीरोऽर्थमीहते[३] ।
स्वामिवत्प्राक्तनं कर्म[४] विदधाति तदन्यथा ॥ १२ ॥

महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसन्धिषु ।
वहन्ति शिबिकामन्ये यान्त्यन्ये शिबिकां गताः ॥ १३ ॥[u]

बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रसंभवाः ।
महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसन्धिषु ॥ १४ ॥

शयानं चानुशयति तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।
अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ॥ १५ ॥

बहुशश्चाग्निसंक्रान्तं लोहं[५] शुचितमं यथा ।
बहुदुःखाभिसंतप्तस्तथात्मा शोध्यते बलात् ॥ १६ ॥[v]

वृद्धिं हानिं सुखं दुःखं सच्चासच्चाभयं भयं[६] ।
यौगपद्येन भुञ्जाना दृश्यन्ते कर्मसाक्षिणः ॥ १७ ॥

t. Vyasāśataka u. Viṣṇupurāṇa v. Mahābhārata

१. °दा°–M. २. रूपाः– M. ३. °क्ष°– S_1 ४. कर्म– S_1 ५. °भं°–M.
६. °ञ्च भयाभयम् M.

यो हि मोहाद्विषं पीत्वा नावगच्छति मानवः ।
परिणामे स वै मूढो जानीते कर्मणः फलम् ॥ १८ ॥

कस्य चिन्नहि[१] दुर्बुद्धेश्छन्दतो जायते मतिः ।
यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ॥ १९ ॥

यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ।
एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ २० ॥

आजन्मनो विहितभक्तिरनन्यनाथः
सारथ्यकर्मणि च दक्षतया नियुक्तः ।
नाद्याप्यवापि चरणावरुणोऽपि सूर्या–
त्पुण्यैर्विना नहि भवन्ति समीहितानि ॥ २१ ॥

किं करोति नरः प्राज्ञः प्रेर्यमाणः स्वकर्मभिः ।
प्रागेव हि मनुष्याणां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ॥ २२ ॥

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो
देवोऽपि तं लङ्घयितुं न शक्तः ।
तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे
यदस्मदीयं न हि तत्परेषाम् ॥ २३ ॥

नैवाकृतिः फलति नैव फलं न शीलं
विद्या न चापि न च यत्नकृतापि सेवा ।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु संचितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य समीहितानि ॥ २४ ॥

अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥ २५ ॥

नमस्यामो देवान्ननु हतविधेस्तेऽपि वशगा
विधिर्वन्द्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
फलं कर्मायत्तं यदि किमपरैः किंच विधिना
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ २६ ॥

देवत्वमथ मानुष्यं पशुत्वं पक्षिता तथा ।
तिर्यक्त्वं स्थावरत्वं च याति जन्तुः स्वकर्मभिः ॥ २७ ॥

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तः सदा संकटे

१. कथं नु खलु– M.

रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे§॥ २८ ॥

॥ विधिप्रशंसापद्धतिः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणः स्तम्बभावं वा स्तम्बस्य ब्रह्मतामपि ।
स्वेच्छया विदधानस्य नाति भारः पिनाकिनः ॥ १ ॥[w]

गुणाः खलु गुणा एव न गुणाः फलहेतवः ।
अर्थसंचयकर्तॄणि भाग्यानि पृथगेव हि ॥ २ ॥

आत्मायत्ते गुणाधाने नैर्गुण्यं वचनीयता ।
दैवायत्तेषु वित्तेषु पुंसः का नाम वाच्यता ॥ ३ ॥

करोतु नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ।
फलं पुनस्तदेवास्य यद्विधेर्मनसि स्थितम् ॥ ४ ॥[x]

कर्तुमि[1]ष्टमनिष्टं वा कः प्रभुर्विधिना विना ।
कर्तारमन्यमारोप्य लोकस्तुष्यति कुप्यति ॥ ५ ॥[y]

साक्षान्मघवतः पौत्रः पुत्रो गाण्डीवधन्वनः ॥
स्वस्रीयो वासुदेवस्य तं गृध्राः पर्युपासते ॥ ६ ॥

न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ॥ ७ ॥[z]

यो मे गर्भगतस्यापि वृत्तिं कल्पितवान् प्रभुः ।
शेषवृत्तिविधानाय स किं सुप्तोऽथवा मृतः ॥ ८ ॥

नीलकण्ठं समासाद्य वासुकिर्वायुभ[2]क्षणः ।
प्राप्यापि महतां स्थानं फलं भाग्यानुसारि यत् ॥ ९ ॥

अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।
सुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रातिरिच्यते ॥ १० ॥

---

§ Bhartṛhari.
w. Mahābhārata. x. Pañcatantra. y. Vallabhadeva.
z. Māhābhārata.
१. रिष्टमनिष्टं वा— २. °भोजनः— M.

आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च ।
पञ्चैतान्यपि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः ॥ ११ ॥[a]

मनसापि यदस्पृष्टं दूरादपि यदुज्झितम् ।
तदप्युपायैर्विविधैर्विधिरिच्छन् प्रयच्छति ॥ १२ ॥[b]

तद्धनुस्तानि शस्त्राणि स रथस्ते च वाजिनः ।
सर्वमेकपदे नष्टं दानमश्रोत्रिये यथा ॥ १३ ॥

अन्नपानानि जीर्यन्ते यत्र भक्ष्याश्च भक्षिताः ।
तस्मिन्नेवोदरे गर्भे किं नाम न विजीर्यते ॥ १४ ॥[c]

न विधिं ग्रसति प्रज्ञा प्रज्ञां तु ग्रसते विधिः ।
विधिपर्यागतानर्थान् प्रज्ञया परिपश्यति ॥ १५ ॥

उपर्युपरि लोकस्य सर्वो भवितुमिच्छति ।
यतते च यथाशक्ति नच तद्वर्तते तथा ॥ १६ ॥

यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।
धातुरादेशमायान्ति तथा भूतानि भारत ॥ १७ ॥

शूरश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च न[2]रा रणे ।
कालाभिपन्ना सीदन्ति यथा [3]सैकतसेतवः ॥ १८ ॥[d]

नैवार्थेन न कामेन विक्रमेण न चाज्ञया ।
शक्या दैवगतिर्लोके निवर्तयितुमुद्यता ॥ १९ ॥

संप्रयोज्य वियोज्यापि कामकारकरः प्रभुः ।
क्रीडते भगवान् भूतैः बालः क्रीडनकैरिव ॥ २० ॥

अज्ञो जन्तुर[4]श्च नीचोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥ २१ ॥

मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ।
धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणम् ॥ २२ ॥

वैद्याश्च व्याधिताः सन्ति बलवन्तश्च दुर्बलाः ।
श्रीमन्तश्चापरे षण्डा विचित्रो विधिपर्ययः ॥ २३ ॥

---

a. Pañcatanta2. b. Rudra c. Māhābhārata.
d. Mudrā-Rākṣasa
१. ° र्युं°– M. २. रणाजिरे M. ३. वालुक M.
४. °शरीरोऽ M.

पिबन्ति मधु पद्मेषु भृङ्गाः केसरधूसराः ।
हंसाः शैवालमश्नन्ति धिग्दैवमसमञ्जसम् ॥ २४ ॥

दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।
एकादशचमूभर्ता यदेकाकी वनं गतः ॥ २५ ॥

सन्ति पुत्राः सुबहवो दरिद्राणामनिच्छताम् ।
बहूनामिच्छतां नास्ति समृद्धानां विचेष्टताम् ॥ २६ ॥[e]

उत्पलस्यारविन्दस्य मत्स्यस्य कुमुदस्य च ।
एकयोनिप्रसूतानां तेषां रूपः पृथक् पृथक् ॥ २७ ॥[f]

प्राप्तव्यमेव प्राप्नोति गन्तव्यं चैव गच्छति ।
लब्धव्यं चैव लभते दुःखानि च सुखानि च ॥ २८ ॥[g]

सर्व एव महाभाग महत्त्वं प्रति सोद्यमाः ।
तथापि पुंसां भाग्यानि नोद्यमा बुद्धिहेतवः ॥ २९ ॥[h]

कश्च दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान् ।
यस्य नु ग्रहणं किंचित्कर्मणोऽन्यत्र दृश्यते ॥ ३० ॥[i]

औदासीन्यं दयालूनामर्थिनां भाग्यहीनता ।
न हि स्वमुखवैरूप्यं दर्पणस्यापराधतः ॥ ३१ ॥

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ ३२ ॥[j]

अलिरनुसरति परिमलं लक्ष्मीरनुसरति नयगुणसमृद्धिम् ॥
निम्नमनुसरति सलिलं विधिलिखितं बुद्धिरनुसरति ॥ ३३ ॥

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥ ३४ ॥[k]

रज्वा दिशः प्रवितताः सलिलं विषेण
खाता मही हुतभुजा ज्वलिता वनान्ताः ।
व्याधाः पदान्यनुसरन्ति गृहीतचापाः
कं देशमाश्रयतु यूथपतिर्मृगाणाम् ॥ ३५ ॥[l]

---

e. Mahābhārata f. PratāpaRudra. g. Mahābhārata. h. Rāmāyaṇa. i. Rāmāyaṇa. (II 22, 21.) j. Harṣa. k. Māgha l. Bhallaṭa.

१. °दृढा° M.. २. ख्याता M.

वाली यथा विनिहतः प्रथितप्रतापो
दग्धा यदेककपिना प्रसभं च लङ्का ।
तीर्णो यथा जलनिधी रघुसेतुना च
मन्ये यथाभिलषितं तु फलं विधातुः ॥ ३६ ॥

शशिदिवाकरयोरहिपीडनं
गजविहङ्गभुजङ्गमबन्धनम् ।
मतिमतां च समीक्ष्य दरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ ३७ ॥[m]

परीक्ष्य सत्कुलं शीलं विद्यां शौर्यं वयः शुभम् ।
विधिर्ददाति निपुणः कन्यामिव दरिद्रताम् ॥ ३८ ॥[n]

न केवलं मनुष्येषु दैवं देवेष्वपि प्रभुः ।
सति मित्रे धनाध्यक्षे चर्मप्रावरणो हरः ॥ ३९ ॥

दाता बलिर्याचनको मुरारिर्दानं महावाजिमखश्च कालः ।
दातुः फलं बन्धनमेव जातं नमोऽस्तु दैवाय यथेष्टकर्त्रे ॥ ४० ॥

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।
जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥ ४१ ॥

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा मूलतः कमलिनीं गज उज्जहार ॥ ४२ ॥[o]

यत्रानेकः क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको
यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ।
इत्थं नेयौ रजनिदिवसौ लोलयन्द्वाविवाक्षौ
कालः कल्यो भुवनफलके क्रीडति प्राणिशारैः ॥ ४३ ॥[o]

पौलस्त्यः स किमन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान्
काकुत्स्थेन कथं न हैमहरिणस्यासंभवो लक्षितः ।
अक्षाणां न युधिष्ठिरेण महता दृष्टो विपाकः कथं
प्राज्ञानामपि दैववञ्चितधियां प्रायो मतिः क्षीयते ॥ ४४ ॥[p]

---

m. Bhartṛhari. n. Vallabhadeva o. Bhartṛhari. p. Suvarṇavistara.

श्रीर्देवी जनकात्मजा दशमुखस्यासीद् गृहे रक्षसो
नीता चैव रसातलं भगवती पूर्वं त्रयी दानवैः।
गन्धर्वस्य मदालसां च तनयां पातालकेतुश्छलाद्
दैत्येन्द्रोऽपि जहार हन्त विषमा वामा विधेर्वृत्तयः॥ ४५ ॥[q]

॥ दुर्विधिपद्धतिः ॥ ३३ ॥

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः।
द्वाविमौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यति ॥ १ ॥

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलङ्करणं भुवः।
तदनु तत्क्षणभङ्गि करोति चेदहह कष्टमपण्डितता विधेः ॥ २ ॥[r]

खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापिते मस्तके
गच्छन्देशमनातपं द्रुतगतिस्तालस्य मूलं गतः।
तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः
प्रायो गच्छति यत्र दैवहतकस्तत्रैव यान्त्यापदः ॥ ३ ॥[s]

अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो
विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको बहुवयाः।
अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरो-
र्विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥ ४ ॥[t]

॥ मृत्युपद्धतिः ॥ ३४ ॥

श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम्।
नहि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वा[1] स्यान्न वाकृतं ॥ १ ॥[u]

यौवनस्थांश्च बालांश्च वृद्धान् गर्भगतानपि।
सर्वानाविशते मृत्युरेवंभूतमिदं जगत् ॥ २ ॥[v]

इदं कृतं[2]मिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम्।
एवमीहा[3]समायुक्तं कृतान्तः कुरुते वशे ॥ ३ ॥

q. Prabodhacandrodaya (III 4.⁻)
r. Phalguhastinī. s. Pañcatantra. (Bhartṛhari).
t. Ruyyaka u. Mahābhārata.
१. वास्य न वा. S_1. २. कृत्य–S_2. ३ °क्षा°– S_1.

बलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि।
जरामृत्यू[1] हि भूतानां खादितारौ वृकाविव ॥ ४ ॥[w]

न कालो दण्डमुद्यम्य शिरः कृन्तति कस्यचित्।
कालस्य बलमेतावद् विपरीतार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

आघातं[2] नीयमानस्य वध्यस्येव पदे पदे।
आसन्नपदतां याति मृत्युर्जन्तोर्दिने दिने ॥ ६ ॥

मातुलो यस्य गोविन्दः पिता यस्य धनञ्जयः।
अभिमन्युर्वधं प्राप्तः कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ७ ॥[x]

गुणिनां हीनविद्यानां श्रीमतां क्षीणसम्पदाम्।
कृतान्तपण्यशालायां समानः क्रयविक्रयः ॥ ८ ॥

तृष्णासूचिविनिर्भिन्नं सिक्तं विषयसर्पिषा।
रागद्वेषानले तप्तं मृत्युरश्नाति मानवम् ॥ ९ ॥

परिविष्टे महापात्रे प्राणिभोज्ये समन्ततः।
न ज्ञायते कथं[3] कालः कस्योपरि विधास्यति ॥ १० ॥

मस्तकस्थायिनं मृत्युं यदि पश्येदयं जनः।
आहारोऽपि न रोचेत किमुताकार्यकारिता ॥ ११ ॥[y]

मृत्युः शरीरगोप्तारं धनरक्षं वसुन्धरा।
असतीव हसत्यन्तः स्वपतिं पुत्रवत्सलम् ॥ १२ ॥

बीजं पिता क्षेत्रमिदं च माता
वृष्टिश्च कर्माणि शुभाशुभानि।
भूतानि सस्यप्रतिमानि लोके
जातानि जातानि लुनाति कालः ॥ १३ ॥

॥ धर्मसङ्करपद्धतिः ॥ ३५ ॥

स्वतो व्यवस्थाशून्यानां दशामिव मृगीदृशाम्।
न नियन्ता रुचेर्भर्ता यद्यासां को नियामकः ॥
अश्रुतेनास्मृतेनान्धः साधयत्यपथेन यः।
नीचोपसर्पणवशात्सम्पतेद्वंशवानपि ॥ १ ॥

v. Rāmāyaṇa. w. Vyāsaśataka.
x. Vyāsaśataka. y. Brahmāṇḍapurāṇa.
१. मृत्युर्हि— M. २. °खा°–M ३. करं°–S_1

स्थिरोन्नतिप्रमाणत्वाच्छाखाभिर्विततां द्विजाः (?)।
अवलम्ब्यागमान् कुर्युः कुलायं सुखमात्मनः ॥ २ ॥

विप्रः सुमनसो हित्वा भृङ्गवद्दानलिप्सया।
आश्रयन् नृपमातङ्गान् सीदेच्छ्रुतिनिषेधतः ॥ ३ ॥

भोगो यस्य सदा हेयः प्रियः स्यान्नित्यमस्थितः।
स सर्वमङ्गलोपेतोऽप्यवश्यं स्यादकिञ्चनः ॥ ४ ॥

यत्र स्मृतेऽपि नारीणां निर्वृतिं लभते मनः।
स दर्पकोपमानानां सीमा पुरुष उच्यते ॥ ५ ॥

कलत्रहरणक्लेशात् खिन्नानामात्मनस्तनौ।
धर्तुमुत्सुकता नेष्टः सुदृशां सुधियामिव ॥ ६ ॥

भुवनोत्तरकुल्यानां भोगेष्वव्यभिचारिणाम्।
के दाराणां प्रकृष्टानां न तृप्यन्ति कुटुम्बिनः ॥ ७ ॥

स्वे क्षेत्रभोगे प्रीतिर्या पर्यस्तकलमेखले।...
भूमिदेवाश्च देवाश्च नित्यमप्यमृताशनाः।
हीयन्ते स्वाधिकारात्ते ये सेवन्ते न वासवम् ॥ ८ ॥

वेदत्रयमयो यः स्यात् सोऽपि हीनः क्षणात् पतेत्।
स्वस्त्यैव...पीतायां वारुण्यां सत्पथाच्च्युतः ॥ ९ ॥

इनः स एव सेव्यो यः सालोकेन सुधामुचा।
द्विजेन्द्रमण्डलं क्षीणं समग्रयति संपदा ॥ १० ॥

अविवेकात्पीडयतां स्फीतमन्योन्यमण्डलम्।
कुचानां कुनृपाणां च पतनाय समुच्छ्रयः ॥ ११ ॥

बलिनापि विद्विषे पुंसे कम्पनीयेत चेद्भुवि।
महत्त्वं प्राप्य सोऽल्पोऽपि विक्रमेण श्रियं हरेत् ॥ १२ ॥

यस्य राज्ञो न वसुधा सेव्या सुमनसां गणैः।
ध्रुवं बहुलदोषोत्थः क्षयः स्यात्तस्य मण्डले ॥ १३ ॥

यो हीनस्य प्रतापेन राजा सम्परिभूयते।
स तु न क्षत्रगोष्ठीषु तेजस्वीति प्रतीयते ॥ १४ ॥

इति पूर्वपश्चिमसमुद्राधीश्वरारिरायविभालवीरश्रीकम्पराजमहाप्रधानि-भारद्वाजवंशमौक्तिकायमाणरत्नाकरसुधाकर-माधवकल्पतरुसहोदर-सायणार्यविरचिते सुभाषितसुधानिधौ धर्मपर्व समाप्तम् ॥

१. °य° राज° S_1. २. °म° S_1. ३. ह्री° S_1. क्षी S_2.
४ महती–S_1. ५ राज्ये–S_1.

अर्थपर्व

विषयप्रतिज्ञापद्धतिः ॥ १ ॥

लक्ष्मीसरस्वतीकीर्तिविलासविहृतिस्थलम्।
आचन्द्रतारकं जीयान्मन्त्री मायणसायणः ॥ १ ॥

लक्षणं भूमिपालस्य तत्प्रशंसाप्यसन्नृपः।
अराजकं राजविद्याप्याज्ञा वृद्धानुसेवनम् ॥ २ ॥

जयाजयाविन्द्रियाणां विनयाविनयावपि।
शक्तित्रयारिषड्वर्गसप्तव्यसनहर्षकाः ॥ ३ ॥

असूयासाहसौ मानप्रमादौ स्वापनिन्दनम्।
परीवादो राजवृत्तं दिनचर्या करग्रहः ॥ ४ ॥

आत्मरक्षा राज्यरक्षा तथा कण्टकशोधनम्।
लोकानुरञ्जनं कीर्तिरकीर्ती राजचाटवः ॥ ५ ॥

पुरोधा दुष्पुरोधाश्च द्वास्थौ वैद्यो भिषक्कविः।
कुकविः काव्यशंसा चाप्यन्तरङ्गस्य निन्दनम् ॥ ६ ॥

पुत्रापुत्रौ च सद्भ्राता दुर्भ्राता भृत्य एव च।
असद्भृत्यश्च विश्वास्योऽविश्वास्यः सूदनायकः ॥ ७ ॥

मन्त्र्यमन्त्री धियो मन्त्रप्रशंसा मन्त्रभूरपि।
मन्त्रकाल उपायाश्च सन्धिः सन्धेय एव च ॥ ८ ॥

असन्धेयः सन्धिनिन्दा दूतादूतौ चरस्तथा।
वैरविग्रहयानानि निमित्तमनिमित्तकम् ॥ ९ ॥

आसनं चाभियुक्तस्य प्रतीकारो द्विधाकृतिः।
समाश्रयो राजलिपिकारः कायस्थनिन्दनम् ॥ १० ॥

गायकः स्वर्णकृन्निन्दा पैशुन्यं चाधिकार्यपि।
दुष्टाधिकारी सन्मित्रममित्रः कोशसङ्ग्रहः ॥ ११ ॥

कोशहान्यर्थशंसार्थनिन्दा राष्ट्रगुणास्तथा।
दुर्गसेनान्यसेनानी रथसारथिवारणाः ॥ १२ ॥

१. °पुत्रावस°– S_1. २. °स°— S_1. ३ स्तथा –S_1.
४

अश्वः पदातिर्वीरौ च वीरवादस्तथा रणम् ।
कूटयुद्धं धीरभीरू मानी मानविहीनकाः ॥ १३ ॥

वीरपत्नीप्रलापश्चाभयदानं महान् लघुः ।
कृतघ्नोदारकृपणाः प्रशंसा निन्दनं श्रियः ॥ १४ ॥

राजसेवाप्रशंसा तन्निन्दा[1] दारिद्र्यदूषणम् ।
आशातृष्णार्थनासङ्गगुणदोषाः प्रकीर्तिताः ॥

सामान्यान्यापदेशौ च सङ्कीर्णं चार्थपर्वणि ॥ १५ ॥

॥ *राजलक्षणपद्धतिः ॥ २ ॥

पुत्रा इव पितुर्गेहे विषये यस्य मानवाः ।
निर्भया विचरिष्यन्ति[2] स राजा राजसत्तमः ॥ १ ॥

अगूढविभवा यस्य (पु ? पौ) रा राष्ट्रनिवासिनः ।
नयापनयवेत्ता यः स राजा राजसत्तमः ॥ २ ॥

यस्य वृत्तं नमस्यन्ति स्वर्गस्थस्यापि मानवाः ॥
पौरजानपदाः सर्वे स राजा राजसत्तमः ॥ ३ ॥

प्रजा यस्य विवर्धन्ते सरसीव महोत्पलम् ।
स राजा सर्वसुखदः स्वर्गलोके महीयते ॥ ४ ॥

॥ राजप्रशंसापद्धतिः ॥ ३ ॥

राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम् ।
राजन्यसति लोकस्य कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ १ ॥

पर्जन्य इव भूतानामाधारः पृथिवीपतिः ।
विकलेऽपि हि पर्जन्ये जीव्यते न तु भूपतौ ॥ २ ॥

यस्य प्रसादे पद्मास्ते विजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ३ ॥

माता पिता गुरुः शास्ता वह्निर्वैश्रवणो यमः ।
सप्त राजगुणानेतान् मनुराह प्रजापतिः ॥ ४ ॥

---

* only from Saṅgraha

१ °निन्दा S_1. २. °निवसिष्यन्ति–S_2.

एकस्य हि प्रसादेन कृत्स्नो लोकः प्रसीदति ।
व्याकुलेनाकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयम् ॥ ५ ॥

राजमूलो महाराज ! धर्मो लोकस्य रक्षते ।
प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम् ॥ ६ ॥

पिता हि राजा लोकस्य प्रजानामनुकम्पिता ।
संभावयति मातेव दीनमभ्यवपद्यते ॥ ७ ॥

गुरुर्धर्मोपदेशेन शास्ता च परिपालनात् ।
दहत्यग्निरिवानिष्टान् दमयत्यहितांस्तथा ॥ ८ ॥

बालोऽपि नावमन्तव्यो राजापथ्यं[1] प्रतीच्छता ।
वह्निः स्फुलिङ्गमात्रोऽपि दहेद्ग्राममुपेक्षितः ॥ ९ ॥

बुद्धिशाखः प्रकृत्यङ्गो घनसंवृतिकञ्चुकः ।
चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥ १० ॥

अष्टानां लोकपालानां सम्भवत्यंशतो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येषः सर्वभूतानि तेजसा ॥ ११ ॥[a]

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूपतिः ।
महती देवता ह्येष नररूपेण तिष्ठति ॥ १२ ॥

तेजसा सह जातानां वयः कुत्रोपयुज्यते ।
बालस्यापि रवेः पादाः पतन्त्युपरि भूभृताम् ॥ १३ ॥

स्तवैर्नाक्षिप्यते धूर्तैर्हास्यैर्नाक्षिप्यते विटैः ।
छन्देन लङ्घ्यते भृत्यैर्भूभृन्मेरुरिवाचलः ॥ १४ ॥

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥ १५ ॥

द्विः शरं न तु सन्धत्ते द्विः स्थापयति नाश्रितान् ।
द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ १६ ॥

राजास्य जगतो हेतुर्वृद्धेर्वृद्धाभिसम्पदः ।
नयनानन्दजननः शशाङ्क इव तोयधेः ॥ १७ ॥

---

१ °त्य°–S1.

a Manu

गोष्ठागारं कोशगृहं पुण्यश्लोकः पुरूरवाः ।
हस्तं दक्षिणमेवासौ ब्राह्मणानाममन्यत ॥ १८ ॥

निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः ।
आर्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम् ॥ १९ ॥

प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ।
बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता ॥ २० ॥

अतिसाहसिकः श्रीमान् मन्त्रिणस्तं न्यरूपयन् ।
विनीतं गुरवो जिग्युर्धूर्तमन्तःपुराङ्गनाः ॥ २१ ॥

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।
स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ २२ ॥[b]

तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन
तेन घ्नता विघ्नमयं क्रियावान् ।
तेनास लोकः पितृमान् विनेत्रा
तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥ २३ ॥[c]

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ २४ ॥

॥ असद्राजपद्धतिः ॥ ४ ॥*

उद्वेजनीयो भूतानां नृशंसः पापकर्मकृत् ।
त्रयाणामपि लोकानामीश्वरोऽपि न तिष्ठति ॥ १ ॥[d]

अघृष्टमिव माणिक्यममत्तमिव च द्विपम् ।
अशूरं पार्थिवं लोके जात्यमप्यवमन्यते ॥ २ ॥

प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ।
अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ ३ ॥[e]

अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ।
यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ॥ ४ ॥[e]

b. Kālidāsa, Sākuntala.
c. Kālidāsa d. Rāmāyaṇa. e. Mahābhārata.
* Rajalakṣaṇa and Rajapraśaṁsā are missing in M,

भूभर्तु[1]र्भूषणं नास्ति प्रजानामिव रञ्जनम् ।
अन्यथापि नरस्येव किरीटग्रहणादिकम् ॥ ५ ॥

अनात्मवान्न[2]यद्वेषी वर्धयन्न[3]रिसम्पदम् ।
प्राप्यापि महदैश्वर्यं सह तेन विपद्यते ॥ ६ ॥[f]

राजोद्रिक्तः क्रियामूढो योऽतिक्रामति मन्त्रिणम् ।
अचिरात् तं वृथामन्त्रं[4] वशे कुर्वन्ति शात्रवम् ॥ ७ ॥

सर्वातिशङ्की नृपतिर्यश्च सर्वहरो भवेत् ।
स क्षिप्रमनृजुर्लुब्धः स्वजनेनैव बाध्यते ॥ ८ ॥

प्रसादो निष्फलो यस्य कोपश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्डं पतिमिव स्त्रियः ॥ ९ ॥

अयुक्तचारं दुर्दर्शमस्वाधीनं नराधिपम् ।
वर्जयन्ति नरा दूरान्नदीपङ्कमिव द्विपाः ॥ १० ॥

तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम् ।
व्यसने सर्वभूतानि नाभिधावन्ति पार्थिवम् ॥ ११ ॥

प्रजापीडनसन्तापसमुद्भूतो हुताशनः ।
राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान् नादग्ध्वा विनिवर्तते ॥ १२ ॥[g]

अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ १३ ॥[h]

दुर्विनीते तु नृपतावकाले म्रियते जनः ।
राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजास्तै[5]रविधिपालिताः 3 ॥ १४ ॥[i]

भोगोत्कर्षादिवेगेन क्षयं यान्ति क्षितीश्वराः ।
दृष्टोऽतिहर्षाद्वृष्णीनां तृणाद्रुधसमुद्भवः ॥ १५ ॥[j]

तदेतत्काकतालीयं तदेतच्च घुणाक्षरम् ।
यदपथ्यभुजामायुर्यदनीतिमतां श्रियः ॥ १६ ॥[k]

(१) भू भृ द्ध°- M (२) °नय-MS (३) °ति° M.
(४) °मन्त्रावेशे M. (५) °स्तु विधि°-M
f. Kāmandaka. g. Mahābhārata.
h. Manu. i. Rāmāyaṇa.
j. Harivaṁśa. k. Śṛṅgāra-Prakāśa.

व्यालाः[1] सुखेन सेव्यन्ते वातोद्धूताश्च वह्नयः ।
न तु नित्यमदाध्माता राजानः कुटिलाशयाः ॥ १७ ॥[l]

उच्छास्त्रं पदविन्यासः[2] सहसैव समापतन् ।
नृपः शत्रुमुखग्रासमगत्वा न निवर्तते ॥ १८ ॥[m]

यः कोशमेव पुष्णाति त्यागभोगपराङ्मुखः ।
केवलं राज्यवाणिज्यं स करोति नराधिपः ॥ १९ ॥

व्यसनैरेवाघ्राता शृण्वन्ति वचांसि पापमित्राणाम्[3] ।
उद्धूतारिष्टेभ्यो ह्यपथ्यमेवाधिकं स्वदते ॥ २० ॥

अव्यवसायिनमलसं दैवपरं पुरुषकारपरिहीणम् ।
वृद्धमिव पतिं कन्या नेच्छत्युपगूहितुं लक्ष्मीः ॥ २१ ॥

सदनुशासनमाश्रितभरणं च राजचिह्नानि ॥
अभिषेकपट्टबन्धौ वालव्यजनं व्रणस्यापि ॥ २२ ॥

अहिते हितबुद्धिरल्पधीरवमन्येत मतानि मन्त्रिणाम् ।
चपलं सहसैव सम्पतन्नरिखड्गान्निहतः पतत्यधः ॥ २३ ॥

शक्तिरर्थपतिषु स्वयंग्रहं प्रेम कारयति वा निरत्ययम् ।
कारणद्वयमिदं निरस्यतः प्रार्थनाधिकबले विपत्फला ॥ २४ ॥

न नटा न विटा न गायका न च सभ्येतरवादचुञ्चवः ।
नृपमीक्षितुमत्र के वयं स्तनभारानमिता न योषितः ॥ २५ ॥[n]

स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।
मोहात् समाक्षिपति जीवितमप्यकाण्डे
कष्टो मनोभव इवेश्वरदुर्विदग्धः ॥ २६ ॥[o]

नृपः कामासक्तो न गणयति धर्मं न च हितं
यथेष्टं स्वच्छन्दः प्रतिचरति मत्तो गज इव ।
ततो मानाध्मातः पतति स यदा शोकगहने
तदा भृत्ये दोषान् क्षिपति न निजं वेत्त्यविनयम् ॥ २७ ॥[p]

l. Bṛhatkathā   m. Kāmandaka.
n. Bhartṛhari.   o. Harṣacarita   p. (SBhg.) Pañcatantra
(१) °मः-M   (२) °व°-M.   (३) वापि.-M.

रक्षां न क्षमते क्षिपत्यपि करं शिक्षागुणैः क्षुभ्यति
प्रद्वेष्टि स्वजनं त्यजत्यपि नयं मृद्नाति मार्गस्थितम् ।
भूतिं नेच्छति यच्छति प्रतिभयं दुर्वर्त्मना गच्छति
क्रूराग्रं विनयाङ्कुशं न सहते भूपालमत्तद्विपः ॥ २८ ॥

स्वैरं मदानलज्वालादुष्प्रेक्षः परुषं रटन् ।
उत्पाताभ्रवदाशानां निरोधाय दुरीश्वरः ॥ २९ ॥

भिक्षाशनो विषादी च यस्य स्याद्धनिनः सखा ।
तस्य किंपुरुषाः कुर्युरपदानस्य कीर्तनम् ॥ ३० ॥

न तमुग्रं प्रभुं प्राप्य विश्वस्य रतिरुल्लसेत् ।
येन कामोऽपि हन्येत भूरिस्नेहेन चक्षुषा ॥ ३१ ॥

स्तब्धस्य नश्यति यशो विषमस्य मित्रं
नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।
विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं
राज्यं प्रसन्नसचिवस्य नराधिपस्य ॥ ३२ ॥

अवज्ञानाद्राज्ञो भवति मतिहीनः परिजन-
स्ततः स्वप्राधान्याद् व्रजति न समीपं बुधजनः ।
बुधैस्त्यक्ते राज्ये भवति नहि नीतिर्गुणवती
विपन्नायां नीतौ सकलमवशं सीदति जगत् ॥ ३३ ॥

॥ अराजकपद्धतिः ॥ ५ ॥

राजा चेन्न भवेल्लोके पृथिव्यां दण्डधारकः ।
शूले मत्स्यानिवाधक्ष्यद् दुर्बलान् बलवत्तरः ॥ १ ॥

अराजकेषु दुष्टेषु धर्मो नह्यवतिष्ठते ।
परस्परं च बाधन्ते सर्वथा धिगराजकम् ॥ २ ॥[q]

नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः ।
अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥ ३ ॥

विप्रोषितकुमारं तद्राज्यमस्तामितेश्वरम् ।
रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥ ४ ॥

q. Manu

राज्ञा शून्या कुमारैश्च चोरभोग्याभवन्मही ।
केवलासुरभोग्यैव सन्ध्या चन्द्रार्कवर्जिता ॥ ५ ॥

नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।
नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्यते ॥ ६ ॥

यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनम् ।
अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥ ७ ॥[r]

यः स्यादराजको लोकश्चक्षुष्मानपि सोऽन्धकः ।
तं विना यन्न शक्नोति कृत्याकृत्यनिरीक्षणम् ॥ ८ ॥

सिंहशून्यमिवारण्यं चन्द्रशून्यमिवाम्बरम् ।
अर्कशून्यमिवाहः स्याद्राजशून्यं महीतलम् ॥ ९ ॥[s]

आज्ञा तेजः पार्थिवानां सा च वाचि प्रतिष्ठिता ।
यच्च ब्रूयुरसत्सद्वा स धर्मो व्यवहारिणाम् ॥ १० ॥

॥ राजविद्यापद्धतिः ॥ ६ ॥

आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं च पार्थिवः ।
तद्विद्यैस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद्विनयान्वितः ॥ १ ॥

आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ ।
अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ ॥ २ ॥[t]

॥ आज्ञापद्धतिः ॥ ७ ॥

एतदर्थं हि राजानः प्रशंसन्ति वसुन्धराम् ।
यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ १ ॥[u]

राजा रजतसूपेन न भुङ्क्ते कनकौदनम् ।
आज्ञासिद्धिरसिद्धा चेत् किं फलं नृपजन्मनः ॥ २ ॥[v]

r. Rāmāyaṇa. s. Cākṣuṣīya. t. Kāmandaka.
u. Rāmāyaṇa. v. Bhāravi.
(१) °म°–M.

*न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतं धनुः
कृतं न वा कोपविजिह्ममाननम् ।
गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते
नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् ॥ ३ ॥[w]

॥ वृद्धसेवापद्धतिः ॥ ८ ॥

स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्याः पुत्राः[1] सुखानि च ।
गुरुवृत्त्यनुरोधेन न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ १ ॥

स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ।
अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरनुराध्यते ॥ २ ॥

तिष्ठन् भाति पितुः पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा
यत् संवाहयतः सुखं हि चरणौ तातस्य किं राजके ।
किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ भुक्तोज्झिते या गुरो-
रायासः खलु राज्यमुज्झितगुरोस्तत्रास्ति कश्चिद्गुणः ॥ ३ ॥[x]

॥ जितेन्द्रियपद्धतिः ॥ ९ ॥

प्रकीर्णे विषयारण्ये धावन्तं विप्रमाथिनम् ।
ज्ञानाङ्कुशेन कुर्वीत वश्यमिन्द्रियदन्तिनम् ॥ १ ॥[y]

लोकाधाराः श्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः ।
तिष्ठन्त्याप इवाधारे चिरमात्मनि संस्कृते[2] ॥ २ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एकैकमलमेतेषां विनाशप्रतिपत्तये[3] ॥ ३ ॥

[4]यथाम्भसि प्रसन्ने तु रूपं पश्यति चक्षुषा ।
तद्वत् प्रसन्नेन्द्रियवान् ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ ४ ॥

* 5th verse in अराजकपद्धति of S_1.

※ Lacuna in M.

w. Bhāravi x. Nāgānanda. y. Kāmandaka
(१) धनानि–S_1. (२) °सि°ि M. (३) °बुद्धये–M. (४) हृदा°–M.

जीयन्तां दुर्जया एव रिपवश्चक्षुरादयः ।
जितेषु ननु लोकोऽयं तेषु कृत्स्नतया जितः ॥ ५ ॥[z]

अजितेन्द्रियवर्गस्य नाचारेण भवेत् फलम् ।
केवलं देहखेदाय दुर्भगस्य विभूषणम् ॥ ६ ॥

तस्य राज्ञः स्थिरैव श्रीर्यदि स्यान्नियतेन्द्रियः ।
गजस्नानमिवाचारस्तस्य यो ह्यजितेन्द्रियः ॥ ७ ॥[a]

राज्ञां मदद्विपो नेयः शमालाननिलीनताम् ।
शमितः शौरिणा बाणदर्पाग्नि[1]श्चक्रधारया ॥ ८ ॥[b]

गिरीन्द्रशिखराकारो लीलयोन्मूलितद्रुमः ।
करिणीस्पर्शस[2]म्मोहादालानं याति वारणः ॥ ९ ॥

गन्धलुब्धो मधुकरो दानासवपिपासया ।
अभ्येत्य सुखसंचारां गजकर्णझलज्झलाम् ॥ १० ॥[c]

स्निग्धदीपशिखालोकविलो[3]भितविलोचनः ।
मृत्युमृच्छत्यसन्देहात् पतङ्गः सहसा प[4]तन् ॥ ११ ॥

दूरेऽपि हि भवन् दृष्टेरगाधे सलिले पतन् ।
मीनस्तु सामिषं लोहमास्वादयति मृत्यवे ॥ १२ ॥[c]

इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ ।
निगृहीतौ[5]विसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १३ ॥[d]

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।
वशिनां हि परपरिग्रह[6]संश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ १४ ॥[e]

रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्टं
आत्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वाः ॥
तैरप्रमत्तः कुशलः सदश्वै-
र्दान्तैः कृती याति पदं स धीरः ॥ १५ ॥

z. Kámandaka. a. Rājaga. b. Cākṣuṣīya
c. Kāmandaka. d. Mahābhārata. e. Sākuntala.
(१) °शत°–M. (२) °योगा°–M. (३) °हि°–M.
(४) चरन्–M (५) °ति–S_2; °तै° S_1. (६) °सन्तोष°–S_1

शुचिर्बालतृणाहारो विदूरक्रमणक्षमः ।
लुब्धकाद् गीतलोभेन मृगो मृगयते वधम् ॥ १६ ॥

कुरङ्गमातङ्गपतङ्गमीनभृङ्गा हताः पञ्चभिरेव पञ्च ।
एकः प्रमाथी स कथं न वध्यो यस्यां हताः पञ्चभिरेव पञ्च ॥ १७ ॥[f]

क्व चिराय परिग्रहः श्रियां
क्व च दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता ।
शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियै-
रसुरक्ष्या हि बहुच्छलाः श्रियः ॥ १८ ॥[g]

अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः ।
अतः सोऽभ्यन्तरान्नित्यं षड्रिपूनजयद्रिपून् ॥ १९ ॥

अरिषड्वर्ग एवायमस्यास्तानि पदानि षट् ।
तेषामेकमपि च्छिन्दन् च्छिन्द्येय भ्रमरीश्रियम् ॥ २० ॥

॥ अजितेन्द्रियपद्धतिः ॥ १० ॥

यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्शिना ।
आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवोडुराट् ॥ १ ॥

पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् ।
ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ २ ॥

अ[1]र्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः ।
इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद् भ्रश्यते हि सः ॥ ३ ॥[h]

धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।
श्रीप्राणराज्यलाभेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ४ ॥

एकस्यापि न यः शक्तो मनसः संनिबर्हणे ।
महीं सागरपर्यन्तां स कथं विजिगीषते ॥ ५ ॥[i]

दुरासदानरीनुग्रान् धृतेर्विश्वासजन्मनः ।
भोगान् भोगानिवाहेयानध्यास्यापन्न दुर्लभा ॥ ६ ॥[j]

f. Mahābhārata. g. Bhāravi.
h. Mahābhārata. i. Kāmandaka. j. Bhāravi.
(१) °र्थि°—M.

अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ।
इन्द्रियैः प्रसृतो बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ७ ॥

अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीषते ।
अजितात्मा जितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ ८ ॥

कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहो हर्षो मदस्तथा ।
षड्वर्गमुत्सृजेदेनं यस्मिंस्त्यक्ते सुखी नृपः[1] ॥ ९ ॥

दाण्डक्यो नृपतिः कामात् क्रोधाच्च जनमेजयः ।
लोभादैलस्तु राजर्षिर्वातापिर्हर्षतोऽसुरः ॥ १० ॥

पौलस्त्यो राक्षसो मानान्मदाद्दम्भोद्भवो नृपः ।
प्रयाता निधनं ह्येते शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ॥ ११ ॥[k]

सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या विजिगीषुणा ।
प्रायशो यैर्विनश्यन्ति दृढमूलाश्च पार्थिवाः ॥ १२ ॥

॥ विनयपद्धतिः ॥ ११ ॥

नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः ।
विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तः शास्त्रमृच्छति ॥ १ ॥[k]

आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् ।
ततोऽमात्यांस्ततः पुत्रान् ततो भृत्यांस्ततः प्रजाः ॥ २ ॥[k]

इयं हि लोकव्यतिरेकवर्तिनी
स्वभावतः पार्थिवता समुद्धता ।
बलात्तदेनां विनयेन योजयेत्
नयस्य वृद्धौ विनयः पुरःसरः ॥ ३ ॥[k]

शास्त्राय गुरुसंयोगः शास्त्रं विनयवृद्धये ।
विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ ४ ॥[k]

---

k. Kāmandaka.
(१) °मनात्म° M. (२) सर्वेशः–M. (३) गा°–M. (४) °न्न°–

परां विनीतः समुपैति सेव्यतां
महीपतीनां विनयो विभूषणम् ।
प्रवृत्तदानो मृदुसञ्चरत्करः
करीव भद्रो विनयेन शोभते ॥ ५ ॥[l]

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं
गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते
जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥ ६ ॥[m]

पभवः खलु कोशदण्डयोः
कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः ।
स विधेयपदेषु दक्षतां
नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥ ७ ॥[m]

॥ अविनयपद्धतिः ॥ १२ ॥

अविनयरतमादरादृते वशमवशं हि नयन्ति शत्रवः ।
श्रुतविनयनिधिं समाश्रितस्तनुरपि नैति पराभवं क्वचित् ॥ १ ॥[n]

॥ उत्साहपद्धतिः ॥ १३ ॥

उत्साहो बलवान्न्याय्यो नास्त्युत्साहात्परं बलम् ।
उत्साहारम्भमात्रेण जायन्ते सर्वसम्पदः ॥ १ ॥[o]

योजनानां सहस्रं तु शनैर्याति पिपीलिका ।
अगच्छन्वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥ २ ॥

लघीयः प्राज्यं वा फलमभिमुखं यातु मनसा
निरीहेण स्थातुं क्वचिदपि न युक्तं मतिमता ।
कुलालो दण्डेन भ्रमयति न चेच्चक्रमनिशं
शरावः कुम्भो वा न हि भवति सत्यामपि मृदि ॥ ३ ॥

---

l. Kāmandaka m. Bhāravi n. Kāmandaka.
o. Rāmāyaṇa.
(१) °ष°–M. (२) °क्षि°–S1

यस्य स्यादुद्यमे चित्तं नित्यमुत्साहसंमितम् ।
उत्साहशक्तिः सा ज्ञेया नृपाणां भूतिमिच्छताम् ॥ ४ ॥[p]

॥ प्रभुशक्तिपद्धतिः ॥ १४ ॥

आज्ञारूपेण या शक्तिः सर्वेषां मूर्धनि स्थिता ।
प्रभुशक्तिर्हि सा ज्ञेया प्रभावमहितोदया ॥ १ ॥[p]

॥ मन्त्रपद्धतिः ॥ १५ ॥

कामक्रोधभयादन्यैर्लोभ्यमानो न लुभ्यति ।
यया शक्त्या युतः कार्ये मन्त्रशक्तिस्तु सा स्मृता ॥ १ ॥[p]

प्रभावोत्साहशक्तिभ्यां मन्त्रशक्तिस्तु शस्यते ।
प्रभावोत्साहवान् काव्यो जितो देवपुरोधसा ॥ २ ॥[q]

॥ कामजयपद्धतिः ॥ १६ ॥

न हि कामात्मना राज्ञा सततं शठबुद्धिना ।
नृशंसेनातिलुब्धेन शक्यं पालयितुं प्रजाः ॥ १ ॥

कामा मनुष्यान् प्रदहन्त एव
धर्मस्य ये विघ्नकरा नरेन्द्र ।
पूर्वं नरस्तान्मतिमान् विनिघ्नन्
लोके प्रशंसां लभतेऽनवद्याम् ॥ २ ॥

॥ क्रोधप्रशंसापद्धतिः ॥ १७ ॥

चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान् ।
सागरं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु प्लवङ्गमाः ॥ १ ॥[r]

न स सङ्कुचितः पन्थाः येन वाली हतो गतः ।
समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ २ ॥[r]

* From Avinaya Paddhati fo Kāmajaya Paddhati found only in Saṅgraha.

p. Manu q. Kāmandaka. r. Rāmāyaṇa.

(१) शक्याः–S[1]

उदाहरणमाशीःषु प्रथमे ते मनस्विनाम् ।
शुष्केऽशनिरिवामर्षो यैररातिषु पात्यते ॥ ३ ॥[s]

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति
यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावद् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा
भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ४ ॥[t]

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥ ५ ॥[u]

श्रुतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥ ६ ॥[u]

यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥ ७ ॥[u]

॥ क्रोधनिन्दापद्धतिः ॥ १८ ॥

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम् ।
होतारमपि जुह्वन्तं स्पृष्टो दहति पावकः ॥ १ ॥[v]

क्रुद्धः पापं[3] न कुर्यात् कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ।
क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेत् ॥ २ ॥

नावाच्यमस्ति क्रुद्धस्य नाकार्यं विद्यते तथा ।
वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न[3] विजानाति कर्हिचित् ॥ ३ ॥[w]

s. Bhāravi.. t. Kālidāsa. u. Bhaṭṭa Nārāyaṇa.
v. Vallabhadeva w. Rāmāyaṇa

(१) °रेण°–M. (२) °ति° (३) पापानि कुरुते–M. (४) नाव–M.

हिंस्यात् क्रोधादवध्यांश्च वध्यान् संपूजयेदपि ।
आत्मानमपि वा क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥ ४ ॥

सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः ।
प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः ॥ ५ ॥

अविधेये जने पुंसां कोपः किमिति कारणम् ।
विधेयेऽपि च कः कोपस्तन्निवेशितजीवने ॥ ६ ॥[x]

न पूतो न तपस्वी च न यज्वा न च धर्मभाक् ।
क्रोधस्य यो वशं गच्छेत्तस्य लोकद्वयं न हि ॥ ७ ॥

यः समुत्पतितं क्रोधं दैन्यं वा न नियच्छति ।
नश्यते स श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥ ८ ॥

पुत्रो भृत्यः सुहृन्मित्रं भार्या धर्मश्च सत्यता ।
तस्यैतानपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ॥ ९ ॥

अपकारिणि कोपश्चेत् कोपे कोपः कथं न जायेत ।
धर्मार्थकाममोक्षप्राणयशोहारिणि क्रूरे ॥ १० ॥[y]

निर्दहति कुलमशेषं जातीनां वैरसम्भवः कोपः ।
नवमिव घनपवनाहततरुचयसंघट्टसम्भवो दहनः ॥ ११ ॥

यत् क्रोधनो यजते यद्ददाति
यद्वा तपस्तप्यते[1] यज्जुहोति ।
वैरोचनिर्यस्तद्धरते च सर्वं
मोघः श्रमो भवति क्रोधनस्य ॥ १२ ॥[z]

बलवानपि कोपजन्मनस्तमसो नाभिभवं रुणद्धि यः ।
क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलाः सकला हन्ति स शक्तिसम्पदः ॥ १३ ॥[a]

अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिरं रोषमयं धिया पुरः ।
अविभिद्य निशाकृतं तमः प्रभया नांशुमताप्युदीयते ॥ १४ ॥[a]

x. Vallabhadeva. y. Sundarapāṇḍya. z. Mahābhārata.
a. Bhāravi.
(१) ° ति °–M.

अन्धीकरोमि भुवनं बधिरीकरोमि
धीरं सचेतनमचेतनतां नयामि ।
कृत्यं न पश्यति न येन हितं शृणोति
धीमानधीतमपि न प्रतिसंन्दधाति[b] ॥ १५ ॥

काष्ठाद्यथाग्निरुत्पन्नं स्वाश्रयं दहति क्षणात् ।
क्रोधाग्निर्देहजस्तद्वत्तमेव दहति ध्रुवम् ॥ १६ ॥

तिरस्कुर्वन्ति कृतिनस्तापयन्ति तपस्विनः ।
आत्मानमपि हिंसन्ति क्रोधान्धाः किमतः परम् ॥ १७ ॥

हीयते न प्रदीपेन क्षीयते नैव वह्निना ।
नाश्यते रविणा नापि क्रोधरूपं तमो महत् ॥ १८ ॥

पुष्यद्दुर्गतिपातभीत इव यं कृत्वा स्वयं वेपते
यद्भीतैरिव मांसशोणितरसैः कायः परित्यज्यते ।
स्थानं दुःखगणस्य निर्मलगुणं म्लान्येकहेतुर्मम
क्षान्त्या हन्त विलक्षयान्निजरिपुः क्रोधो हठान्नीयताम् ॥ १९ ॥

फलितकलितश्रेयःश्रेणीप्रसूनपरम्परः
प्रशमपयसा सिक्तो मुक्तिं तपश्चरणद्रुमः ।
यदि पुनरसौ प्रत्यासत्तिं प्रकोपहविर्भुजो
भजति लभते भस्मीभावं कुतश्च फलोदयः ॥ २० ॥

सन्तापं तनुते भिनत्ति हृदयं सौहार्दमुत्सादय–
त्युद्वेगं जनयत्यवद्यवचनं सूते विवर्द्धे कलिम् ।
कीर्तिं कृन्तति दुर्मतिं वितरति व्याहन्ति पुण्योदयं
धत्ते यः कुमतिं स हातुमुचितो रोषः सदोषः सताम् ॥ २१ ॥

यत्क्रोधयुक्तो जपति यज्जुहोति यदर्चति ।
सर्वं हरति तत्तस्य भिन्नकुम्भादिवोदकम् ॥ २२ ॥

प्रयत्नेन तपस्तप्तं नृणां वर्षशतैरपि ।
क्रोधो हरति तत् सर्वमतः क्रोधं न संश्रयेत् ॥ २३ ॥

कामक्रोधावनिर्जित्य किमरण्ये करिष्यति ।
अथवा निर्जितावेतौ किमरण्ये करिष्यति ॥ २४ ॥

b. Prabodhacandrodaya.

॥ लोभपद्धतिः ॥ १९ ॥

मनः सङ्कल्पवीर्येण कामेन विषयेषुभिः ।
विद्धः पतति लोभाग्नौ ज्योतिर्लोभात् पतङ्गवत् ॥ १ ॥

अक्षमा श्रीपरित्यागः [१]ह्रीनाशोऽथ धनक्षयः ।
अभिध्याताज्ञता चैव सर्वं लोभात् प्रवर्तते ॥ २ ॥

न हि पूरयितुं शक्यः लोभः प्रीत्या कथञ्चन ।
नित्यगम्भीरतोयाभिरापगाभिरिवाम्बुधिः ॥ ३ ॥

सुमहन्त्यपि शास्त्राणि धारयन्तो बहुश्रुताः ।
छेत्तारः संशयानां च क्लिश्यन्ते लुब्धबुद्धयः ॥ ४ ॥

दानार्हेष्वप्रदातृत्वमकारणधनग्रहः ।
लोभमाहुर्महानर्थं तस्मात् तं परिवर्जयेत् ॥ ५ ॥

यथाद्रिः स्वयमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।
तथा कृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ६ ॥

भूतिलोभाभिभूतस्य भूभर्तुर्भूरिदुःखदा ।
लुब्धः प्राप व्यथां शुक्रः पिनाकिजठरालये[c] ॥ ७ ॥

सन्त्येते मददन्तिनो मदजलप्रम्लानगण्डस्थला
वातव्यायतपातिनश्च तुरगान् भूयोऽपि लप्स्येऽपरान् ।
एतल्लब्धमिदं लभे पुनरिदं लब्धेत्यभिध्यायतां ।
चिन्ताजर्जरचेतसां बत नृणां का नाम शान्तेः कथा ॥ ८ ॥

यथा निस्वः समुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।
तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ९ ॥

॥ स्त्रीनिन्दापद्धतिः ॥ २० ॥

न स्त्रीभ्यः किंचिदन्यद्वै पापीयस्तरमस्ति वै ।
स्त्रियो हि मूलं दोषाणां तथा त्वमपि वेदिथ ॥ १ ॥

न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ २ ॥[d]

c. Mahābhārata. d. Mahābhārata. (SBh 9)

(१) श्री°.

चतुरः सृजता पूर्वमुपायांस्तेन वेधसा ।
न सृष्टः पञ्चमः कोऽपि गृह्यन्ते येन योषितः ॥ ३ ॥[e]

जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।
हृद्गतं चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ॥ ४ ॥[f]

शतह्रदानां लोलत्वं शस्त्राणां चातितीक्ष्णताम् ।
गरुडानिलयोः शैघ्र्यमनुगच्छन्ति योषितः ॥ ५ ॥[g]

को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।
वासयेत गृहे जानन् स्त्रीणां दोषा महात्ययाः ॥ ६ ॥[h]

यस्य जिह्वासहस्रं स्याज्जीवे[२]त्साग्रशतं च यः ।
अनन्यकर्मा स्त्रीदोषान्सोऽप्यनुक्त्वा लयं व्रजेत् ॥ ७ ॥[i]

न विषेण न शस्त्रेण नाग्निना न च मृत्युना ।
अप्रतीकारपारुष्याः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृताः ॥ ८ ॥[j]

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ ९ ॥[j]

किञ्चिदन्तर्हिते भानौ पद्मिनी गूढरागिणी ।
आलिङ्ग्य मधुपं शेते प्रियः को नाम योषिताम् ॥ १० ॥

न कुलं न कृता विद्या न दत्तं नापि सङ्ग्रहः ।
स्त्रीणां गृह्णाति हृदयमनित्यहृदयाः स्त्रियः ॥ ११ ॥

अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं वडवानलः ।
क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥ १२ ॥[k]

या इमाः प्रेक्षसे राजन्[१] मदनव्याधवागुराः ।
आसामेव प्रभावेन ज्वलन्ति [३]नरकाग्नयः ॥ १३ ॥

प्राज्ञं विनीतं स्वाचारं विद्वांसं मन्त्रिणं तथा ।
चलयन्ति नरं नित्यमेता योषित्पिशाचिकाः ॥ १४ ॥[l]

e. Vallabhadeva. f. Pratāparudra.
g. Rāmāyaṇa. h. Manu. i. SBhg.
j. Sbhg. k. Manu. l. Mahābhārata.

(१) राजन्नुं°–S¹ (२) °च शरदां शतम् M (३) मदना–M.

प्रायेण धनिनां दारा बहवो निरवग्रहाः ।
बाह्ये सत्युपभोगेऽपि निर्वि[1]स्रम्भा बहिर्मुखाः ॥ १५॥

मनः प्रह्लादयन्तीभिः मन्दं यान्तीभिरप्यलम् ।
महान्तोऽपि च भिद्यन्ते स्त्रीभिरद्रिरिवापगाः ॥ १६ ॥

श्रुतस्य रक्षा[2] सतताभियोगः
कुलस्य वित्तं पुरुषस्य विद्या ॥
राज्ञोऽप्रमादः प्रशमो धनस्य
स्त्रीणां तु रक्षां न हि जातु जाने ॥ [m] ॥ १७ ॥

शक्यो वन्यकरी विभिन्नकरटः कुन्तैः प्रतिव्यूहितुं
शक्या नीतिबलाश्रयेन रिपवः छत्रेण सूर्यांशवः ।
शक्यो वारयितुं [3]बलेन हुतभुक् मन्त्रप्रयोगैरहिः
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं स्त्रीणां तु नास्त्यौषधम् ॥ १८ ॥

॥ द्यूतपद्धतिः ॥ २१ ॥

बहूनि धर्मशास्त्राणि पठन्ति द्विजसत्तमाः ।
तेषु किंस्विदिदं दृष्टं द्यूते जीयेत यत्परः ॥ १ ॥

किं ते द्यूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद ।
देवने बहवो दोषास्तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ॥ २ ॥

द्यूतादनर्थः [4]संरम्भो द्यूतात् स्नेहक्षयो महान् ।
[5]पक्षाणां चापि महतां द्यूताद्भेदः प्रवर्तते ॥ ३ ॥[n]

धनक्षयः शिष्टगर्हा सदाचारविवर्जनम् ।
शत्रुभिः पीडनं चैव द्यूतासक्तधियां नृणाम् ॥ ४ ॥

नलश्च राजा द्यूतेन हृते राज्ये महोदये ।
धर्मदारान्परित्यज्य परदा[6]स्थिरतोऽभवत् ॥ ५ ॥

पाण्डवो धर्मराजस्तु लोकपाल इवापरः ।
स्वराज्यं धनमक्षय्यं पणमेकममन्यत ॥ ६ ॥[o]

m. Vallabhadeva. n. Kāmandaka. o. Cākṣuṣīya.
(१) °डम्बा–M. (२) राजा–S[1]. (३) ज–S[2].
(४) °संपन्नो–M. (५) अ°– M. (६) °र°–S[1].

यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।
दीव्यताक्षैस्तदा तेन नूनं तदपि हारितम् ॥ ७ ॥[p]

दुरक्षान् दीव्यता राज्ञा राज्यमात्मा वयं वधूः ।
नीतानि पणतां नूनमीदृशी भवितव्यता ॥ ८ ॥[p]

धननाशोऽसुखं चैव पुत्रदाराविभर्त्सनम् ।
शत्रुभिः पीडनं चैव द्यूतासक्तधियां नृणाम् ॥ ९ ॥

॥ मृगयागुणाः ॥ २२ ॥

यदि घातयते कश्चित् पापसत्त्वं प्रजाहितम् ।
सर्वसत्त्वहितार्थाय न तेनासौ विहिंसकः ॥ १ ॥

द्वीपिनं शरभं सिंहं व्याघ्रं कुञ्जरमेव च ।
महिषं वानरं चैव सूकरश्वानपन्नगान् ॥ २ ॥

गोब्राह्मणहितार्थाय बालस्त्रीरक्षणाय च ।
वृद्धातुरपरित्राणे यो हिनस्ति स धर्मवित् ॥ ३ ॥

निर्मानुषामिमां सर्वे मृगा हीच्छन्ति मेदिनीम् ।
भक्षयन्ति च सस्यानि शासितव्या नृपेण ते ॥ ४ ॥

या वै शत्रुवधे वृत्तिः सा मृगाणां वधे स्मृता ।
अमाययाप्यच्छलेन मृगाणामिषुधारिभिः ॥
स्वर्गं मृगाश्च गच्छन्ति स्वयं नृपतिना हताः ॥ ५ ॥

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्या हि व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः [q] ॥ ६ ॥

॥ मृगयानिन्दापद्धतिः ॥ २३ ॥

मृगयाक्षो दिवास्वापः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्यत्रिकं वृथाटाट्या कामजो दशको गणः [r] ॥ १ ॥

p. Veṇīsaṁhāra. q. Śākuntala. r. Manu.

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
वियुज्यतेऽर्थकामाभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव यः [s] ॥ २ ॥

प्रच्छन्नोपगतैः शैलसरिद्विपिनकुक्षिषु ।
वधबन्धपरिक्लेशा आसन्नाटविकादिभिः ॥ ३ ॥

स्वसैन्यैश्च स्वकुल्यैश्च परि[1]भिन्नैश्च मारणम् ।
इत्यादि पृथिवीन्द्राणां मृगयाव्यसनं स्मृतम् [t] ॥ ४ ॥

यस्मात्तु व्यसनं राज्ञस्त्वनुमोदन्ति शत्रवः ।
तदसह्यतरं दुःखं म[3]न्यन्ते मरणादपि ॥ ५ ॥

मृगतृष्णेव मृगया मृगानिव नराधिपान् ।
हरन्ति पतयन्त्याराच्छ्वभ्रेष्विव विपत्तिषु ॥ ६ ॥

पाण्डुर्जित्वा बहून् देशान् युधा विक्रमणेन च ।
मृगव्यवायनिधने[4] कृच्छ्रां प्राप स आपदम् [u] ॥ ७ ॥

नृपतेः प्रतिषिद्धमेव यत् कृतवान्
पङ्क्तिरथोऽविशङ्कितम् ।
अपथे पदमर्पयन्ति हि
श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः [v] ॥ ८ ॥

॥ पानदोषपद्धतिः ॥ २४ ॥

अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।
अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ॥ १ ॥

अयुक्तं बहु भाषन्ते यत्र क्वचन शेरते ॥ ॥
नग्ना विक्षिप्य गात्राणि नष्टसंज्ञा इवासते ॥ २ ॥

ये पिबन्ति महामोहं पानं पापयुता नराः ।
कलिं ते कुर्वतेऽभीक्ष्णं प्रहरन्ति परस्परम् ॥ ३ ॥

गुरूनतिवदेन्मत्तः परदारान् प्रधर्षयेत् ।
सहितं कुरुते शौण्डं न शृणोति हितं क्वचित् ॥ ४ ॥

s. Manu
t. Kāmandaka
u. Mahābhārata.
v. Kālidāsa.

(१) °र°–S_1. (२) °ने स्थि–M. (३) मृग्य°–M. (४) °नं–S^1.

॥ वाक्पारुष्यपद्धतिः ॥ २५ ॥

तीव्राण्युद्वेगकारीणि विसृष्टान्यशमात्मकैः ।
कृन्तन्ति देहिनां मर्म शस्त्राणि[1] च वचांसि च [w] ॥ १ ॥

क्रूरक्रकचसंकाशे वाक्पारुष्यकरे नृपे ।
राज्योद्यानलतालक्ष्मीः पोषणामर्हते कथम् ॥ २ ॥

शपता यत् कृतं पापं शप्यमानं नियच्छति ।
शप्यमानस्य यत् पापं शपन्तं तं नियच्छति ॥ ३ ॥

संरोहति शरैर्विद्धं वरं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ४ ॥

कर्णनालीकनाराचा निष्पतन्ति शरीरतः ।
वाक्छल्यं तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ५ ॥

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्परं मर्मसु ते पतन्ति
तान् पण्डितो नाप[2]सृजेत्परेषु ॥ ६ ॥

मर्माण्यस्थीनि हृदयं तथासून्
घोरा वाचो निर्दहन्तीव पुंसाम् ।
तस्माद्वाचं रुशतीं रूक्षरूपां
धर्मारामो नित्यशो वर्जयेत्ताम् ॥ ७ ॥[x]

॥ दण्डपारुष्यपद्धतिः ॥ २६ ॥

अस्थाने ह्य[3]पि च स्थाने स[4]ततं चानुगामिनी ।
क्रुद्धो दण्डान् प्रणयति विविधांस्तेजसा वृतः ॥ १ ॥

सन्तापलोभमोहांश्च शत्रूंश्च लभते नृ[5]पः ।
क्रोधा[6]द्दण्डान्मनुष्येषु विधिना नृपतिर्न[7]यन् ॥ २ ॥

w. Kāmandaka.
x. Mahābharāta.

(१) °णीव°–M. (२) °वि°– S^1 °व°– S^1 (३) °प्यपि–M.
(४) संत°–M. (५) नरः–S^1 °घन्°–M. (६) क्रोधद°–S_2.
(७) °येत्°–M. S^2.

तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ।
दण्डपारुष्यदोषेण विलुप्यन्तेऽखिलाः प्रजाः ॥
क्षपयत्युग्रदण्डो हि जनं राजा यमोपमः ॥ ३ ॥

स्खलितः स्खलितो वध्य
इति चेन्निश्चितं भवेत् ।
द्विना यद्यवशिष्येरन्
बहुदोषा हि मानवाः ॥ ४ ॥[y]

॥ अर्थदूषणपद्धतिः ॥ २७ ॥

अर्थानामननुष्ठाता कामचारी विकत्थनः ।
अपि सर्वां महीं लब्ध्वा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १ ॥

अनर्थे चैव निरतमर्थे चैव पराङ्मुखम् ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्डं पतिमिव स्त्रियः ॥ २ ॥

योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।
शृणोति प्रतिकूलानि द्विषतां वशमेति सः ॥ ३ ॥

सुहृदां हितकामानां यो न तिष्ठति शासने ।
प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ४ ॥

अर्थस्य दूषणार्थं हि परित्यागो महीयसः ।
अर्थस्य नीतितत्त्वज्ञैरर्थदूषणमुच्यते ॥ ५ ॥

अन्यायोपार्जितं द्रव्यमर्थदूषणमुच्यते ।
अपात्रदानं पात्रार्थहरणं तस्य लक्षणम् ॥ ६ ॥

तदकस्मात् सदाविष्टः कोपेनातिबलीयसा ।
नित्यमात्महिताकाङ्क्षी न कुर्यादर्थदूषणम् ॥ ७ ॥[z]

y. Mahābhārata.
(१) लोभेन
(२) °न्येनो–M.

z. Mahābhārata.
(१) दूष्यस्य–M.
(३) °मा°–M.

॥ हर्षपद्धतिः ॥ २८ ॥

सम्प्रहासः स्वभृत्येषु न कर्तव्यो नराधिप ।
(राजा लघुत्वं) चाप्नोति ह्याज्ञा तस्य निवर्तते ॥ १ ॥

अवमन्यन्ति भर्तारं लङ्घयन्ति च तद्वचः ।
प्रेष्यमाणा विकल्पन्ते गूढमप्यनुयुञ्ज्यते ॥ २ ॥

अर्थांश्चैव याचन्तेऽभोज्यान् व्याहारयन्ति च ।
उत्कोचैर्वञ्चनाभिश्च कार्याणि घ्नन्ति चास्य ते ॥ ३ ॥

जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिशासनैः ।
क्षुतं च ष्ठीवनं चैव कुर्वते चास्य संनिधौ ॥ ४ ॥

हयं वा दन्तिनं चापि रथं वा नृपसंमतम् ।
अधिरोहन्त्यनादृत्य हर्षुलं पार्थिवं मृदुम् ॥ ५ ॥

हेलयन्तश्च कुर्वन्ति सावज्ञास्तस्य शासनम् ।
निन्दन्ति स्वानधीकारान् सन्त्यजन्ति च भारत ॥ ६ ॥

न वृत्या परितुष्यन्ति राजदेयं हरन्ति च ।
अस्मत्प्रणेयो राजेति लोके चैव वदन्त्युत ॥ ७ ॥

एते चान्ये च बहवो दोषाः प्रादुर्भवन्त्युत ।
नृपतौ मार्दवोपेते हर्षुले च युधिष्ठिर ॥ ८ ॥[a]

॥ असूयापद्धतिः ॥ २९ ॥

अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयुकमधार्मिकम् ।
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं कोपनं तथा ॥ १ ॥

॥ साहसपद्धतिः ॥ ३० ॥

साहसप्रकृतिर्यस्तु क्रियते किंचिदुल्बणम् ।
अशास्त्रलक्षणो राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १ ॥

a. Mahābhārata.
(४) भर्तारमवमन्यन्ते–M. (५) °ञ्ज°–M. (६) °वि°–M.
(७) °तनि°–M. (८) °र्व°–M. (९) खे°–M. (१०) °ज्यमेव°–M.
(१) °न्ति च M. (२) °र्ष°–M. (३) °दूष्यं–S_1.

अदाता ह्यनभिस्नेहो दण्डेनावर्जयेत् प्रजाः ।
साहसप्रकृती राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ २ ॥

महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
आरभ्यते भीमसेन व्यथं[४]ते तानि भारत (?) ॥ ३ ॥[a]

॥ मानपद्धतिः ॥ ३१ ॥

लक्ष्मीलतां[५] प्रमथ्नाति राज्ञां मान[६]महाशनिः ।
ह्रदान्तर्मकरीदन्तक्लेशं सेहे सुयोधनः ॥ १ ॥

अतिमानः श्रियं हन्ति पुरुषस्याल्पमेधसः ।
गर्भेण दूष्यते कन्या गृहवासेन च द्विजः ॥ २ ॥

जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा
मृत्युः प्राणान् धर्मचर्यामसूया ॥
क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा
ह्रियं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ३ ॥[a]

॥ प्रमादपद्धतिः ॥ ३२ ॥

क्षत्रियस्य प्रमत्तस्य क्रोधः सञ्जायते महान् ।
अधर्माः सम्प्रवर्तन्ते प्रजासम्मोहकारकाः ॥ १ ॥[b]

चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रम्यमेव च ।
सर्वमेतत्प्रमुह्येत यदा राजा प्रमाद्यति ॥ २ ॥

राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुष्यते ।
अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते ॥ ३ ॥

लोकवृत्ताद्राजवृत्तमन्यदाह बृहस्पतिः ।
तस्माद्राज्ञा विशेषेण[१] स्वार्थश्चिन्त्योऽप्रमादतः ॥ ४ ॥

प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि
सदाप्रमादादमृतत्वं ब्रवीमि ।
प्रमादाद्वासुराः पराभवन्ति[२]
सदा[३] प्रमादाद् ब्रह्मभूताः सुराश्च ॥ ५ ॥[b]

a. b. Mahābhārata.
(४) °द°-M. (५) °लं°-S1. (६) कालं-S1.
१. विशेषतः-M. २. प्रहरन्ति-M. ३. प्रमादाद्वै-M.

॥ दिवास्वप्ननिन्दापद्धतिः ॥ ३३ ॥

न दिवा प्रस्वपेज्जात, न पूर्वापररात्रयोः ।
न स्वपेदेषु यो राजा तस्येयं सुदृढा मतिः ॥ १ ॥

स्वप्ने हि रजसा देही तमसा चाभिभूयते ।
देहान्तरमिवापन्नश्चरत्यन्यगतस्मृतिः ॥ २ ॥

॥ परिवादपद्धतिः ॥ ३४ ॥

न वाच्यः परिवादो वै न श्रोतव्यः कदाचन !
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ १ ॥

आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् ।
वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ २ ॥

आक्रोशनावमानाभ्यामबुधो वर्धयेद् बुधान् ।
तस्माच्च[१] स्पर्धयेदन्यं न चात्मानं विहिंसयेत् ॥ ३ ॥

सङ्ग्रामान् विपुलान् जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् ।
विजित्य च महीं कृत्स्नां न विकत्थेत पण्डितः ॥ ४ ॥[c]

॥ राजवृत्तपद्धतिः ॥ ३५ ॥

यथा हि रश्मयोऽश्वस्य द्विरदस्याङ्कुशो[२] यथा ।
नरेन्द्रधर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहणं स्मृतम् ॥ १ ॥[c]

न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा ।
सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥ २ ॥

धर्मार्थं क्षीणकोशस्य कृशत्वमपि शोभते ।
सुरैः पीतावशेषस्य शरद्धिमरुचेरिव ॥ ३ ॥

संवर्धयेत् तथा को[३]शमाप्तैस्तज्ज्ञैरधिष्ठितम् ।
काले चास्य व्ययं कुर्यात् त्रिवर्गपरिवृद्धये ॥ ४ ॥

c. Mahābhārata.
(१) वं-M. (२) °शो-M. (३) क्लेश°-M.

अर्थत्यागो हि कार्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता ।
बीजोपम्येन कौन्तेय मा ते भूदत्र संशयः ॥ ५ ॥[d]

नाममात्रेण सन्तुष्येच्छत्रेण च महीपतिः ।
भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ ६ ॥[d]

न चास्य लभ्यं [४]लिप्सेत [५]मूलेनातिदृढे सति ।
न हि दुर्बलमूलस्य राज्ञ्लाभोऽपि विद्यते ॥ ७ ॥

सिद्धं वञ्चनयोपैति परस्परवधेन वा ।
निरपायं सुखं तत्र द्वयोः किमिति चिन्त्यताम् ॥ ८ ॥

वने प्रज्वलितो वह्निर्दहन् मूलानि रक्षति ।
समूलमुन्मूलयति वार्यलं मृदु शीतलम् ॥ ९ ॥

यस्य सिध्यत्ययत्नेन शत्रुः स विजयी नृपः ।
य एकतरतां गत्वा जयी विजित एव सः ॥ १० ॥

जडोऽयमिति नात्यन्तं हीनमप्युपघातयेत् ।
निर्दयन् निहतोऽश्मापि वमति ज्योतिषः कणान् ॥ ११ ॥

आयद्वारेषु सर्वेषु कुर्यादाप्तान् परीक्षितान् ।
आददीत धनं तैस्तु भास्वानुस्रैरिवोदकम् ॥ १२ ॥[1]

[३]कोष्ठागारे[४]ऽभियुक्तः स्यात्तदायत्तं हि जीवितम् ।
नात्यायं च व्ययं कुर्यात् प्रत्यवेक्षेत चान्वहम् ॥ १३ ॥[1]

समानान्वय[५]जातानां परस्परविरोधिनाम् ।
परैः प्रत्यभियुक्तानां प्रसूते संहतिः श्रियम् ॥ १४ ॥

सर्वमात्यन्तिकं कार्यं शृणुयान्नातिपातयेत् ।
कृच्छ्रसाध्यमतिक्रान्तमसाध्यमपि भावयेत् ॥ १५ ॥

अपूर्वदेशाधिगमे युवराजाभिषेचने ।
पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बन्धनस्य विधीयते ॥ १६ ॥

असंवृत्तस्य कार्याणि प्राप्तान्यपि विशेषतः ।
निस्संशयं विपद्यन्ते भिन्नः प्लव इवोदधौ ॥ १७ ॥

---

d. Mahābhārata. 1. Kāmandaka.
(४) लिप्स्येत–M. (५) मूलेनातिदृढेन वै–M.
१. च–M. २. °य°–M. ३. गो'–M. ४. °षु युक्तः–M.
५. जातीनां°–M.

अपकुर्यात् समर्स्तं वा नोपकुर्याद्यदापदि ।
उच्छिन्द्यादेव तन्मित्रं विश्वस्याङ्कमुपागतम् ॥ १८ ॥

यतो निमित्तं व्यसनं प्रकृतीनामवाप्नुयात् ।
प्रागेव प्रतिकुर्वीत तन्निमित्तमतीन्द्रियः ॥ १९ ॥

पुनरावर्तमानस्य निराशस्य च जीविते ।
अधार्यो जायते वेगस्तस्माद् भग्नं च पीडयेत् ॥ २० ॥[e]

आस्रावयेदुपचितान् साधु दुष्टव्रणानिव ।
आयुक्तास्ते च वर्तेरन्नग्नाविव महीपतौ ॥ २१ ॥[f]

परीक्ष्य दुर्जनान् राजा स्वराष्ट्राद् विप्रवासयेत् ।
क्षोभयिष्यन्ति ते राष्ट्रं सद्रूपं समवस्थिताः ॥ २२ ॥

तेजस्विनि क्षमोपेते नातिकर्कशमानयेत् ।
अतिनिर्मथनादग्निश्चन्दनादपि जायते ॥ २३ ॥[g]

एकया द्वौ विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशीकुरु ।
पञ्च जित्वा वि[१]दित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ २४ ॥

धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सचिवमतिगती सर्वदाऽऽलोकनीये
ज्ञेयं लोकानुवृत्तं वरचरनयनैर्मण्डलं वीक्षणीयम् ।
प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुकठिनरसौ योजनीयौ स्वकालेऽ
प्यात्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि नावेक्षणीयः ॥ २५ ॥

कोऽहं कौ देशकालौ समविषमगुणाः केऽरयः के सहायाः ।
का शक्तिः कोऽभ्युपायः फलमपि च कियत्कीदृशी दैवसम्पत् ।
सम्पत्तौ कोऽनुबन्धः प्रतिहतवचनस्योत्तरं किं नु मे स्या–
दित्येवं कार्यसिद्धाववहितमनसो नापहास्या भवन्ति ॥ २६ ॥

भीरुः पलायमानोऽपि नावेष्टव्यो बलीयसा ।
कदाचिच्छूरतामेति मरणे कृतनिश्चयः ॥ २७ ॥

अणुनापि प्रविश्यारिच्छिद्रेण बलवत्तरम् ।
निःशेषं मज्जयेद्राज्यं यानपात्रमिवोदकम् । ॥ २८ ॥

---

१. °र्थं°–M. २. बाध्यो–M. ३. अ°–M. ४. °दि°–M.
५. °णून्य°–M. ६. °द्राणि°–M.
e. Kauṭilya f. Kāmandaka. g. Vallabhadeva.

प्रहरिष्यन् प्रियं ब्रूयात्प्रहरन्नपि भारत ।
प्रहृत्य च प्रियं ब्रूयाच्छोचन्निव रुदन्निव ॥ २९ ॥

बलिनं साधयेत्साम्ना लुब्धमर्थप्रदानतः ।
शूरं भेदेन च तथा ह[1]न्याद्दण्डेन दुर्बलम् ॥ ३० ॥

यस्य चाप्रियमन्विच्छेद् ब्रूयात्तस्य सदा प्रियम् ।
व्याधा मृगवधं कर्तुं रम्यं गायन्ति सुस्वरम् ॥ ३१ ॥

नोपेक्षितव्यो विद्वद्भिः शत्रुरल्पोऽप्यवज्ञया ।
वह्निरल्पोऽपि संवृद्धः कुरुते भस्मसाद्वनम् ॥ ३२ ॥[h]

गृध्रवद्दीर्घकालीनः श्वचेष्टः सिंहविक्रमः ।
अनुद्विग्नः काकशङ्की भुजङ्गचरितं चरेत् ॥ ३३ ॥

बकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ ३४ ॥[i]

विपाकदारुणो राज्ञां रिपुरल्पोऽप्यरुन्तुदः ।
उद्वेजयति सूक्ष्मोऽपि चरणं कण्टकाङ्कुरः ॥ ३५ ॥[j]

वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालविपर्ययः ।
अथैवमागते काले भिन्द्याद्घटमिवाश्मनि ॥ ३६ ॥

आदातव्यं न दातव्यमाशामेव प्रदर्शयेत् ।
आशां कालवतीं कुर्यात्कालं विघ्नेन योजयेत् ॥ ३७ ॥

कौर्मं[2] संकोचमास्थाय प्रहारानपि मर्षयेत् ।
काले प्राप्ते तु मतिमानुत्तिष्ठेत् क्रुद्धसर्पवत् ॥ ३८ ॥

सुपुष्पितः स्यादफलो दु[3]रारोहः फलान्वितः ।
आमः स्यात् पक्वसंकाशो न च शी[4]र्येत कस्यचित् ॥ ३९ ॥

नहि कश्चित् कृते कार्ये कर्तारं सम[5]वेक्षते ।
ततः सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥ ४० ॥

सम्भाष्य बुद्धिं जानीयाच्छीलं च सह संवसन् ।
शौ[1]चं संव्यवहारेण परमापत्सु पौरुषम् ॥ ४१ ॥

h. Vallabhadeva (Sbhg.) i. Manu.
j. Prabodhacandrodaya.
१. द°–S_1. २. °मैं°–M. ३. °स्वा°–M. ४. °ति–M. ५. °पे°–M.

कार्यस्य हि गरीयः स्यान्नीचानामपि कालवित् ।
सतोऽपि दोषान् प्रच्छाद्य गुणानप्यसतो वदेत् ॥ ४२ ॥

वाचा भृशं विनीतः स्याद् हृदयेन तथा क्षुरः ।
शक्रः[1] पूर्वाभिभाषी स्यात् सृष्टो रौद्राय कर्मणे ॥ ४३ ॥

अश्मना साधयेल्लोहं लोहेनाश्मानमेव च ।
बिल्वानिव करे बिल्वैः म्लेच्छान् म्लेच्छैः प्रसाधयेत् ॥४४॥

आत्मना सङ्गृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ।
पदलग्नं करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम् ॥ ४५ ॥

कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा च चतुर्विधम् ।
प्र[2]सादयति लो[3]कं यस्तं लोको[4]ऽनुप्रसीदति ॥ ४६ ॥[k]

समूलघातम[5]घ्नन्तः पराञ्जोद्यन्ति मानिनः ।
प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥ ४७ ॥[l]

ऋणशेषोऽग्निशेषश्च शत्रुशेषस्तथैव च ।
अल्पोऽपि वर्धतेऽत्यर्थं तच्छेषं नैव कारयेत् ॥ ४८ ॥[m]

न[6] स क्षयो महाराज ! यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।
क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥ ४९ ॥

प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां वा हिते हितम् ।
नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥ ५० ॥[n]

अहापयन् नृपः कालं प्रजानामनुवर्तिनाम् ।
कर्मणामानुरूप्येण वृत्तिं समनुकल्पयेत् ॥ ५१ ॥[o]

एवं वृत्तस्य राज्ञस्तु सिलोञ्छेनोपजीवितः ।
विसर्पते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ५२ ॥[p]

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरकृतात्मनः ।
संक्षिप्यते यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ५३ ॥[p]

आभ्यन्तराद् भयं रक्षेत् सुरक्षेद् बाह्यतो भयम् ।
आभ्यन्तराद् भयं जातं सह मूलं निकृन्तति ॥ ५४ ॥

k. Mahābhārata. l. Māgha.
m. Daṇḍanīti. n. Kauṭilya. o. Kāmandaka. p. Manu.
१. शक्यः–M. २. °सी°–M. ३. लोकोऽयं ४. लोको न–M.
५. °श्न°–M. ६. स न–M.

अनुरक्तेन हृष्टेन तुष्टेन जगतीपतिः ।
अल्पेनापि स्वसैन्येन भूमिं जयति भूमिपः ॥ ५५ ॥

पुत्रो भ्राता पिता चैव गुरुर्वा यदि वा सुहृत् ।
अर्थस्य विघ्नं कुर्वाणाः कर्तव्या भूमिवर्धनाः ॥ ५६ ॥

अनुयुक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात् पराक्रमम् ।
नास्य कृत्यमतः किञ्चिदन्यद्दस्युनिबर्हणात् ॥ ५७ ॥

अपशास्त्रधनो राजा सञ्चयं नाधिगच्छति ।
अस्थाने चास्य तद्वित्तं सर्वमेव विनश्यति ॥ ५८ ॥[q]

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
चन्द्रस्य च पृथिव्याश्च नृपः समगुणो भवेत् ॥ ५९ ॥

यथेन्द्रश्चतुरो मासान् वार्षिकानभिवर्षति ।
एवं राष्ट्रं परीहारैरभिवर्षेज्जनाधिपः ॥ ६० ॥

अष्टौ मासान् तथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
एवं राष्ट्रं करं राजा हरेदादित्यसंनिभः ॥ ६१ ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
चारैरेवं चरेद्राजा वृत्तमेतत्तु मारुतम् ॥ ६२ ॥

यथा प्रियं वा द्वेष्यं वा प्राप्तकालं नियच्छति ।
यथार्हं दण्डयेद्राजा वृत्तं वैवस्वतं हि तत् ॥ ६३ ॥

यथा धावन्ति नद्यस्तु सिन्धुमाकाङ्क्षया विना ।
तथा नाकाङ्क्षते राजा वृत्तमेतत्तु वारुणम् ॥ ६४ ॥

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ।
एवं प्रकृतयो नित्यं हृष्यन्ति नृपतेर्गुणैः ॥ ६५ ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।
पौरजानपदान् सर्वांस्तथा राजापि धारयेत् ॥ ६६ ॥

लक्ष्मीपरिपूर्णोऽहं न भयं मेऽस्तीति मोहनिद्रेषा ।
परिपूर्णस्यैवेन्दोर्भवति भयं सिंहिकासूनोः ॥ ६७ ॥

q. Mahābhārata.

१. नित्योद्यु°–M.

वसूनि वाञ्छन्न वशी न मन्युना
　　स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः ।
गुरूपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा
　　निहन्ति दण्डेन स धर्मसम्प्लवम् ॥ ६८ ॥[r]

विभज्य रक्षां परितः परेतरा-
　　नशङ्किताकारमुपैति शङ्कितः ।
क्रियापवर्गेष्वनुजीविसात्कृताः
　　कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः ॥ ६९ ॥[s]

अनारतं तेन पदेषु लम्भिता
　　विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः ।
फलन्त्युपायाः परिबृंहितायती-
　　रुपेत्य सङ्घर्षमिवार्थसम्पदः ॥ ७० ॥[s]

व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं
　　भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।
प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधा-
　　नसंवृताङ्गान् निशिता इवेषवः ॥ ७१ ॥[1]

बलोपपन्नोऽपि हि बुद्धिमान् नरः
　　परं नयेन्न स्वयमेव वैरिताम् ।
भिषङ्ममास्तीति विचिन्त्य भक्षये-
　　दकारणं को नु विषं विचक्षणः ॥ ७२ ॥

द्विषतामुदयः सुमेधसा गुरुरस्वन्ततरस्तु मृष्यते ।
न महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः ॥ ७३ ॥[s]

अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।
क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥ ७४ ॥[s]

शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्क्रिया ।
प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥ ७५ ॥[s]

क्षययुक्तमपि स्वभावजं दधतं धाम शिवं समृद्धये ।
प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥ ७६ ॥[s]

r. Bhāravi.　　s. Bhāravi

प्रभवः खलु कोशदण्डयोः कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः ।
स विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥ ७७ ॥[t]

यदैव राज्ये क्रियतेभिलाषं[1]–
स्तदैव देया व्यसनेषु बुद्धिः ः ।
घटा हि[2] राज्ञामभिषेककाले
सहाम्भसा व्यापदमुद्गिरन्ति ॥ ७८ ॥[u]

उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् ।
शूरं कृतज्ञं दृढनिश्चयं च लक्ष्मीः स्वयं वाञ्छति वासहेतोः ॥ ७९ ॥

कार्यार्थिनः क्षीणतरस्य नैव निःशेषकार्यं कुटिलस्य कुर्यात् ।
दोषाकरः प्राप्तविवृद्धदर्पः पलायते दूरतरं हि मित्रात् ॥ ८० ॥[v]

सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवन्ति ।
सर्वोद्योगा राजधर्मे निविष्टाः स्थानं चाग्र्यं राजधर्मे पुराणम् ॥ ८१ ॥

औत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा
क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेव ।
नातिश्रमापनयनाय न च श्रमाय
राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ ८२ ॥[w]

परोऽपि हितकृद्बन्धुः बन्धुरप्यहितः परः ।
अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥ ८३ ॥

केचिन्मृगमुखा व्याघ्राः केचिद्व्याघ्रमुखा मृगाः ।
तत्स्वरूपविपर्यासाद् विश्वासो ह्यापदां पदम् ॥ ८४ ॥

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् स्तब्धमञ्जलिकर्मणा ।
मूर्खं छन्दानुरोधेन याथातथ्येन पण्डितम् ॥ ८५ ॥

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ ८६ ॥[x]

आपत्सु मित्रं जानीयाद्युद्धे शूरमृणे शुचिम् ।
भार्यां क्षीणेषु वित्तेषु व्यसनेषु च बान्धवान् ॥ ८७ ॥[y]

t. Bhāravi. u. Pañcatantra. v. Rājaśekhara.
w. Kālidāsa. x. Manu y. Hitopadeṣa
१. °लाषा°–M. २. °भि°–M.

अप्रियस्यापि वचसः परिणामविरोधिनः ।
वक्ता श्रोता च यत्रास्ते रमन्ते तत्र सम्पदः ॥ ८८ ॥

प्राज्ञे नियोज्यमाने तु सन्ति राज्ञस्त्रयो गुणाः ।
यशः स्वर्गनिवासश्च विपुलश्च धनागमः ॥ ८९ ॥[z]

मूर्खे नियोज्यमाने तु त्रयो दोषा महीपतेः ।
अयशश्चार्थनाशश्च नरके गमनं तथा ॥ ९० ॥[z]

त्यजति भयमकृतपापो मित्राणि शठः प्रमादिनं विद्या ।
ह्रीः कामिनमलसं श्रीः स्त्री क्रूरं दुर्जनं लोकः ॥ ९१ ॥

गुण एव नालमृजुता कौटिल्यं दोष एव नहि जन्तोः ।
ऋजुरपि मारयति शरो वक्रोऽपि धनुस्तनुं न पालयति ॥ ९२ ॥

कोलकोकिलभृङ्गानां बकव्यालशिखण्डिनाम् ।
हंसानां लोहकारस्य शिक्षयेच्चरितं नृपः ॥ ९३ ॥

उत्कोचपारितोषिकभागसुभाषितकथार्थचौर्यांशाः ।
तत्क्षणमेव ग्राह्या षडन्यकाले न लभ्यन्ते ॥ ९४ ॥

आलस्योपहतः पादः पादः पाषण्डमाश्रितः ।
राजानं देव ते पादः पादः कृषिमुपासितः ।
एकं पादं त्रयः पादं भक्षयन्ति दिने दिने ॥ ९५ ॥

तथा विवर्धते पादं क्षीणप्रायं पदत्रयम् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन तं पादं रक्षयेन्नृपः ॥ ९६ ॥

॥ दिनचर्यापद्धतिः ॥ ३६ ॥

प्रातरुत्थाय नृपतिः कुर्याद् दन्तस्य धावनम् ।
स्नानशालं समागम्य स्नात्वा पूतेन वारिणा ॥ १ ॥

अर्घ्यं दत्त्वा स देवाय भास्कराय समाहितः ।
ततोऽलङ्कृतगात्रः सन् वृत्तमालोक्य मन्त्रवत् ।
घृतपात्रं तु विप्राय दद्यात् सकनकं नृपः ॥ २ ॥

z. S'bhg.

वारं पुरस्ताद् द्युनिशां[1] विभज्य
तारं परस्तात् तिथिमेव पश्चात् ।
सूर्येन्दुयोगात्[2] करणानि भूपः
संश्रावयेद्दैवविदेव काले ॥ ३ ॥

तत्र स्थिताः प्रजाः सर्वाः प्रविनन्द्य विसर्जयेत् ।
विसृज्य च प्रजाः सर्वाः मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ॥ ४ ।

एवं सर्वमिदं राजा सम्मन्त्र्य सहमन्त्रिभिः ।
व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं व्रजेत् ॥ ५ ॥

तत्रात्मभृत्यैः[3] कालज्ञैराचार्यैः[4] परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥ ६ ॥

विषघ्नैरगदैश्चास्य[5] सर्वद्रव्याणि योजयेत्[6] ।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥ ७ ॥

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
वेशाभरणसंशुद्धाः संस्पृशेयुः समाहिताः ॥ ८ ॥

अन्नपानं विषाद्रक्षेत् विशेषेण महीपतेः ।
योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माद्या यन्निबन्धनाः ॥ ९ ॥

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ।
स्थाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥ १० ॥

नाप्रेक्षितं नाविदितं भिषजा नानवेक्षितम् ।
नाप्याशितं च सूदाद्यैः किञ्चिदत्त्याहरेन्नृपः ॥ ११ ॥

इतिहासपुराणानि श्रुणुयात् तदनन्तरम् ।
भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ॥ १२ ॥

विहृत्य च यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ।
अलङ्कृतश्च सम्पश्येदायुधीयं पृथग्जनम् ॥ १३ ॥

वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च[7] ।
सन्ध्यां चोपास्य श्रुणुयादन्तर्वेश्मानि शस्त्रभृत्[8] ॥ १४ ॥

---

१. °ति°–S₁. २. °न्°–S₁. ३. °भूतैः–M.
४. °रभार्यैः–M. ५. रुदकै°–M. ६. ते°–M.
७. व°–M. ८. शास्त्रवित्–M.

रहस्याख्यायिकां[1] चैव प्रणिधीनां[2] च चेष्टितम् ।
गत्वा कक्षान्तरं सम्यक् समनुज्ञाप्य तं जनम् ॥ १५ ॥

॥ करादानपद्धतिः ॥ ३७ ॥

यथा[3] फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम् ।
तथावेक्ष्य[4] नृपो राष्ट्रे[5] कल्पयेत् सततं करान् ॥ १ ॥

पुष्पं पुष्पं प्रचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न तथाङ्गारकारकः ॥ २ ॥

यथा मधु समादत्ते रक्षन् पुष्पाणि षट्पदः ।
तद्वदर्थान् मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥ ३ ॥

वत्सोपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना ।
भृतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत ॥ ४ ॥

ऊधश्छिनत्ति यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत् पयः ।
एवं राष्ट्रमयोगेन पीडयन् नाभिवर्धते[6] ॥ ५ ॥

कालप्राप्तमुपादद्यान्नार्थं राजा प्रसूचयेत् ।
अहन्यहनि सन्दुह्यन्महीं गामिव बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

जलूकावत् पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः ।
व्याघ्रीवापहरेत् पुत्रं न दंशेन्नच पीडयेत्[7] ॥ ७ ॥

क्रयविक्रयमर्घ्वानं भक्तं च व्रीहितण्डुलम् ।
योगक्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजः कारयेत् करान् ॥ ८ ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ ९ ॥[a]

सदयं बुभुजे स महाभुजः
सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति ।
अचिरोपनतां स मेदिनीं
नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ १० ॥

---

a. Raghuvaṁśa.

१. ना°–S₁. २. °णयी°–M. ३. °दा–M. ४. °दा–M. ५. °ष्ट्रे–M.
६. °ति°–S₁. ७. °यते–S₁. ८. °भ्मा°–M.

मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पयेत् ।
प्रदीपः स्नेहमादत्ते सदयाभ्यन्तरस्तथा ॥ ११ ॥

॥ आत्मरक्षापद्धतिः ॥ ३८ ॥

आत्मानं सर्वथा र[1]क्षेद्राजा रक्षेच्च मेदिनीम् ।
आत्ममूलमिदं सर्वमाहुर्हि विदुषो जनाः ॥ १ ॥

जीवतैव परो लोकः साध्यते यश्च सर्वदा ॥
आजीवतस्तथैवास्ति न राज्यं न परा गतिः ॥ २ ॥

रक्ष सर्वात्मनात्मानमात्मा सर्वस्य[2] भाजनम् ।
जीविते यत्नमातिष्ठ जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ३ ॥

राज्यं श्रीश्चैव भद्रं ते जीवमानस्य कल्पते ।
मृतस्य खलु कौन्तेय ! नैव राज्यं कुतः सुखम् ॥ ४ ॥

मृतः कीर्तिं न जानाति जीवन् कीर्तिं समश्नुते ।
मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ॥ ५ ॥

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ६ ॥

आत्मा[3]र्थं सन्ततिस्त्याज्या राज्यं रत्नं धनानि च ।
अपि सर्वं समुत्सृज्य रक्षेदात्मानमात्मना ॥ ७ ॥

न च कन्यामविदितां संस्पृशेदपरीक्षिताम् ।
विविधान् कुरुते योगान् कुशलाः खलु मानवाः ॥ ८ ॥

आजन्मविषसंभोगात् कन्या विषमयी कृता ।
स्पर्शोच्छ्वासादिभिर्हन्ति तस्यास्त्वेतत् परीक्षणम् ॥ ९ ॥

तद्धस्तकेशसंस्पर्शान्म्लायते पुष्पपल्लवैः ।
शय्यायां मत्कुणैर्वस्त्रैर्यूकाभिः स्नानवारिणा ।
जन्तुभिर्म्रियते ज्ञात्वा तामेवं दूरतस्त्यजेत् ॥ १० ॥

गत्वा तत्रान्तरं सम्यक् समनुज्ञाय तं जनम् ।
प्रविशेद्राजनायैव स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥ ११ ॥

१. राजन् रक्ष रक्ष च–M. २. °स्व°–S. ३. °र्थे°–M.

तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेच्च यथाकालमुत्तिष्ठेद्विगतश्रमः ॥ १२ ॥

एतद्वृत्तं समातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
अस्वस्थः सर्वमेवैतद् भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ १३ ॥

॥ राज्यरक्षापद्धतिः ॥ ३९ ॥

रक्षितात्मा तु यो राजा रक्ष्यं चैवाभिरक्षति ।
गुणश्च तस्य वर्धन्ते सुखं च महदश्नुते ॥ १ ॥

मित्रामात्यं पुरं राष्ट्रं दण्डः कोशो महीपतिः ।
सप्तानां पञ्चसङ्घातो राज्यमित्युच्यते नृपः ॥ २ ॥

राज्यं हि सुमहत्तन्त्रं दुर्धरं ह्यकृतात्मभिः ।
न शक्यमृजुना वो[1]ढुमाघातस्थानमुल्बणम् ॥ ३ ॥

अमात्यः शूर एव स्याद् युद्धसम्पन्न एव च ।
तस्मादपि भयं राज्ञः पश्य राज्यस्य योजनाम् ॥ ४ ॥

आ[2]न्तरेभ्यः परान् रक्षेत् परेभ्यः पुनरन्तरान् ।
परान् परेभ्यः स्वान् स्वेभ्यः सर्वान् रक्षेत सर्वदा ॥ ५ ॥

जिघांसवः पापकामाः परस्वादायिनः शठाः ।
रक्षांस्यधिकृता नाम तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

रा[3]ज्ञो यदा जनप[4]दे बहवो राजपुरुषाः ।
अ[5]नयेनोपवर्तन्ते तद्रा[6]ज्ञः किल्बिषं भ[7]वेत् ॥ ७ ॥

प्रत्याहर्तुमशक्यं स्याद् धनं चोरैर्हृतं यदि ।
स्वात् कोशात् तत् प्रदातव्यमशक्तेनोपजीविनाम् ॥ ८ ॥

स्त्रियः सपुरुषा मार्गं सर्वालङ्कारसंयुताः ।
निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥ ९ ॥

निवृत्य हि यथाकामं गृहद्वाराणि शेरते ।
मनुष्या रक्षिता राज्ञा समन्तादकुतोभयाः ॥ १० ॥

१. °ढुं ना°–M. २. अ°–M. ३. प्रा°–M. ४. दं°–M.
५. °या चो°–M. ६. त्रस्थः–M. ७. °जे°–M.

यदृच्छा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
(हस्तौ हस्तं परिमुषेद् भिद्येरन् सर्वसेतवः ॥)
दशवर्षसहस्राणि तस्य भुक्तं महत् फलम् ॥ ११ ॥

॥ कण्टकशोधनपद्धतिः ॥ ४० ॥

राज्योपघातं कुर्वीरन् ये पापा राजवल्लभाः ॥
एकैकशः समेतान् वा तान् दूष्यान् सम्प्रचक्षते ॥ १ ॥

दूष्यानुपांशु दण्डेन हन्याद्राजा विशङ्कितः ।
प्रदुष्य वा प्रकाशं वा लोकविद्वेषमागतान् ॥ २ ॥[b]

दण्ड्ये यः पातयेद्दण्डं दण्ड्यो यश्चाभिदण्ड्यते ।
कार्यकारणसिद्धार्थावुभौ तौ नावसीदतः ॥ ३ ॥[c]

राजभिर्धृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ४ ॥

वाणीष्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेषु वा ।
स्वार्थाः स्वैरं तदीयेषु चेरुर्वेश्मस्विवाद्रिषु ॥ ५ ॥

राजा रहसि दूष्यं हि दर्शनायोपमन्त्रयेत् ।
गूढशस्त्रा विशेयुस्तं पश्चादासज्जिता नराः ॥ ६ ॥[d]

इत्यादि दूष्यान् सन्दूष्य प्रजानामभिवृद्धये ।
निनीषुः श्रियमुत्कर्षं राजा शल्यं समुद्धरेत् ॥ ७ ॥[e]

निःसर्पे बद्धसर्पे वा वस्तुं हि भवने सुखम् ।
दृष्टनष्टभुजङ्गे तु निद्रा दुःखेन गम्यते ॥ ८ ॥[f]

यस्मिन् महीं शासति कामिनीनां
निद्रां विहारार्धपथे गतानाम् ।
वातोऽपि नास्रंसयदंशुकानि
को लम्बयेदाभरणाय हस्तम् ॥ ९ ॥[g]

b. Kāmandaka. c. Rāmayaṇa. d. Kāmandaka.
e. Kāmandaka f. Pañcatantra. g. Kālidāsa.

१. °स्ते–S_1 २. °ष्विव°–M. ३. °स्त्र°–M. ४. राज्य°–M.
५. वाणिनीनां–S_1

॥ लोकरञ्जनपद्धतिः ॥ ४१ ॥

लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः ।
सत्यस्य रक्षणं चैव व्यवहारस्य चार्जवम् ॥ १ ॥

यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसोऽनुगम् ।
गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाप्यसंशयम् ॥ २ ॥

अप्रियं यस्य कुर्वीत भूयस्तस्य प्रियं वदेत् ।
अचिरेण प्रियः स स्यात् योऽप्रिये प्रियमाचरेत् ॥ ३ ॥

गुप्तात्मा स्यात् दुराधर्षः स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
आभाषितश्च मधुरं प्रत्यभाषेत मानवः ॥ ४ ॥

वर्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ तथा धर्मानुवर्तिना ।
स्वं प्रियं सम्परित्यज्य यद्यल्लोकहितं भवेत् ॥ ५ ॥

एकान्तेन हि सर्वेषां न शक्यं तात रोचितुम् ।
मित्रामित्रमथो मध्यं सर्वभूतेषु भारत ॥ ६ ॥

गोपायितारं दातारं धर्मनित्यमतन्द्रितम् ।
अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यन्ति मानवाः ॥ ७ ॥

पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिवाण्डजाः ।
नराः समुपजीवन्ति नृपं सर्वार्थसाधकम् ॥ ८ ॥

॥ कीर्तिपद्धतिः ॥ ४२ ॥

कीर्तिरक्षणमादिष्टं कीर्तिर्हि परमं धनम् ।
नष्टकीर्तेर्मनुषस्य जीवितं निष्फलं स्मृतम् ॥ १ ॥

कीर्तिर्हि पुरुषं लोके सञ्जीवयति मातृवत् ।
अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ २ ॥

सुतलं चरणद्वन्द्वं पृथिवी जघनमण्डली ।
यत्कीर्तेर्मध्यमाकाशं सुमनोवासभूः शिरः ॥ ३ ॥

१. सम्यक्–S_1 २. त्या–S_1. ३. सर्वप्रिय°–S_1. ४. यः स्या°–M.
५. सह्यं तात°–M. ६. °षो°–M.

यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य लोके तिष्ठति शाश्वती ।
तावज्जीवति राजेन्द्र नष्टकीर्तिर्विनश्यति ॥ ४ ॥

कीर्तिमानश्नुते स्वर्गं नष्टकीर्तिर्विनश्यति ।
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य लोके भाति यशस्करी ।[1]
तावत्पुण्यकृताँल्लोकान् अनन्तात् पुरुषोऽश्नुते ॥ ६ ॥

॥ अकीर्तिपद्धतिः ॥ ४३ ॥

यस्य कीर्तिं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुताम् ।
राशिवर्धनमात्रं तु सैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ १ ॥

अकीर्तिः [2]कीर्त्यते यस्य लोके पूतस्य कस्यचित् ।
पतत्येवाधमा[3]न् लोकान् यावच्छब्दः प्रवर्तितः ॥ २ ॥

॥ राजचाटुपद्धतिः ॥ ४४ ॥

सरस्वती स्थिता वक्त्रे लक्ष्मीर्वक्षसि ते स्थिता ।
कीर्तिः किं [4]कोपिता राजन् येन देशान्तरं गता ॥ १ ॥

यदस्ति [5]तद्ददासीति नैतच्चित्रमवैम्यहम् ।
भयं स्वप्नेऽपि ते नास्ति तद्दत्तं द्विषतां कथम् ॥ २ ॥

किं कृतेन न यत्र त्वं यत्र त्वं किमसौ कलिः ।
कलौ चेद्भवतो जन्म कलिरस्तु कृतेन किम् ॥ ३ ॥

वित्तः परिभवास्वादम[6]र्थिनः सुलभं न तौ ।
देहीति येन वा नोक्त[7]मुक्तं त्वय्येव येन वा ॥ ४ ॥

अर्थिनां कृपणा दृष्टिस्त्वन्मुखे पतिता सकृत् ।
तदवस्था पुनर्देव नान्यस्य मुखमीक्षते ॥ ५ ॥

त्वयि दातरि पृथ्वीश रणे वितरणेऽपि च ।
पुनर्देहीति वचनं न प्रत्यर्थिनि नार्थिनि ॥ ६ ॥

१. °स्विनी–M. २. कथ्यते–M. ३. मा°–S_1. ४. कु–S_1.
५. य°–S_1. ६. मर्थत्वसुलभ°–S_1. ७. °क्तमुक्तं त्वय्येन–S_1.
८ भव दातारिभूमीश–S_1; तव–S_2.

सर्वज्ञ इति लोकोऽयं भवन्तं भाषते मृषा ।
पदमेकं न जानीषे वस्तु नास्तीति याचके ॥ ७ ॥

शोकोष्मलैररिस्त्रीणां निःश्वासपवनैर्घनैः ।
प्रवृद्धो प्रज्वलत्यद्य त्वत्प्रतापदवानलः ॥ ८ ॥

अहो चित्रं जगन्नाथ प्रतापाग्निरयं तव ।
वर्धते शत्रुनारीणां प्रबलैरश्रुवारिभिः ॥ ९ ॥

अपूर्वेयं धनुर्विद्या भवता शिक्षिता कुतः ।
मार्गणौघः समायाति गुणो याति दिगन्तरम् ॥ १० ॥

सर्वदा सर्वदो[1]ऽसीति मिथ्या त्वं कथ्यसे बुधैः ।
नारयो लेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोषितः ॥ ११ ॥

नृसिंह त्वां प्रपन्नानां योगक्षेमौ न दुर्लभौ ।
हिरण्यदानव्यापारप्रगल्भे करपल्लवे ॥ १२ ॥

यदाध्वरसमिद्धाऽग्निप्रसूता धूमवल्लरी ।
दिशां मुखेषु कुरुते कस्तूरीतिलकश्रियम् ॥ १३ ॥

उद्दण्डः परदण्डभैरव भवद्यात्रासु जैत्रश्रियो
हेतुः केतुरतीव सूर्यसरणिं भ्राम्यान्निवार्यस्त्वया ।
नो चेत्तत्पदसम्पुटस्फुटलसच्छार्दूलमुद्रां द्रव-
त्सारङ्कं शशिबिम्बमेष्यति तुलां त्वत्प्रेयसीनां मुखैः ॥ १४ ॥

नाक्षराणि पठता किमपाठि
विस्मृतः किमथवा पठितोऽपि ।
इत्थमर्थिजनसंशयदोला-
खेलनं खलु चकार नकारः ॥ १५ ॥

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-
स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः ।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव-
स्तावद्बिभ्रदिमा स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥ १६ ॥

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।

१. सर्वदातेति–S_1.

प्रकृतिसुभगास्ते ते भावा मदस्रुतिहेतवो
व्रजति पुरुषो यैरुन्मादं त एव तवाङ्कुशाः ॥ १७ ॥

इन्दौ निन्द्या चकोरैरसमयति निशाजागरः पुण्डरीकैः
भृङ्गैः शीधुन्यसङ्गः शरदि समधिका ग्लानिरिन्दीवरैश्च ।
भ्रूभङ्गे यस्य वैराकरयुवतिदृशामेकमेवोपमानः
पश्याम्यश्रान्तबाष्पप्रकरमयझरीगूढचाराश्रमर्यः ॥ १८ ॥

चमूरेणुस्तोमं चतुरुदधिमुद्रिधयमृषिं
पुरो मत्वा विन्ध्यः परिणमति पातालत इति ।
तुरुष्कास्त्वच्छङ्कां विजहति.........
दुपानीतो नैताननधिगतवन्तो यदुपते ॥ १९ ॥

त्वत्प्राङ्गणे सुन्दरपाण्ड्यदेव
मतङ्गजाः शृङ्खलिनो विभान्ति ।
आवासदानादरिभूपतीना-
माशान्तशैला इव सापराधाः २० ॥

अक्षराणामकारोऽहमिति विष्णुः स्वयं वदन् ।
भवता सोऽपि यत्सत्यमाकारेण लघुकृतः ॥ २१ ॥

ऊढा खड्गलता श्यामा त्वया मातङ्गदारिका ।
अत एव भवान्मन्ये दूरं परिहृतः परैः ॥ २२ ॥

श्रीमन्नर्जुनभूपाल धरामुद्धरति त्वयि ।
हरः करोतु हारं वा कङ्कणं वा फणीश्वरम् ॥ २३ ॥

अक्ष्णोराहवराम किञ्चिदरुणे कोणे तवार्णयिसा
क्रोधेन द्विषतां पुरं यदभवद्घोरं तदाकर्ण्यताम् ।
दीव्यद्व्यालि दरिद्रिकोलि विदलत्कङ्केलि रिङ्खद्गुलि
क्रीडत्कालि रणत्कपालि विहरद्भूतालिवेतालि च ॥ २४ ॥

किं छत्रैरुपशोभते मृगपतिः किं भैरवः साम्बरः ।
किं नन्दी न तृणाङ्कुराञ्चितमुखः किं नो मरुद्धावति ।
चालुक्येश्वर विष्णुदेव भवतः प्रत्यर्थिपृथ्वीभुजो ।
ह्रीमुद्रामपसारयन्ति रहसि प्रौढावरोधस्त्रियः ॥ २५ ॥

सुतलं चरणद्वन्द्वं पृथ्वी जघनमण्डलम् ।
यत्कीर्तेर्मध्यमाकाशं सुमनोवासभूः शिरः ॥ २६ ॥

द्वारं वेत्रलताकुलं बहिरपि प्रक्लिन्नगण्डैर्गजै-
रन्तः कञ्चुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ।
आक्रान्तं महिषीभिरेव शयनं त्वद्विद्विषां मन्दिरे
राजन् सैव चिरन्तना प्रणयिनी शून्येऽपि राज्यस्थितिः ॥ २७ ॥

वर्षापायपलायमानजलदच्छेदावकाशस्फुर-
न्मुक्तादन्तुरमन्तरीक्षमभितः क्षोणीभृदेणीदृशः ।
पश्यन्त्यो निशि राजसूर्यनयनैर्धारालबाष्पाम्बुभि-
स्त्वत्प्रस्थानविरोधिनं प्रसुवते भूयो नवां प्रावृषम् ॥ २८ ॥

राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे भोजय मां कुमार सचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते ॥ २९ ॥

त्वं द्वित्राणि पदानि गच्छसि महीमुल्लङ्घ्य यान्ति द्विषः
कम्पन्ते सह सैनिकैस्त्वदरयस्त्वद्भूर्मनाक्कम्पते ।
ते देवीपतयस्त्वदस्त्रनिहतास्त्वं मानुषीणां पतिः
निन्दा तेषु कथं त्वयि स्तुतिपदं श्रीकर्ण निर्णीयताम् ॥ ३० ॥

राजानः शशिभास्करान्वयभुवः के के न सञ्जज्ञिरे
भर्तारं पुनरेकमेव हि भुवस्त्वां कर्ण मन्यामहे ।
येनाङ्गं परिमृज्य कुन्तलमथाकृष्य व्युदस्यायतं
चोलं प्राप्य च मध्यदेशमसकृत्काञ्च्यां करः प्रापितः ॥ ३१ ॥

त्वद्धाटीघोरघोटीखुरदलितधरापांसुभिर्मांसलेऽस्मि-
न्वृत्ते नष्टान्यभूते त्रिभुवनविवरे तिक्कणक्षोणिपाल ।
तेजस्त्वद्बाहुदण्डे मरुदपसरतां पादयोः पार्थिवानां
पाथस्तद्धाम नेत्रे परिणमति नमस्तन्निरालम्बतायाम् ॥ ३२ ॥

पादः कूर्मोऽस्य यष्टिर्भुजगपरिवृढो भाजनं भूतधात्री
तैलापूराः समुद्राः कनकगिरिरयं वृत्तवर्त्तिप्ररोहः ।
अर्चिश्चण्डांशुरोचिर्गगनमलिनिमा कज्जलं दह्यमाना
शत्रुश्रेणीपतङ्गा ज्वलति रघुपते त्वत्प्रतापप्रदीपः ॥ ३३ ॥

कोलाङ्कोऽभून्मृगाङ्को न वसति कमले श्रीरतिः श्रीवराहः
प्रातो नैषा प्रियस्योरसि रतिविरतौ लग्नगण्डं प्रसुता ।
इत्यालापे सखीनामुषसि सकुतुकं सत्रपं सानुतापं
पाणिभ्यां त्वद्रिपुस्त्री गणपतिनृपते गण्डपालिं विधत्ते ॥ ३४ ॥

कालिन्दी ब्रूहि कुम्भोद्भव जलधिरहं नाम गृह्णासि कस्मा-
च्छत्रोर्मे नर्मदाहं त्वमपि वदसि मे नाम कस्मात्सपत्न्याः ।
मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि मिलत्कज्जलैर्मालवीनां
नेत्राम्भोभिः किमासं समजनि कुपितः कुन्तलक्षोणिपालः ॥ ३५ ॥

त्वां कश्चिच्चित्रकारो मनुम नरपते स्यन्दनारूढमेकं
स्नेहादालिख्य पाणावपि च शरवरं चारुकोदण्डकाण्डम् ।
यन्तारं कं लिखामीत्यवददथ मया प्रोक्तमम्भोरुहाक्षं
देवं ध्यात्वा विरिञ्चं व्यलिखदनुपदं चित्रकं दीघिमाङ्कः ॥ ३६ ॥

गर्जित्वा बहुदूरमुन्नतिभृतो मुञ्चन्ति वार्यम्बुदा
भद्रस्यापि गजस्य दानसमये सञ्जायते दुर्मतिः ।
पुष्पाडम्बरयापने न ददति प्रायः फलानि द्रुमा
नोत्सेको न मदो न कालहरणं दानप्रवृत्तस्य ते ॥ ३७ ॥

पृथुरसि गुणैः कीर्त्या रामो नलो हरतो भवान्
महति समरे शत्रुघ्नस्त्वं क्षितौ जनकस्थितिः[1] ।
इति सुचरितैर्बिभ्रत्साम्यं चिरन्तनभूभृतां
कथमसि न मान्धातेव त्वं त्रिलोकविजय्यपि ॥ ३८ ॥

कुर्वन्गङ्गाम्भसां क्षोभं तव [2]निःसाणनिस्वनः ।
स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी ॥ ३९ ॥

मुञ्चति मुञ्चति कोशं
भजति च भजति प्रकम्पमरिवर्गः ।
अर्जुनदेवकृपाणे
त्यजति त्यजति क्षमामाशु ॥ ४० ॥

आपन्न एव पात्रं
देहीत्युच्चारणमेव वैदुष्यम् ।

१. जनकः स्थितः–S_1 २. निःसाल–S_1.

यदुपनतमेव देयं
[1]त्यागस्ते [2]तिक्कभूप किं [3]वर्ण्यः ॥ ४१ ॥

सन्त्यश्वाः सन्ति भटाः
सन्ति गजा भूभृतामिति ब्रूत ।
तिक्कक्षितिपादन्यं
त्यागिनमुक्त्वा न पातके पतत ॥ ४२ ॥

यो विधिरलिखदवित्तं
लिखति सवित्तेषु रामनाथस्तम् ।
विधिलिखितं न तु लिखितं
लिखितं लिखितं तु रामनाथस्य ॥ ४३ ॥

वन्यो हस्ती स्फटिकघटिते भित्तिभागे स्वबिम्बं
दृष्ट्वा दोषान्प्रतिगज इति त्वद्विषां मन्दिरेषु ।
हत्वा वेगाद्दलितवदनस्तत्पुनर्वीक्ष्य बिम्बं
मन्दं मन्दं स्पृशति करिणीशङ्कया साहसाङ्क ॥ ४४ ॥

त्वत्कीर्तिप्रचये चमूद्वहसुधामिश्रे कथं श्रेयसां
कन्दे कुन्दमृणालकोमलरुचामुद्वेलमुद्वेल्लति ।
जाता दुग्धवदब्धयः स्मितरुचः पश्यामि न श्यामिकां
कण्ठे नास्ति च कालिमा वपुषि च श्रीकण्ठवैकुण्ठयोः ॥ ४५ ॥

चित्रं कम्पणभूभुजा प्रकटितो दीपः प्रतापात्मक-
[4]स्सप्ताम्भोनिधिपात्र[5]वर्तनपरो निःस्नेहवर्त्युज्ज्वलः ।
प्राचण्ड्यं प्रतिपक्षपार्थिवकुलप्राणानिलैः प्रापित-
स्तत्कान्ता जननेत्रकज्जलरुचिं दूरीकरोतु ध्रुवम् ॥ ४६ ॥

त्वद्दोर्दण्डमहीधरात्समुदयच्छत्रं तमः संहरन्
पद्मोल्लासकरः प्रतापतरणिः श्रीकम्पणक्ष्मापते ।
शत्रुस्त्रीनयनोत्पलानि सततं संकोचयन् साञ्जली-
नच्छत्रानपहाय चित्रमुपरिच्छत्रान्परान्बाधते ॥ ४७ ॥

राजानः कति वा न सन्ति भुवने किं तैर्न ते कम्पणो
यद्बाहुं समुपाश्रिता वसुमती भूयस्तरां मोदते।

१. प्रा–S_1 २ विष्णुभूप–S_1 ३. पुण्यम्–S_1; पुण्यः–S.
५. सम्प्राप्रो– S_1. २ °व°, S_1.

दिग्दन्तावलशेषमूर्धसु कुलक्ष्माभृत्सु हित्वा पदम्
मातङ्गाङ्गविजिह्मकाङ्क्षत्दूषतां स्पर्शादिवोद्वेजिता ॥ ४८ ॥

कोणेशोपि महाजिरे नयनयोः कोपेन सन्नह्यते
श्रीमन्कम्पणभूप तादृशगुणं त्रैलोक्यमालोक्यते ।
शत्रूणां रुधिरैर्मही खगकुलोत्क्षिप्तैस्तदस्त्रैर्वियत्-
तत्पाणिग्रहतत्परामरवधूहर्षाश्रुभिर्द्यौरपि ॥ ४९ ॥

आकल्पं जयतामखण्डविभवो भाण्डानि नारायणः
खड्गाकम्पनतो रिपुक्षितिभृतामाकम्पनः कम्पनः ।
तारामौक्तिकदाम यस्य विततं कीर्त्यातपत्रं मुहुः
स्वर्णक्ष्माधरदण्डमुज्ज्वलतरं धत्ते फणिग्रामणीः ॥ ५० ॥

भो भानो भण वारिधे भजसि किं पूर्वापरौ पर्वतौ
सप्तोर्वी.................सर्वतः ।
शत्रुः संनिहि...............द्वारं नहीरङ्गते
पुत्रास्तत्र मनुह्वदिकरे......कर्णश्च खड्गोऽन्तकः ॥ ५१ ॥

वर्षन्त्यम्बु निपीय शम्बरनिधेः कम्पण्णपृथ्वीपते
शैलेष्वाशु पयोधराः पुनरिदं चित्रं समुद्राधिपः ।
त्वां स्मृत्वैव पयोधरेषु विसृजत्यश्रान्तमश्रूण्यपि
स्थित्वा शैलतटीष्वरिक्षितिभुजां कान्ताम्बुदाः साम्प्रतम् ॥ ५२ ॥

आयुष्मन्नर्थिपद्मप्रकरदिनपते कम्पणक्षोणिपाल
प्रागुद्भूते प्रतापे तव सपदि परं वैरिनारीजनस्य ।
हारास्ताराविलासः शशधररुचयः कज्जलं ध्वान्तरेखा
चेताश्चण्डांशुकान्तः सितमपि कुमुदं किं च शोकः सरोजम् ॥ ५३ ॥

श्रीमन्कम्पणभूप दिक्करिकराकारानुकारौ करौ
वर्धेतां जयिनोर्ययोर्विरचिते ज्याघातरेखा तव ।
दोरालाननिकामबद्धवपुषः पूर्वापराब्धीश्वर-
श्रीबन्धोर्जयसिन्धुरस्य मदवार्लेखेव गण्डच्युता ॥ ५४ ॥

देवेन्द्रान्मनुजेन्द्र एष जयति श्रीकम्पपृथ्वीपतिः
यद्भीत्या क्षितिभृद्गणस्य विशतः स्थानप्रदानादिव ।
यः शत्रुक्षतजैः प्रपूर्य जलधीनर्धेषु तेषामसौ
भीतिं वाडववह्निना कवलनभ्रान्त्या करोतीति यत् ॥ ५५ ॥

विभान्ति ते कम्पण वैरिभूपाः
करस्थकालायसशृङ्खलाभिः ।
अनित्यलक्ष्मीपरिणीतिहेतो-
रिवागतैः कौतुकसूत्रबन्धैः ॥ ५६ ॥

त्रयस्त्रिंशत्कोट्या दिवि परिणते देवनिवहे
भवत्खड्गो देव त्रिदशकरणोपायनिपुणः ।
विधत्ते स्वर्योषिद्वरणमहितान्देव निवहा-
नपूर्वांस्त्वज्जन्येष्वनुकलमहो कम्पण नृप ॥ ५७ ॥

कम्पक्षितीशमनिशं कथयन्ति सन्तः
सङ्गीतदुग्धजलधेरुदितं सुधांशुम् ।
साहित्यमानससरोवरराजहंसं
सङ्ग्रामरङ्गनटनस्थितिसूत्रधारम् ॥ ५८ ॥

*जित्वा यत्र पुरत्रयं सरथिको धन्वी न्यधात्साधनं
सर्वं कम्पमहीप निश्चिनुमहे त्वय्येव देवश्चिरात् ।
सूतं चेतनया तुरङ्गनिकरं वाचा रथाङ्गे रुचा
चापं धीरतया भुजेन च गुणं बाणं प्रतापेन च ॥ ५९ ॥

जातस्त्वं शशिनः कुलात्सजलधेरित्यन्वयात्तद्गुणा
दृश्यन्ते त्वयि यादवक्षितिपते श्रीरङ्गनाथप्रभो ।
मर्यादास्थितिरन्तरच्युतधृती लक्ष्म्याः समुन्मीलनं
गाम्भीर्यं गुरुसत्त्वता क्षितिभृतां रक्षा च पक्षस्पृशाम् ॥ ६० ॥

॥ पुरोहितपद्धतिः ॥ ४५ ॥

त्रय्यां च दण्डनीत्यां च शान्तिकर्माणि पौष्टिके ।
आथर्वणेऽपि कुशलः सम्यग्राजपुरोहितः ॥ १ ॥

यदेको ब्राह्मणो विद्वान् कुर्यात्कार्यं नृपस्य यत् ।
अक्षौहिणी न शक्नोति कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २ ॥

अक्षौहिणी[1] रिपुं हन्यात् स्वयं वा तेन हन्यते ।
ब्राह्मणो मन्त्रविद्धन्यात् सर्वानेव रिपून् क्षणात् ॥ ३ ॥

* from Saṅgraha only.
१ धारि° –S_1.

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।
आशीर्वादरतो नित्यमेष राजपुरोहितः ॥ ४ ॥

अलभ्यलाभाय च लब्धवृद्धये
यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय च ।
यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं
बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव सत्यम् ॥ ५ ॥

॥ दुष्पुरोहितपद्धतिः ॥ ४६ ॥

यो धूल्यक्षरवीक्षणं न कृतवान्स्वप्नेऽपि नाधीतवान्
वेदं कश्चन शास्त्रपाठपदवीगन्धं च नाघ्रातवान् ।
विस्मृत्यापि च काव्यनाटकपथं न स्पृष्टवान् कष्टधी-
र्हा कष्टं विधिचेष्टितं क्षितिपतेः कोऽप्येष शिक्षागुरुः ॥ १ ॥

॥ द्वाःस्थपद्धतिः ॥ ४७ ॥

कोटिसारोऽपि सन् द्वाःस्थस्ताम्बूलमपि लिप्सते ।
अन्यत्र राज्ञः सर्वस्माद् राज्ञो हि न गृहं बहिः ॥ १ ॥

॥ वैद्यपद्धतिः ॥ ४८ ॥

हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तरः ॥ १ ॥

अनाथान् रोगिणो यश्च पुत्रवत् परिपालयेत् ।
गुरुणा समनुज्ञातः स भिषक्छब्दमश्नुते ॥ २ ॥

यथा कञ्चुकमामुञ्चन् नरो[1] हन्ति रणे रिपून् ।
भिषक्कञ्चुकितो राजा तथा हन्त्यखिला रुजः ॥ ३ ॥

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ४ ॥

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।
सर्वथा स भवत्येव सर्वत्र प्रतिजागृभिः ॥ ५ ॥

१. रणे–S_1; वीरो–SRH (Subhāṣitaratnahāra)

अभेद्योऽनुद्धतः स्तब्धः सूनृतः प्रियदर्शनः ।
बहुश्रुतः कालवेदी जितग्रन्थोऽर्थकर्मवित् ॥ ६ ॥

आयुर्वेदकृताभ्यासः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ।
अर्थशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते ॥ ७ ॥

सर्वस्वमेव परमं प्राणा येषां कृते प्रयत्नोऽयम् ।
वैद्या वैद्याः सततं येषां हस्ते स्थितास्तेऽपि ॥ ८ ॥

॥ असद्वैद्यपद्धतिः ॥ ४९ ॥

अज्ञातशास्त्रसद्भावाञ्छास्त्रमात्रपरायणान् ।
त्यजेद् दूराद् भिषक्पाशान् घूको वैवस्वतानिव ॥ १ ॥

यमः क्रूरो भिषक् क्रूरो यमात् क्रूरतरो भिषक् ।
यमस्ते हरते प्राणान् वैद्यः सर्ववसून्यसून् ॥ २ ॥

आतुराद्वित्तहरणं मृताच्च प्रपलायनम् ।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ३ ॥

वैद्यनाथ ! नमस्तुभ्यं मारिताशेषमानव ! ।
त्वयि विन्यस्तभारो यत् कृतान्तः सुखमेधते ॥ ४ ॥

नटोऽपि दद्याद् गणिका च दद्या-
    दभ्यर्थितः पाशुपतोऽपि दद्यात् ।
वैद्यः कथं दास्यति याचकेभ्यो
    यो कर्तुकामादपि हर्तुकामः ॥ ५ ॥

दृष्ट्वा रवौ सरसिजं कुमुदं हिमांशौ
    नीलाम्बुवा[1]हनिबिडे गगने शिखी च ।
प्रायस्तथा नहि भजन्ति विकासलक्ष्मीं
    व्याधौ यथा धनवतां भिषजां मुखानि ॥ ६ ॥

मूर्धानं प्रथमं विधूय तदनु ध्यात्वा चिरं मौनवा-
नाहारं प्रथमं निरुध्य रुचिराननन्यान् विशेषानपि ।
क्वाथैः कर्षितकायमातुरनरं तैलं घृतं पाचयन्
हृत्वा दक्षिणया वसु व्यसु[2]ममुं त्यक्त्वा भिषग् धावति ॥ ७ ॥

१ °निव° –S_1.   २ य° –S_1.

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ।
स मुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥ ८ ॥

यः पुनः कुरुते कर्म धाष्टर्याच्छास्त्रार्थवर्जितः ।
सत्सु गर्हामवाप्नोति वधमिच्छति राजतः ॥ ९ ॥

चिकित्सका वै दुष्टा ये लोभमोहसमन्विताः ।
अद्य ते व्रणकुष्ठैश्च श्वित्ररोगार्शसंयुताः ॥ १० ॥

गृध्री गृध्रं पृच्छति पितृवनमध्ये न दृश्यते धूमः ।
मन्ये सम्प्रति वैद्योऽप्यन्यग्रामं गतो नूनम् ॥ ११ ॥

शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खा
यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान् ।
सञ्चिन्त्यतामौषधमातुरं च
किं नाम मन्त्रेण करोत्यरोगम् ॥ १२ ॥

कृषीवलानां भुवि कालवर्षादकालवर्षाद् भिषजां प्रमोदः ।
यत् सस्यवृद्धिं कुरुते हि पूर्वं प्रजासु रोगप्रचयं द्वितीयम् ॥ १३ ॥

॥ कविप्रशंसापद्धतिः ॥ ५० ॥

कविः प्रसूते काव्यानि हृदा दधति सज्जनाः ।
सूते मुक्ताः पयोराशिः वहन्ति तरुणीस्तनाः ॥ १ ॥

सन्ति श्वान इवासंख्या जातिभाजो गृहे गृहे ।
उत्पादका न बहवः कवयः शरभा इव ॥ २ ॥[h]

ते वन्द्यास्ते महात्मानः तेषां लोके स्थिरं यशः ।
यैर्निर्मलानि काव्यानि ये वा लोकेषु कीर्तिताः ॥ ३ ॥

निरूप्यमेव न क्षेप्यं सूरिभिः सुकवेर्वचः ।
रत्नाकारमुपादाय काचः स्यान्न कदाचन ॥ ४ ॥

नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः ।
विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम् ॥ ५ ॥[h]

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥ ६ ॥[h]

h Bāṇa.

पदवीं कालिदासस्य ललितां मृदुलैः पदैः ।
न शक्नुवन्त्यहो गन्तुं पश्यन्तोऽपि कवीश्वराः ॥ ७ ॥

उच्छ्वासोऽपि न निर्याति बाणे हृदयवर्तिनि ।
किं पुनर्विकटाटोपपदबन्धा सरस्वती ॥ ८ ॥

अपि नानाकवीन्द्राणां जिह्वापल्लवशायिनी ।
जहात्यद्यापि नो वाणी बाणस्य विरहव्यथाम् ॥ ८ ॥

॥ कुकविनिन्दापद्धतिः ॥ ५१ ॥

नाकवित्वमधर्माय मृतये दण्डनाय वा ।
कुकवित्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्मनीषिणः ॥ १ ॥[i]

कुकवेः कविचोरस्तु वरं यः सुजनान् स्वया ।
नोद्विजयेद्दुरुक्त्या च सूक्त्या चास्य प्रहर्षयेत् ॥ २ ॥

खलैर्हि योज्यते दोषैरपदोषापि भारती ।
यैर्विमर्शपदे क्षिता वह्निशुद्धापि मैथिली ॥ ३ ॥

गणयन्ति नापशब्दं वृत्तभङ्गं क्षयं च नार्थस्य ।
रसिकत्वेनाकुलिता वेश्यापतयश्च कवयश्च ॥ ४ ॥

कुविद्वांश्च[1] ....श्च राजा लोकोऽर्थितस्मृतः ।
अप्रबुद्धतया कुर्यान्नर[2]......भृशम् ॥ ५ ॥

कविः पिता पोषकस्तु पाठको रसिकः पतिः ।
कविता दयिता नूनं सोदरास्त्वविवेकिनः ॥ ६ ॥

॥ काव्यप्रशंसापद्धतिः ॥ ५२ ॥

मधु स्वादु भृशं स्वादु मधुनोऽपि निशामुखम् ।
प्रियामुखादपि स्वादु सूक्तं सूक्तान्न किञ्चन ॥ १ ॥

आदिराजयशोबिम्बमादर्शं प्राप्य वाङ्मयम् ।
तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥ २ ॥[j]

i. Bhāmaha. j. Daṇḍin.
१. Lacuna २. Lacuna.

वेश्यानामिव विद्यानां बहवः सन्ति भोगिनः ।
हृदयग्राहिणस्तासां विरलाः सन्ति वा न वा ॥ ३ ॥

दुर्जनहुताशतप्तं काव्यसुवर्णं विशुद्धिमुपयाति ।
दर्शयितव्यं तस्मान्मत्सरमनसः प्रयत्नेन ॥ ४ ॥[k]

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।[१]
यत्तत् प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥ ५ ॥[l]

त एवाक्षरविन्यासास्ता एव पदपङ्क्तयः ।
पुंसि पुंसि विशेषेण कापि कापि सरस्वती ॥ ६ ॥[m]

चेतःशुक्तिकया निपीय शतशः शास्त्रामृतानि क्रमात्
वान्तैरक्षरमूर्तिभिः सुकविता मुक्ताफलैर्गुम्फिता ।
उन्मीलत्कमनीयनायकगुणग्रामोपसंवर्णन-
प्रौढालङ्कृतयो लुठन्ति विदुषां कण्ठेषु हारस्रजः ॥ ७ ॥

निर्ह्रादं क्रकचक्षतैः किरति किं कर्णामृतं वल्लकी
किं वा मुञ्चति मालती परिमलं पाषाणनिष्पेषणैः ।
इत्थं नीरसतर्ककर्कशधियां जल्पैर्विकल्पाकुलै-
राकूतं कमनीयकान्तिदमिदं काव्यं कथं स्पन्दते ॥ ८ ॥

॥ अन्तरङ्गनिन्दापद्धतिः[1] ॥ ५३ ॥

यं यं गुणानुरागेण राजा नयति मुख्यताम् ।
तस्य तस्योपघाताय यतन्ते राजवल्लभाः ॥ १ ॥[n]

आयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् ।
पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा भयम् ॥ २ ॥

राज्योपघातं कुर्वन्ति ये पापा राजवल्लभाः ।
एकैकशः समेता वा तान् दूष्यान् संप्रचक्षते ॥ ३ ॥[n]

दूष्यानुपांशु दण्डेन हन्याद्राजाऽविलम्बितम् ।
प्रदूष्यं वा प्रकाशं वा लोकविद्वेषमागतान् ॥ ४ ॥[n]

k. Sbhg. l. Ānandavardhana. m. Sbhg. n. Kāmandaka.
१. Lacuna after this verse. 1. no title in M.

अन्तरङ्गा हि ये राज्ञः परस्वादायिनः शठाः ।
भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ५ ॥[n]

न बालिशा न च क्षुद्रा नाप्राज्ञा नाजितेन्द्रियाः ।
नाकुलीना जनाः पार्श्वे स्थाप्या राज्ञो हितैषिणा ॥ ६ ॥[n]

द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥ ७ ॥[o]

असन्तुष्टोऽच्युतः स्थानान्मानात् प्रत्यवरोपिताः ।
स्वयं चोपहता भृत्या ये चाप्युपहताः परैः ॥ ८ ॥

परिक्षीणाश्च लुब्धाश्च क्रुद्धा भाराभितापिताः ।
हृतस्वा मानिनो ये च त्यक्तोपात्ता महेप्सवः ॥ ९ ॥

संलालिताश्च ये केचिद्व्यसनौघप्रतीक्षिणः ।
अन्तर्हितास्तूपहिताः सर्वे ते परसाधनाः ॥ १० ॥

इन्द्रियाण्यन्तरङ्गाणि पातयन्ति जनान् बहून् ।
अभ्यन्तरास्तथा राष्ट्रे भृत्याः स्वार्थपरायणाः ॥ ११ ॥

रिक्ताः कर्मणि पटवस्तृप्तास्त्वलसा भवन्ति ये भृत्याः ।
तेषां जलौकसामिव पूर्णानां रिक्तता कार्या ॥ १२ ॥

धनं राज्यं पुत्रदारान् समृद्धिं
सर्वं लुब्धाः प्रार्थयन्ते परेषाम् ।
लुब्धे दोषाः सम्पतन्तीह सर्वे
तस्माद्राजा न प्रगृह्णीत लुब्धान् ॥ १३ ॥

॥ पुत्रपद्धतिः ॥ ५४ ॥

इह वा तारयेत् पुत्र उत वा प्रेत्य तारयेत् ।
सर्वथा तारयेत् पुत्र आत्मा वै पुत्र उच्यते ॥ १ ॥

भार्यायां जनितं पुत्रमादर्शे स्वमिवाननम् ।
जनिताह्लादते प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ २ ॥[p]

n. Kāmandaka. o. Kālidāsa. p. Mahābhārata.

नास्ति पुत्रसमो बन्धुर्नास्ति पुत्रसमं धनम् ।
नास्ति पुत्रसमा प्रीतिर्नास्ति पुत्रसमा गतिः ॥ ३ ॥

जीवतो वाक्यकरणात्प्रत्यब्दं भूरिभोजनात् ।
गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥ ४ ॥

गर्भक्लेशः स्त्रिया मन्ये सफलो भविता तदा ।
यदा स विजयी वा स्यात् सङ्ग्रामे वा हतः सुतः ॥ ५ ॥

कोऽर्थोऽस्ति बहुभिः पुत्रैर्गणनापूरणात्मकैः ।
वरमेकः कुलालम्बी यत्र विश्रमते कुलम् ॥ ६ ॥

एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन धीमता ।
कुलं पुरुषसिंहेन चंद्रेणेव प्रकाश्यते ॥ ७ ॥[q]

दिग्वाससं गतव्रीडं जटिलं धूलिधूसरम् ।
पुण्याधिका हि पश्यन्ति गङ्गाधरमिवात्मजम् ॥ ८ ॥[r]

हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण वा ।
वियुज्यमानो विस्रब्धः किं न कुर्यामहं प्रियम् ॥ ९ ॥

विनीताः श्रुतसम्पन्नाः शास्त्रेषु च कृतश्रमाः ।
गजाश्वारोहणे दक्षा लभ्यन्ते सुकृतैः सुताः ॥ १० ॥[s]

किं मृष्टं सुतवचनं पुनरपि मृष्टं तदेव सुतवचनम् ।
मृष्टादपि मृष्टतरं सुतपरिपक्वं तदेव सुतवचनम् ॥ ११ ॥[t]

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-
रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ १२ ॥[u]

॥ असत्पुत्रपद्धतिः ॥ ५५ ॥

राजपुत्रा मदोन्मत्ता गजा इव निरङ्कुशाः ।
भ्रातरं वापि निघ्नन्ति पितरं वापि मानिनः ॥ १ ॥[v]

q. Pañcatantra. r. Vallabhadeva. s. Manu.
t. Kalāvilāsa. u. Kālidāsa. v. Kāmandaka.

प्रजात्मरक्षणे राजा कुर्वीतात्मजरक्षणम् ।
लोलुभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेवमलक्षिताः ॥ २ ॥[v]

राजपुत्रैर्मदोन्मत्तैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः ।
दुःखेन लभ्यते राज्यं व्याघ्राघ्रातमिवामिषम् ॥ ३ ॥[v]

रक्ष्यमाणा यदि च्छिद्रं कथञ्चित् प्राप्नुवन्ति ते ।
सिंहा इवाशु तं घ्नन्ति रक्षितारं न संशयः ॥ ४ ॥[w]

तया गवा किं क्रियते या न दोग्ध्री न गर्भिणी ।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः ॥ ५ ॥[x]

राजपुत्रः परित्यागं सुदुर्वृत्तोऽपि नार्हति ।
क्लिश्यमानः स पितरं परमाश्रित्य हन्ति हि ॥ ६ ॥[y]

पितॄन् भ्रातॄनपि घ्नन्ति प्राप्तराज्या नृपात्मजाः ।
राजलक्ष्मीर्हि मोहाय क्षत्रियाणां दुरात्मनाम् ॥ ७ ॥

रञ्जयन्ति प्रजाः प्राज्ञा मन्त्रिभिर्नृपसूनवः ।
प्राप्तराज्याः पुनर्घ्नन्ति बन्धूनपि विरोधिनः ॥ ८ ॥

माने तपसि शौर्ये वा यस्य न प्रथितं यशः ।
विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥ ९ ॥

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥ १० ॥[z]

॥ भ्रातृपद्धतिः ॥ ५६ ॥

देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।
तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ॥ १ ॥

सङ्घातवान् यथा वेणुर्निबद्धः कण्टकैर्वृतः ।
न शक्यते परिच्छेत्तुं भ्रातृसङ्घातवांस्तथा ॥ २ ॥

v. Kāmandaka. w. Kāmandaka. x. Pañcatantra.
y. Kauṭilya. z. Pañcatantra.
१. बल°–M.

स्वभूमौ च वसेत् सर्वः परभूमौ न सञ्चरेत् ।
न च बाह्येन संसर्गं कश्चिदाभ्यन्तरो व्रजेत् ॥ ३ ॥

अणुरप्युपहन्ति विग्रहः प्रभुमन्तः प्रकृतिप्रकोपजः ।
अखिलं हि हिनस्ति भूधरं तरुशाखान्तरघर्षजोऽनलः ॥ ४ ॥[a]

महौजसो मानधना धनार्चिता
धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।
न संहतास्तस्य न भेदवृत्तयः
प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥ ५ ॥[a]

अप्राज्ञेन च कातरेण च गुणः स्यात् सानुरागेण किं ।
प्रज्ञाविक्रमशालिनोऽपि हि भवेत् किं भक्तिहीनात् फलम् ।
प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिता येषां गुणा भूतये
ते भृत्याः नृपतेः कलत्रमितरे सम्पत्सु चापत्सु च ॥ ६ ॥[b]

॥ असद्भ्रातृपद्धतिः ॥ ५७ ॥

ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं यः परित्यजेत् ।
को नाम संभवेत् तस्य यमेष न परित्यजेत् ॥ १ ॥

सौहृदेन परित्यक्तं निःस्नेहं खलवत् त्यजेत् ।
सोदर्यं भ्रातरमपि किमुतान्यं पृथग्जनम् ॥ २ ॥

भवन्ति भेदाज्ज्ञातीनां कलहाश्च महामते ।
प्रसक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥ ३ ॥

संभाव्यं गोषु संपन्नं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ।
संभाव्यं स्त्रीषु चापल्यं संभाव्यं ज्ञातितो भयम् ॥ ४ ॥

न वा जिघांसामि चरेमि यन्मा-
मयं महात्मा मतिमानुवाच ।
तस्यैव तद्भ्रामवचोऽनुरूप-
मिदं पुनः कर्म च मेऽनुरूपम् ॥ ५ ॥

a. Bhāravi. b. Mudrārākṣasa.
१. नृ°– S_1.

एकामिषप्रभवमेव सहोदराणा-
मुज्जृम्भते जगति वैरमिति प्रसिद्धम् ।
पृथ्वीनिमित्तमभवत् कुरुपाण्डवानां
तीव्रस्तथाहि भुवनक्षयकृद्विरोधः ॥ ६ ॥

॥ सद्भृत्यपद्धतिः ॥ ५८ ॥

प्रख्यातवंशिनं दान्तं लोकसङ्ग्रहिणं शुचिम् ।
कुर्वीतात्महिताकाङ्क्षी परिवारं महीपतिः ॥ १ ॥

क्रूरोऽपि योग्यतामेति परिवारगुणैर्वृतः ।
न क्रूरपरिवारस्तु व्यालाकान्त इव द्रुमः ॥ २ ॥

क्षमी दाता गुणग्राही स्वामी दुःखेन लभ्यते ।
अनुकूलः शुचिर्दक्षो राजन् भृत्योऽपि दुर्लभः ॥ ३ ॥

॥ असद्भृत्यपद्धतिः ॥ ५९ ॥

कुभृत्यो दुरुपानच्च प्राप्यापि स्नेहसत्क्रियाम् ।
स्वामिनः पदभङ्गाय स्वकाठिन्येन कल्पते ॥ १ ॥

अलसं दुर्मुखं स्तब्धं क्रूरं व्यसनिनं शठम् ।
असन्तुष्टमभक्तं च त्यजेद् भृत्यं नराधिपः ॥ २ ॥

लघून्यपि न सिद्ध्यन्ति भृत्यैः कार्याणि दुर्भृतैः ।
न च सिक्ताः फलं वृक्षा दधते छिन्नपल्लवाः ॥ ३ ॥[c]

गुरुर्ज्यौतिषिको वाणः किमेकः स्तम्भमूलकः ।
प्रेषितप्रेषकश्चैव षडेते सेवकाधमाः ॥ ४ ॥

वाक्यं तु यो नाद्रियते तु शिष्टः
प्रत्याह्वयं चापि नियुज्यमानः ।
आत्माभिमानी प्रतिकूलवादी
त्याज्यः स तादृक्त्वरयैव भृत्यः ॥ ५ ॥[d]

c. Mahābhārata. d. Vallabhadeva.
१. ° नृपः–S_1 २. संस्क्रिया°–S^2; विक्रियाम्–S_1

॥ विश्वासपद्धतिः ॥ ६० ॥

प्रज्ञाशौर्यातिवृद्धेषु वृद्धेष्वशठबुद्धिषु ।
स्वामी विश्वासनिद्रालुः पाताय न च पार्यते ॥ १ ॥

गुणयुक्ते तथैतस्मिन्विश्वसेच्च विचक्षणः ।
सर्वार्थसाधको राजा कुलजाते बहुश्रुते ॥ २ ॥

॥ अविश्वासपद्धतिः ॥ ६१ ॥

कृत[1]वैरे न विश्वासः कार्यस्त्विह सुहृद्यपि ।
प्रच्छन्नं तिष्ठते वैरं गूढोऽग्निरिव दारुणि ॥ १ ॥

नास्ति वैरमतिक्रान्तं सन्त्वितोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
विश्वासाद्धन्यते लोकस्तस्माच्छ्रेयो ह्यदर्शनम् ॥ २ ॥

शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा सन्धिं बलीयसा ।
समाहितश्चरेन्नित्यं कृतार्थश्च न विश्वसेत् ॥ ३ ॥

सपत्न[2]संहिते राज्ञि कृत्वा सन्धिं न विश्वसेत् ।
अपक्रामेत् ततः क्षिप्रं कृतकार्यो विचक्षणः ॥ ४ ॥

न जातु बलवान् भूत्वा दुर्बलान् विश्वसेद् बुधः ।
भारुण्ड[3]सदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ ५ ॥

अकालमृत्युर्विश्वासो विश्वसन् हि विपद्यते ।
यस्मिन् करोत्यविश्वासं स जीवत्यपरो मृतः ॥ ६ ॥

विश्वासयेत् परांश्चैव विश्वसेच्च न कश्चन ।
पुत्रेष्वपि च राजेन्द्र विश्वासो न प्रशस्यते ॥ ७ ॥[e]

अशङ्क्यमपि शङ्केत नित्यं शङ्केत शङ्कितान् ।
भयं ह्यशङ्किताज्जातं समूलमपि कृन्तति ॥ ८ ॥[f]

स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेविषु ।
भोगे चायुषि विश्वासं कः पुमान् कर्तुमर्हति ॥ ९ ॥

१. °ते पापे–M. २. °मि°–M. ३. °सहिता°–M.
e. Mahābhārata. f. Pañcatantra.

योऽरिणा सह सन्धाय विश्वस्तः स्थातुमिच्छति ।
स सुप्त इव वृक्षाग्रात् पतितः प्रतिबुध्यते ॥ १० ॥[g]

न जातु गच्छेद्विश्वासं सहितोऽपि हि बुद्धिमान् ।
अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिन्द्रः पुरावधीत् ॥ ११ ॥

विश्वसेदपि विश्वस्तं विश्वस्तं नातिविश्वसेत् ।
यस्मिन् विश्वासमायाति न भूतेः पात्रमेव सः ॥ १२ ॥[1]

न विश्वसेद्दुष्टभावमासन्नं शत्रुसेविनम् ।
स्त्रियं बालं च मूर्खं च नीचं चासत्प्रलापिनम् ॥ १३ ॥[h]

अपराधो न मेऽस्तीति नैतद् विश्वासकारणम् ।
विद्यते हि नृशंसेभ्यो भयं गुणवतामपि ॥ १४ ॥[i]

नखिनां च न[2]दीनां च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।
विश्वासो नोपगन्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ १५ ॥

स्त्रियां धूर्तेऽलसे भीरौ षण्डे परुषवादिनि ।
चोरे न कार्यो विश्वासः कृतघ्ने चैव नास्तिके ॥ १६ ॥

एतच्छास्त्रार्थतत्त्वं तु मयाख्यातं तवानघ ।
अविश्वासो नरेन्द्राणामपरं गुह्यमुच्यते ॥ १७ ॥

॥ सूदनायकपद्धतिः ॥ ६२ ॥

असं[3]भेद्यः शुचिर्दक्षः कृतान्नस्य परीक्षकः ।
सूदानां च विशेषज्ञः सूदाध्यक्षो विधीयते ॥ १ ॥

॥ मन्त्रिपद्धतिः ॥ ६३ ॥

देशकाल[4]विभागज्ञा भर्तृकार्यहितैषिणः ।
दण्डनीतेः प्रयोक्तारः सचिवाः स्युर्महीपतेः ॥ १ ॥[j]

g. Manu. h. Manu; Cāṇakya-rājanīti.
i. Hitopadeśa. j. Mahābhārata.
१ न विश्वसेदविश्वस्तं विश्वस्तं नातिविश्वसेत् ।
यस्तु विश्वासमायाति न भूमेः पात्रमेव सः ॥ S_1.
२ शृङ्गिणां–S_1. ३. भोज्यः–S_1. ४. विभागज्ञः–M.;

कुलीनाः शुचयः शूराः श्रुतवन्तोऽनुरागिणः ।
दण्डनीतिप्रयोक्तारः सचिवास्तु महीपतेः ॥ २ ॥[k]

सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञाः सततं प्रियवादिनः ।
प्राप्तकालं च ये दण्डं धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ ३ ॥[l]

सहायसाध्यं राजत्वं चक्रमेतन्न वर्त्तते ।
कुर्वीत सचिवांस्तस्मात् तेषां च शृणुयान्मतम् ॥ ४ ॥

नीतिशास्त्रविदः शूरा मन्त्रिणो ब्राह्मणप्रियाः ।
ज्ञानवृद्धाः शास्त्रवृद्धाः धर्मे राज्ञः प्रवर्तकाः ॥ ५ ॥

रागमानमदान्धस्य स्खलतः पृथिवीपतेः ।
हस्तावलम्बो भवति सुहृत्सचिवचेष्टितम् ॥ ६ ॥

मन्त्रिभिर्मन्त्रकुशलैरन्धः पथि निषेव्यते ।
चक्षुष्माँस्तु मदान्धः सन् आत्मानं हन्त्यशेषतः ॥ ७ ॥

कृतप्रज्ञः सुमेधावी धीरो बुद्धो जितेन्द्रियः ।
सर्वकर्मसु संशुद्धः संशुद्धः श्रोतुमर्हति ॥ ८ ॥[m]

एको ह्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः ।
राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ ९ ॥[n]

स्वेच्छया कुरुते स्वामी यत् किंचन यतस्ततः ।
तत्तत्प्रतिचिकीर्षन्तो दुःखं जीवन्ति मन्त्रिणः ॥ १० ॥[o]

त्रिवर्गसाधकं यत् स्यात् द्वयोर्वैकस्य साधकम् ।
कार्यं तदपि कुर्वीत न त्वेवार्थं द्विबाधकम् ॥ ११ ॥[p]

अप्रियस्यापि पथ्यस्य परिणामः सुखावहः ।
वक्ता श्रोता च यत्रास्ति रमन्ते तत्र सम्पदः ॥ १२ ॥[q]

त्रिवर्गफलसंयुक्तानमात्यान् स्वेषु कर्मसु ।
न हि कुर्याद्यथाशौचमित्याचार्ये व्यवस्थितिः ॥ १३ ॥[r]

k. Rāmāyaṇa. l. Kauṭilya. m. Mahābhārata.
n. Kāmandaka. o. Mudrārākṣasa. p. Vātsyāyana.
q. Pañcatantra. r. Kauṭilya.

प्राज्ञे नियोजितेऽमात्ये सन्ति राज्ञस्त्रयो गुणाः ।
यशः स्वर्गनिवासश्च पुष्कलश्च धनागमः ॥ १४ ॥

यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १५ ॥[s]

यस्मिन् वाचः प्रणश्यन्ति कूपे प्रास्ताः शिला इव ।
न वक्तारं पुनर्यान्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १६ ॥[t]

सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १७ ॥[u]

निश्चित्य यः प्रकुरुते नान्तर्वसति कर्मणः ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ १८ ॥

अपृष्टेन तु वक्तव्यं सचिवेन विपश्चिता ।
नानुशिष्यादपृच्छन्तं महदेतद्धि साहसम् ॥ १९ ॥

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे कृतनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ २० ॥

अहन्यहनि बोद्धव्यं किमत्र सुकृतं कृतम् ।
दत्तं वा दापितं वापि वाक्साह्यमपि वा कृतम् ॥ २१ ॥

मतिबलशालिनि मन्त्रिणि
लभते कां वा न सम्पदं स्वामी ।
रत्नावलीमुदयनो लेभे
यौगन्धरायणनयेन ॥ २२ ॥

अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव ।
प्रभवति तमसि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि ॥ २३ ॥[v]

विषमोऽपि विगाह्यते नयः
कृततीर्थः पयसामिवाशयः ।
स तु तत्र विशेषदुर्लभः
सदुपन्यस्यति कृत्यवर्म यः ॥ २४ ॥[w]

s. Rāmāyaṇa. t. Manu. u. Rāmāyana.
v. Mālavikāgnimitra. w. Bhāravi.

स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपं
हिताच्च यः संशृणुते स किं प्रभुः ।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं
नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः ॥ २५ ॥[w]

बहिः सर्वाकार[1]प्रवणरमणीयं व्यवहरन्
पराभ्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्थगयति ।
जनं विद्वानेकः सकलमतिसन्धाय कपटै-
स्तटस्थः स्वानर्थान् घटयति च मौनं च भजते ॥ २६ ॥[x]

प्रायः पथ्यपराङ्मुखा विषयिणो भूपा भवन्त्यात्मनो
निर्दोषान् सचिवान् भजत्यतिमहान् लोकापवादो जनात् ।
वन्द्याः श्लाघ्यगुणास्त एव गुरवः सन्तोषभाजः परं
बाह्योऽयं वरमेव सेवकजनो धिक् सर्वथा मन्त्रिणः ॥ २७ ॥

॥ दुष्टमन्त्रिपद्धतिः ॥ ६४ ॥

मन्त्रिणः स्वार्थतात्पर्याद् दीर्घमिच्छन्ति विग्रहम् ।
तेषां तु भोज्यतामेति दीर्घकार्याकुलो नृपः ॥ १ ॥[x]

भीरवोऽनीतिशास्त्रज्ञाः कामुका ब्रह्मविद्विषः ।
अधर्मरुचयो लुब्धाः शत्रवो[2] नैव मन्त्रिणः ॥ २ ॥

अपथ्यस्य च भुक्तस्य दन्तस्य चलितस्य च ।
अमात्यस्य च दुष्टस्य समूलोद्धरणं सुखम् ॥ ३ ॥

गुणवानप्यसन्मन्त्री नृपतेर्नाभिगम्यते ।
प्रसन्नं स्वादुसलिलो दुष्टग्राह इव ह्रदः ॥ ४ ॥[y]

दुःखान्येव प्रसुवते निरुन्धन्ति सुखानि च ।
अयशांसि प्रयच्छन्ति भूपतीनां कुमन्त्रिणः ॥ ५ ॥[z]

हीनतेजा हि संपृष्टो नैव जातु व्यवस्यति ।
अवश्यं जनयत्येव सर्वकर्मसु संशयान् ॥ ६ ॥

w. Bhāravi. x. (Sbhg.) Mālatīmādhava.
x. Kāmandaka. y. Pañcatantra. z. Kauṭilya.
१. °रः प्रकृति°–M. २. शत्रवो नहि मन्त्रिणः–S_1.

एवमल्पश्रुतो मन्त्री कल्याणाभिजनोऽप्युत ।
धर्मार्थकामसंयुक्तं नालं मन्त्रं समीक्षितुम् ॥ ७ ॥

अनीतिकोविदं हिंस्रं दुर्बुद्धिमबहुश्रुतम् ।
त्यक्तोपात्तं मद्यपानद्यूतस्त्रीमृगयाप्रियम् ॥ ८ ॥

कार्ये महति युञ्जानो हीयतेऽर्थपतिः श्रिया ।
स्त्रीप्रधानानि राज्यानि विद्वद्भिर्वर्जितानि च ।
मूर्खामात्यप्रतप्तानि शुष्यन्ति जलबिन्दुवत् ॥ ९ ॥[a]

निरुन्धानाः सतां मार्गं भक्षयन्ति नृपश्रियम् ।
क्रूरात्मानस्तु सचिवास्तस्मात् सुसचिवो भवेत् ॥ १० ॥[b]

मूर्खे नियोजिताऽमात्ये त्रयो दोषा महीपतेः ।
अयशश्चार्थनाशश्च नरकश्च न संशयः ॥ ११ ॥

अहिते हि हिताकारं धाष्टर्याज्जल्पन्ति ये नराः ।
अवेक्ष्य मन्त्रबाह्यास्ते कर्तव्याः कृत्यदूषणाः ॥ १२ ॥[c]

गुणानामयथातथ्यादर्थं विप्लावयन्ति ये ।
अमात्यव्यञ्जना राज्ञा दूष्यास्ते शत्रुसंहिताः ॥ १३ ॥[3]

स दोषः सचिवस्यैव यदसत्कुरुते नृपः ।
याति यन्तुः प्रमादेन गजो व्यालत्ववाच्यताम् ॥ १४ ॥

न स्वल्पमल्पव्यवसायभीरोः करोति विज्ञानविधिर्गुणं हि ।
अन्धस्य किं हस्ततलस्थितोऽपि निर्वर्तयत्यर्थमिह प्रदीपः ॥ १५ ॥[d]

अभ्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे वा
विष्टभ्य पादाववतिष्ठते श्रीः ।
सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्य
तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥ १६ ॥

दुर्मन्त्रिणं कमुपयन्ति न नीतिदोषाः
सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ।
कं श्रीर्न दर्पयति कं न निहन्ति मृत्युः
कं स्त्रीकृता न विषयाः परितापयन्ति ॥ १७ ॥[e]

a. Bṛhatsaṃhitā. b. Kāmakalā. c. Mahābhārata.
d. Māgha e. Pañcatantra.

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रधानं यदा
तं मोहाच्छ्रयते मदः स च मदालस्येन निर्विद्यते ।
निर्विण्णस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा
स्वातन्त्र्यस्पृहया ततः स नृपतेः प्राणानभिद्रुह्यति ॥ १८ ॥[e]

॥ बुद्धिप्रशंसापद्धतिः ॥ ६५ ॥

एकं हन्यात् न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राज्यं सराजकम् ॥ १ ॥

अपकृत्वा बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ २ ॥

न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् ।
शेषं सम्प्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्ववतिष्ठते ॥ ३ ॥[f]

शक्याशक्यपरिच्छेदं कुर्याद् बुद्ध्या प्रसन्नया ।
केवलं दन्तभङ्गाय दान्तिनः शैलताडनम् ॥ ४ ॥

प्रज्ञागुप्तशरीरस्य किं करिष्यन्ति सङ्गताः ।
गृहीतच्छत्रहस्तस्य वारिधारा इवारयः ॥ ५ ॥

कार्यमालोचितापायं मतिमद्भिर्विवेचितम् ।
न केवलं हि सम्पत्तौ विपत्तावपि शोभते ॥ ६ ॥[g]

नागामिनमनर्थं हि प्रतिघातशतैरपि ।
शक्नुवन्ति प्रतिव्योढुं ऋते बुद्धिबलान्नराः ॥ ७ ॥[h]

प्रज्ञया निर्मितैर्धीरास्तारयन्त्यबुधान् प्लवैः ।
नाबुधास्तारयन्त्यन्यानात्मानं वा कथञ्चन ॥ ८ ॥

शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥ ९ ॥

श्रियः प्रसूते विपदो रुणद्धि यशांसि दुग्धे मलिनं प्रमार्ष्टि ।
संस्कारशौचेन परं पुनीता शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः ॥ १० ॥[i]

e. Pañcatantra. f. Mahābhārata. g. Bhoja. h. Kāmandaka.
i. Viddhaśālabhañjikā (Rājaśekhara).

अश्वा नागाः स्यन्दनानां च संघा
मन्त्राः सिद्धा दैवतं चानुकूलम् ।
एतान्याहुः साधनानि स्म राज्ञां
येभ्यः श्रेयं बुद्धिरुत्कृष्यते मे ॥ ११ ॥[j]

शस्त्रैर्हता न रिपवोऽभिहता भवन्ति
प्रज्ञाहतास्तु पुरुषाः सुहता भवन्ति ।
शस्त्रं निहन्ति पुरुषस्य शरीरमेव
प्रज्ञा कुलं च विभवं च यशश्च हन्ति ॥ १२ ॥

यदपसरति मेषः कारणं तत् प्रहर्तुं
मृगपतिरपि रोषात् सङ्कुचत्युत्पतिष्यन् ।
हृदयनिहितवैरा गूढमन्त्रप्रचाराः
किमिव हि गणयन्तो बुद्धिमन्तः क्षमन्ते ॥ १३ ॥[k]

॥ मन्त्रप्रशंसापद्धतिः ॥ ६६ ॥

मन्त्रयेदिह मन्त्रज्ञो राजापि सह मन्त्रिभिः ।
मन्त्रार्थकुशलो राजा सुखं विजयमश्नुते ॥ १ ॥

अपश्चात्तापकृत् सम्यगनुबन्धिफलप्रदः ।
अदीर्घकालेऽभीष्टश्च मन्त्रः प्राशस्त्यमिष्यते ॥ २ ॥

आवर्तयन्मुहुर्मन्त्रं धारयेच्च प्रयत्नतः ।
अप्रयत्नधृतो मन्त्रः प्रचलन्नग्निवद् दहेत् ॥ ३ ॥

आतातसन्ततेर्मन्त्रं संरक्षेत् तत्परस्तु सः ।
अरक्ष्यमाणं मन्त्रं हि भिनत्त्याप्तपरम्पराम् ॥ ४ ॥

अम्भसा भिद्यते सेतुस्तथा मन्त्रोऽप्यरक्षितः ।
पैशुन्यात् भिद्यते स्नेहो वाग्भिर्भिद्येत कातरः ॥ ५ ॥

असंवृताकारतया भिन्नमन्त्रस्य भूपतेः ।
सकृच्छिद्रघटस्येव न तिष्ठत्युदयोदकम् ॥ ६ ॥

किं स्विच्छिद्रं भवेत् दोषः किंस्विद्धि विनिपातनम् ।
कुतो मम स्रवेद् दोष इति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ ७ ॥

j. Pañcatantra. k. Vallabhadeva.

सततं गुप्तवाक्यस्य नित्यं गुप्तेन्द्रियाकृतेः ।
फलैर्ज्ञेयाः समारम्भाः पुण्यं पूर्वकृतं यथा ॥ ८ ॥

आत्मानं मन्त्रिणं सूतममात्यं वचनक्रमम् ।
आकारं ब्रुवते षड्ढमेतावान्मन्त्रनिश्चयः ॥ ९ ॥

एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वाध्यते ।
सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविस्रवः ॥ १० ॥

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।
स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥ ११ ॥

नासुहृत् परमं मन्त्रं भरतार्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत् पण्डितो वाप्यनात्मवान् ॥ १२ ॥

मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो राज्यं सुरक्षितम् ।
कुर्याद्यथास्य न विदुः कर्मणामाफलोदयम् ॥ १३ ॥

षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णस्तु वाध्यते ।
द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ॥ १४ ॥[l]

निर्मन्त्रमेनं रिपवो यातुधाना इव क्रतुम् ।
समन्ततो विलुम्पन्ति तस्मान्मन्त्रपरो भवेत् ॥ १५ ॥[m]

समावायव्ययौ यत्र व्ययो यत्राधिको भवेत् ।
असाध्यं च शतोपायैः कथञ्चित् तन्न मन्त्रयेत् ॥ १६ ॥[n]

किं स्यात् परत्रेत्याशङ्का कार्ये यस्मिन्न विद्यते ।
न चार्थं च सुखं चेति शिष्टास्तस्मिन्नवस्थिताः ॥ १७ ॥[o]

[1]निष्फलं क्लेशबहुलम् सन्दिग्धफलमेव च ।
न कर्म कुर्यान्मतिमान् महावैरानुबन्धि च ॥ १८ ॥[p]

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ १९ ॥[q]

मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् ।
सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ २० ॥[q]

l. Mahābhārata. m. Kāmandaka. n. Kauṭilya.
o. Mahābhārata. p. Pañcatantra. q. Bhāravi.
१. न° — S_1. २. को – S_1.

सर्वस्य कार्यस्य समुद्भवार्थ-
मागामिनोऽर्थस्य च सङ्ग्रहार्थम् ।
अनर्थकार्यप्रतिषेधनार्थं
यन्मन्त्र्यतेऽसौ परमो हि मन्त्रः ॥ २१ ॥[r]

भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्षा निरत्यया ।
गर्भशालि सधर्माणस्तस्य गूढं ...... ॥ २२ ॥

॥ मन्त्रदेशपद्धतिः ॥ ६७ ॥

निःस्तम्भे निर्गताक्षे च निर्भित्त्यन्तरसंश्रये ।
प्रासादाग्रेऽप्यरण्ये वा मन्त्रयेदविभावितः ॥ १ ॥[s]

॥ मन्त्रकालपद्धतिः ॥ ६८ ॥

मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे च विश्रान्तो विगतक्लमः ।
चिन्तयेद्धर्मकामार्थान् सार्धं तैरेक एव वा ॥ १ ॥

जडान्धबधिरान् मूकान् तैर्यग्योन्यान्वयोधिकान् ।
तान् म्लेच्छव्याधितव्यङ्गान् मन्त्रकालेऽवसाययेत् ॥ २ ॥

॥ सामपद्धतिः ॥ ६९ ॥

कुलीनेषु कृतज्ञेषु सार्द्रचित्तेषु संयतः ।
कार्यार्थकुशलो विद्वान् पूर्वं साम प्रयोजयेत् ॥ १ ॥

साम्नैव सिद्धये विद्वान् यतते यतमानसः ।
समासिद्धिं प्रशंसन्ति सर्वसिद्धिषु पण्डिताः ॥ २ ॥[t]

प्रलिम्पन्निव तेजांसि दृष्ट्या साधु पिबन्निव ।
स्रवन्निवामृतं साधु प्रयुञ्जीत प्रियं वचः ॥ ३ ॥[u]

साम्नैव यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः ।
पित्तं यदि शर्करया शाम्यति कोऽर्थः पटोलेन ॥ ४ ॥[v]

r. Pañcatantra. s. Kauṭilya.
t. Kāmandaka. u. Cāṇakya. v. Vallabhadeva.

॥ भेदपद्धतिः ॥ ७० ॥

भेदं कुर्वीत यत्नेन मन्त्र्यमात्यपुरोधसाम् ।
तेषु भिन्नेषु भिन्नं हि युवराजे तथोर्जिते ॥ १ ॥

भयेन भेदयेद्भीरुं शूरमञ्जलिकर्मणा ।
लुब्धमर्थप्रदानेन संख्येनैव समौजसम् ॥ २ ॥

अमात्यो युवराजश्च भुजावेतौ महीपतेः ।
मन्त्री नेत्रं हि तद्भिन्न एकस्मिन्नपि तद्वधः ॥ ३ ॥

सर्वावस्थासु मेधावी तत्कुलीनं विकारयेत् ।
विकृतस्तत्कुलीनस्तु स्वयोनिं दहतेऽग्निवत् ॥ ४ ॥

मत्स्यो मत्स्यमुपादत्ते ज्ञातिर्ज्ञातिं न संशयः ।
रावणोच्छित्तये रामो विभीषणमपूजयत् ॥ ५ ॥[w]

॥ दानपद्धतिः ॥ ७१ ॥

दारुणं विग्रहं विद्वान् दानेन प्रशमं नयेत् ।
इन्द्रोऽपचारे शुक्रस्य दानेन वशमेयिवान् ॥ १ ॥

उपच्छन्द्यापि दातव्यं बलिने शान्तिमिच्छता ।
समूलमेव गान्धारिरप्रयच्छन् गतः क्षयम् ॥ २ ॥

॥ दण्डपद्धतिः ॥ ७२ ॥

सामादीनामुपायानां त्रयाणां विफले नये ।
विनयेन्नयसम्पन्नो रिपुं दण्डेन दण्डवित् ॥ २ ॥

॥ सन्धिपद्धतिः ॥ ७३ ॥

बलिना विगृहीतः सन् नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः ।
आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत्कुर्वाणः कालयापनम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तचक्रेणाक्रान्तो राजा बलवतां बलम् ।
सन्धिनोपक्रमेत् तूर्णं कोशदण्डात्मभूमिभिः ॥ २ ॥[x]

w. Kāmandaka. x. Pañcatantra.

सन्धिमिच्छेत्समेनापि सन्दिग्धे विजये युधि ।
न हि सांशयिकं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ३ ॥

सगुप्तिमाधाय सुसंहितेन
बलेन धीरोऽपि चरन्नरातिम् ।
सन्तापयेद्येन सुसम्प्रतप्त-
स्तप्तेन सन्धानमुपैति तप्तम् ॥ ४ ॥

आसम्प्रवृद्धेरपि वृद्धिकामः
समेन सन्धानमिहोपगच्छेत् ।
अपक्वयोर्वा घटयोरवश्य-
मन्योन्यभेदी समसंनिपातः ॥ ५ ॥

॥ सन्धेयपद्धतिः ॥ ७४ ॥

सत्यार्यौ धार्मिकानार्यौ भ्रातृसङ्घातवान्[1]बली ।
अनेकविजयी चेति सन्धेयाः सप्त कीर्तिताः ॥ १ ॥[y]

सत्यवन्तो जितक्रोधाः बलवन्तो रणप्रियाः ।
क्षान्तिशीलगुणोपेताः सन्धेयाः पुरुषोत्तमाः ॥ २ ॥[z]

॥ असन्धेयपद्धतिः ॥ ७५ ॥

बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः ।
भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ १ ॥

विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् ।
अनेकचित्रमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ २ ॥

दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च ।
दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः ॥ ३ ॥

अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तोऽकालेन यश्च सः ।
सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥ ४ ॥

y. Kāmandaka. z. Mahābhārata.
१. °वत्सली–M.

एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् ।
एते विगृह्यमाणा हि क्षिप्रं यान्ति रिपोर्वशम् ॥ ५ ॥[a]

शत्रुणा नहि सन्दध्यात्संश्लिष्टेनान्तरात्मना ।
प्रतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ ६ ॥[b]

॥ सन्धिनिन्दापद्धतिः ॥ ७६ ॥

वैरमादौ समासाद्य यः कश्चित्सन्धिमिच्छति ।
मृण्मयस्येव भग्नस्य तस्य सन्धिर्न विद्यते ॥ १ ॥

शपथेनाप्यरीन् हन्यान्न दोष इति भार्गवः ।
उभौ यदि शपेयातां श्रद्दधानस्तु बाध्यते ॥ २ ॥

सकृद् द्विष्टं तु योऽमित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ ३ ॥

न समयपरिरक्षणं क्षमं ते निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः ।
अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि ॥४॥[c]

॥ दूतपद्धतिः ॥ ७७ ॥

कृतमन्त्रस्तु मन्त्रज्ञो मन्त्रिणं मन्त्रिसम्मतम् ।
यातव्याय प्रहिणुयात् दूतं दूत्याभिमानिनम् ॥ १ ॥

प्रगल्भः स्मृतिमान्वाग्मी शास्त्रे शस्त्रे च निश्चितः ।
अभ्यस्तकर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥ २ ॥

रागापरागौ जानीयाद् दृष्टिवक्त्रविचेष्टितैः ।
सहेतानिष्टवचनं कामं क्रोधं च वर्जयेत् ॥ ३ ॥

वध्यमानोऽपि न ब्रूयात्स्वस्वामिप्रकृतिच्युतिम् ।
ब्रूयात्प्रश्रितया वाचा सर्वं वेद भवानिति ॥ ४ ॥[d]

इङ्गिताकारचेष्टाभिः परचित्तप्रवेदिनः ।
आप्ताः सुशीघ्रगा दूता वाग्मिनो मितभाषिणः ॥ ५ ॥

a. Kāmandaka. b. Pañcatantra.
c. Bhāravi. d. Kāmandaka.

कुलीनः शीलसम्पन्नो वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ।
यथोक्तवादी स्मृतिमान् दूतः स्यात् सप्तभिर्गुणैः ॥ ६ ॥[e]

कार्ये कर्मणि निर्दिष्टे यो बहूनपि साधयेत् ।
पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ॥ ७ ॥

मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ।
नहि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ ८ ॥[f]

अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्रं सानुक्रोशं शक्तमसाध्यमन्यैः ।
अरोगजातीयमुदारवाक्यं दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ ९ ॥

रामो नाम स एव येन भगिनीनासावसापङ्किलः
खड्गस्ते खरदूषणत्रिशिरसां धौतः शिरःशोणितैः ।
बध्वा त्वां चतुरम्बुराशिषु परिभ्राम्यन् मुहूर्तेन यः
सन्ध्यामर्चयति स्म निस्त्रप कथं तातस्त्वया विस्मृतः ॥ १० ॥[g]

रे रे वानर को भवानहमरे त्वत्सूनुहन्ताहवे
दूतोऽहं खरखण्डनस्य जगतां कोदण्डदीक्षागुरोः ।
मद्दोर्दण्डकठोरताडनविधौ को वा त्रिकूटाचलः
को मेरुः क्व च रावणस्य गणना कोटिस्तु कीटायते ॥ ११ ॥[g]

॥ दुष्टदूतपद्धतिः ॥ ७८ ॥

भूताश्चार्था विपद्यन्ते देशकालविरोधिनः ।
विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ १ ॥

अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ।
घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ २ ॥[h]

॥ चारपद्धतिः ॥ ७९ ॥

तर्केङ्गितज्ञः स्मृतिमान् मृदुर्लघुपराक्रमः ।
क्लेशायाससहो दक्षः चारः स्यात्प्रतिपत्तिमान् ॥ १ ॥

e. Mahābhārata. f. Rāmāyaṇa. g. Mahānāṭaka.
h. Rāmāyaṇa.

तपस्विलिङ्गिनो धूर्ताः शिल्पवश्योपजीविनः ।
चाराश्चरेयुः परितः पिबन्तो जगतां मतम् ॥ २ ॥[i]

चारेण विदितः शत्रुः पण्डितैर्वसुधाधिपैः ।
युद्धेष्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ ३ ॥

सूक्ष्मसूत्रप्रचारेण पश्येद्वैरिविचेष्टितम् ।
स्वपन्नपि हि जागर्ति चारचक्षुर्महीपतिः ॥ ४ ॥

सर्वसम्पत्समुदयं सर्वावस्थाविचेष्टितम् ।
चारेण द्विषतां विद्यात् तद्देशप्रार्थनादिव ॥ ५ ॥

चारेण प्रचरेद्राजा सूत्रेणाग्निरिवाध्वरे ।
दूते सन्धानमायत्तं चारे चर्या प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

परेषु स्वेषु चाक्षिप्तैरविज्ञातपरस्परैः ।
सोपसर्गैर्जजागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥ ७ ॥

॥ वैरपद्धतिः ॥ ८० ॥

वैरं पञ्चसमुत्थानं बुध्यन्ते तच्च पण्डिताः ।
स्त्रीकृतं वास्तुजं वाग्जं स्वसपत्नापराधजम् ॥ १ ॥

न वित्तेन न पारुष्यान्न सत्वेन न च श्रुतात् ।
वैराग्निः शाम्यते राजन् वाडवाग्निरिवार्णवे ॥ २ ॥

न हि वैराग्निरुद्भूतः कर्म वाप्यपराजितम् ।
अदग्ध्वा शाम्यते नृणां विना ह्येकतरक्षयात् ॥ ३ ॥

जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति सर्वदा ।
अनिर्विण्णेन मनसा ससर्प इव वेश्मनि ॥ ४ ॥[j]

अन्योन्यकृतवैराणां वैरस्यान्तं विवित्सताम् ।
पुत्रपौत्रे विनष्टे तत् परलोकं च गच्छति ॥ ५ ॥[k]

दुःशासनामर्षरजोविकीर्णैरेभिर्विनाथैरिव भाग्यनाथैः ।
केशैः कदर्थीकृतवीर्यसारः कच्चित् स एवासि धनञ्जयस्त्वम् ॥ ६ ॥[l]

i. Kāmandaka.
j. Vallabhadeva. k. Mahābhārata. l. Bhāravi.

नास्ति वैजातिकः शत्रुः पुरुषस्य विशांपते ।
येन साधारणी वृत्तिः स शत्रुर्नेतरो जनः ॥ ७ ॥

॥ विग्रहपद्धतिः ॥८१॥

यदा मन्येत मतिमान् हृष्टपुष्टं स्वकं बलम् ।
देशकालबलोपेतः प्रारभेतैव विग्रहम् ॥ १ ॥

आत्मनोऽभ्युदयाकांक्षी पीड्यमानः परेण वा ।
देशकालबलोपेतः प्रारभेतैव विग्रहम् ॥ २ ॥

भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य त्रयं फलम् ।
यदैतन्नियतं भाति तदा विग्रहमाचरेत् ॥ ३ ॥[m]

॥ यानपद्धतिः ॥८२॥

उत्साहप्रभुशक्तिभ्यां मन्त्रशक्त्या च भारत ।
उपपन्नो नृपो यायाद् विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १ ॥[n]

उत्कृष्टबलवीर्यस्य विजिगीषोर्जयैषिणः ।
गुणानुरक्तप्रकृतेर्यात्रा यानमिति स्मृतम् ॥ २ ॥[o]

उत्थानेनामृतं लब्धमुत्थानेनासुरा हताः ।
उत्थानेन महेन्द्रेण श्रैष्ठ्यं प्राप्तं दिवीह च ॥ ३ ॥[p]

आत्मानं च परं चैव वीक्ष्य धीरः समुत्पतेत् ।
एतदेव हि विज्ञानं यदात्मपरवेदनम् ॥ ४ ॥[q]

शरत्काले वसन्ते वा रिपोर्नाशेऽप्युपस्थिते ।
निमित्तं शकुनं लब्ध्वा यात्रां कुर्वीत भूपतिः ॥ ५ ॥[r]

पक्वसस्यापि पृथिवी भवत्यम्बुमती तदा ।
नैवातिशीतो नात्युष्णं कालो भवति भारत ॥ ६ ॥

उत वा तृणवान् मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते ।
सुशोध्यस्त्रिविधं मार्गं षड्विधं च स्वकं बलम् ॥ ७ ॥

m. Kāmandaka n. Mahābhārata. o. Kāmandaka.
p. Mahābhārata. q. Kāmandaka. r. Manu.

साम्परायिककल्पेन यायादरिपुरं प्रति ।
अग्रतः शकटानीकमसिचर्मभृतां भवेत् ॥ ८ ॥

पृष्ठतश्चापि शकटं खनित्रं मध्यतस्तथा ।
तस्मात् तदाभियोगः स्यात् परेषां व्यसने तथा ॥ ९ ॥

यतो भवेद् भयाशङ्का ततो विस्तारयेत् बलम् ।
राष्ट्रं च पीडयेच्छत्रोः शस्त्राग्निविषमूर्छनैः ॥ १० ॥

वधेन च मनुष्याणां मार्गाणां दूषणेन च ।
आकाराणां विनाशैश्च परराष्ट्रं विनाशयेत् ॥ ११ ॥

उत्थानहीनः पुरुषो बलवानपि नित्यशः ।
सुधर्षणीयः शत्रूणां भुजङ्ग इव निर्विषः ॥ १२ ॥

अनुत्थानाद् भवेन्नाशः प्राप्तस्यानागतस्य च ।
प्राप्यते फलमुत्थानाल्लभते चार्थसम्पदम् ॥ १३ ॥[s]

रात्रावुलूकोऽपि निहन्ति काकं
काकोऽप्युलूकं रजनीव्यपाये ।
इति स्म कालं समुदीक्ष्य याया –
त्काले भवन्तीह समीहितानि ॥ १४ ॥[t]

॥ सुनिमित्तपद्धतिः ॥८३॥

निमित्तान्येव शंसन्ति शुभाशुभफलप्रदम् ।
तस्मादेतानि शास्त्रज्ञो राजा समुपलक्षयेत् ॥ १ ॥[u]

उदीर्णमनसो योधा वाहनानि च भारत ।
यस्या भवन्ति सेनाया ध्रुवं तस्या जयो भवेत् ॥ २ ॥

हृष्टा वाचस्तथा सत्या योधानां यत्र भारत ।
न म्लायन्ते स्रजश्चैव ते तरन्ति रणे रिपून् ॥ ३ ॥[v]

प्रशस्तेन निमित्तेन विशुद्धेनान्तरात्मना ।
व्यक्तमारभ्यमाणा हि सिद्धिं यान्ति महीक्षिताम् ॥ ४ ॥

s. Mahābhārata. ṭ. Kāmandakī. u. Manu.
v. Mahābhārata.

निमित्तलक्षणज्ञानं शकुनिस्वनदर्शनम् ।
अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां प्रतिदृश्यते ॥ ५ ॥[w]

वामेतरविषाणाग्रवेष्टनेन करस्य च ।
बृंहितेन गजानां च जानीयाज्जयमञ्जसा ॥ ६ ॥[x]

॥ अनिमित्तपद्धतिः ॥८४॥

कबन्धः परिघाभासो दृश्यते भास्करान्तिकम् ।
जग्राह सूर्यं स्वर्भानुरपर्वणि महाग्रहः ॥ १ ॥

छत्रं नरपतेर्यस्य निपतेत्पृथिवीतले ।
स सराष्ट्रो नरपतिः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ २ ॥[y]

॥ आसनपद्धतिः ॥८५॥

परस्परविरोधेन क्षीयमाणेषु शत्रुषु ।
तद्विनाशो भवेद्यावत्तावत्तिष्ठेत बुद्धिमान् ॥ १ ॥[z]

तदासनं प्रशंसन्ति बुद्धिमन्तः क्षितीश्वराः ।
परवृद्धौ स्वहानौ च समिच्छन्तो हितं परम् ॥ २ ॥

॥ अभियुक्तप्रक्रियापद्धतिः ॥८६॥

यदा तु पीडितो राजा भवेद्राज्ञा बलीयसा ।
तदा त्वागत्य मित्राणि विधानमुपकल्पयेत् ॥ १ ॥[a]

घोषान् न्यसेत मार्गेषु ग्रामानुत्थापयेदपि ।
प्रवेशयेच्च तान् सर्वान् शाखानगरकेषु च ॥ २ ॥

नदीमार्गेषु च तथा सङ्क्रमानवसादयेत् ।
जलं निस्रावयेत् सर्वमनिस्राव्यं च दूषयेत् ॥ ३ ॥

कुलिङ्गद्वारकाणि स्युरुच्छ्वासार्थं कुलस्य ह ।
तेषां च द्वारवद् गुप्तिः कार्या सर्वात्मना भवेत् ॥ ४ ॥

w. Rāmāyaṇa. x. Mahābhārata.
y. Mahābhārata. z. Mānasollāsa. a. Kāmandaka.

द्वारेषु च गुरूण्येव यन्त्राणि स्थापयेत् सदा ।
आरोहयेच्छतघ्नीं च स्वाधीनांश्चाधिकारयेत् ॥ ५ ॥

काष्ठानि निर्हरेच्चैव तथा कूपांश्च खानयेत् ॥
संशोधयेत् तथा कूपान् कृतान् पूर्वं पयोऽर्थिभिः ॥ ६ ॥

तृणच्छन्नानि वेश्मानि पङ्केनाथ प्रलेपयेत् ॥
नक्तमेव च भक्तानि पाचयेत नराधिपः ।
न दिवाग्निर्ज्वलेद् गेहे वर्जयित्वाग्निहोत्रिणम् ॥ ७ ॥

भिक्षुकांश्च यतींश्चैव क्लीबोन्मत्तकुशीलवान् ।
बाह्यान् कुर्युर्नृपश्रेष्ठ दोषाय स्युर्हि ते शठाः ॥ ८ ॥

सुमन्त्रितं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।
आपदामथ काले तु कुर्वीत न विचालयेत् ॥ ९ ॥

अशक्नुवंश्च युद्धाय निष्पतेत् सह मन्त्रिभिः ।
कोशेन पौरैर्दण्डेन ये चान्ये सहकारिणः ॥ १० ॥

असम्भवे तु सर्वस्य यथा मुख्येन निष्पतेत् ।
अपचिक्रमिषुः पूर्वं सेनां स्वां परिसान्त्वयेत् ॥
विलङ्घयित्वा सत्रेण ततः स्वयमुपक्रमेत् ॥ ११ ॥

॥ द्वैधीभावपद्धतिः ॥८७॥

बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ।
द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ॥ १ ॥

॥ समाश्रयपद्धतिः ॥८८॥

यापयेद्यत्नमास्थाय संनिकृष्टमरिं द्वयोः ।
उभयोरपि सम्पाते सेवेत बलवत्तरम् ॥ १ ॥

स्वयं हीनबलो राजा जयहेतुं न पश्यति ।
बलिना पीड्यमानो यः क्षेमस्थानं समाश्रयेत् ॥ २ ॥

महता बलिना यस्तु पीडितोऽल्पबलो नृपः ।
तस्य सार्धं प्रतिज्ञाय तमेवाश्रयते नृपः ॥ ३ ॥

ददत् बलं वा कोशं वा भूतिं वा भूमिसम्भवाम् ।
युधिष्ठिर इवाप्नोति पुनर्जीवन् वसुन्धराम् ॥ ४ ॥[b]

तत्संश्रयोऽन्यसंसर्गो दुर्गसंश्रयणं तथा ।
इति भेदास्त्रयः प्रोक्ताश्चतुर्थो नोपपद्यते ॥ ५ ॥

॥ राजलेखकपद्धतिः ॥८९॥

सर्वदेशलिपिज्ञाने लिखिते कुशलः पटुः ।
अन्वितो वाचकैर्धीमान् ज्ञेयो राज्ञः स लेखकः ॥ १ ॥

सकृद्वाक्यगृहीतार्थो लघुहस्तो जिताक्षरः ।
मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः एष शासनलेखकः ॥ २ ॥

॥ कायस्थानिन्दापद्धतिः ॥९०॥

काकाल्लौल्यं यमात्क्रौर्यं स्थपतेर्दृढघातिताम् ।
आद्याक्षराणि सङ्गृह्य कायस्थः केन निर्मितः ॥ १ ॥[c]

कायस्थेनोदरस्थेन मातुरामिषशङ्कया ।
आन्त्राणि यन्न जग्धानि तस्य हेतुरदन्तता ॥ २ ॥

कायस्थस्य च शल्यस्य कायस्थस्य च का गतिः ।
आभ्यामनुप्रविष्टाभ्यां दूष्यन्ते सर्वधातवः ॥ ३ ॥[d]

विलेखनदशोद्गीर्णैः क्षरद्भिः शब्दगुम्फनैः ।
तीक्ष्णा गणकलेखिन्योऽप्यभ्यस्यन्तीव पैशुनम् ॥ ४ ॥

कठिनास्तीक्ष्णवक्त्राश्च तीक्ष्णोदर्कास्तथैव च ।
गणकैः किन्नु लेखिन्यस्ताभिस्ते किं नु शिक्षिताः ॥ ५ ॥

---

१. शत्रुणा–M. २. °क्ष्णा–M.

b. Kāmandaka. c. Mānasollāsa. d. Govindakavi.

अङ्गन्यासैर्विषमैर्मायावनितालकावलीकुटिलैः ।
को नाम कामचारैः कायस्थैर्मोहितो न जनः ॥ ६ ॥

मायाप्रपञ्चसञ्चयवञ्चितविश्वैर्विनाशितः सततम् ।
विषयग्रामग्रासैः कायस्थैरिन्द्रियैर्लोकः ॥ ७ ।

ज्ञाता संसारकला केनापि कृतप्रयत्नेन ।
अज्ञाता दिविरकला केनापि कृतप्रयत्नेन ॥ ८ ॥

कूटकलाशतशिबिरैः जनधनविवरैः क्षयक्षपातिमिरैः ।
शिखैरेव समस्तैर्ग्रस्ता जनता न कालेन ॥ ९ ॥

लेखकजातिरदुष्टा शीतो वह्निर्निरामयः कायः ।
भिषगपि च पथ्यकारी स्त्री च न दुष्टेत्यसंभाव्यम् ॥ १० ॥[1]

नरेश्वराणां नवरत्नमुक्ताशंखप्रवालस्थितिमाननन्तः ।
कायस्थनाम्ना वडवानलेन निपीयते कोशमयः समुद्रः ॥ ११ ॥

॥ गायकनिन्दापद्धतिः ॥९१॥

वर्जितसाधुद्विजवरविबुधायाः सकलकुटिलचरितायाः ।
शापोऽयमेव लक्ष्म्या गायनभोग्यैव या सततम् ॥ १ ॥

नष्टस्वरपदगीतैः क्षणेन लक्षाणि गायको लब्धा ।
दासीसुतेन दत्तं किमिति वदन् दुःखितो याति ॥ २ ॥

* न त्वीक्षते न वर्णं न वृत्तभङ्गं क्षयं न चार्थस्य ।
शापोऽयमेव लक्ष्म्या गायकभोग्यैव या सततम् ॥ ३ ॥

॥ स्वर्णकारनिन्दापद्धतिः ॥९२॥

मेरुः स्थितोऽपि दूरे मनुष्यभूमिं धिया परित्यज्य ।
भीतोऽवश्यं चौर्याच्चोराणां हेमकाराणाम् ॥ १ ॥[e]

सहसैव दूषयति यः स्पर्शेन सुवर्णमुपगतच्छायम् ।
नित्याशुचयः पापाश्चण्डाला हेमकाराश्च ॥ २ ॥

*from Saṅgraha only.
e. Kalāvilāsa.

अपि पञ्चशतं दण्ड्यान् दण्डयेत् पृथिवीपतिः ।
अथवा पञ्चकायस्थानेकं वा स्वर्णकारकम् ॥ ३ ॥[f]

॥ पिशुनपद्धतिः ॥९३॥

न सतां शीलमेतद्धि परिवादो न पैशुनम् ।
गुणानामेव वक्तारः सन्तो नित्यं युधिष्ठिर ॥ १ ॥

विषधरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः ।
यदयं नकुलद्वेषी कुलविद्वेषी पुनः पिशुनः ॥ २ ॥[h]

खलजिह्वा च नौका च प्रतिकूलप्रवर्तिनि ।
प्रतारणाय लोकानां दारुणा केन निर्मिता ॥ ३ ॥

शुनां च पिशुनानां च प्रतिवेश्म प्रवेशिनाम् ।
प्रयोजनं न जानीमः पात्राणां दूषणादृते ॥ ४ ॥

विवृण्वती पुरस्तैक्ष्ण्यं पृष्ठतः कुर्वती गुणम् ।
कर्णान् विध्यति लोकस्य सूचिवत् सूचकस्य वाक् ॥ ५ ॥

पादाहतोऽपि दृढदण्डविघट्टितोऽपि
यं दंष्ट्रया स्पृशति तं विनिहन्ति सर्पाः ।
कोऽप्यन्य एष पिशुनो हि भुजङ्गधर्मा
कर्णे परं स्पृशति हन्त्यपरं समूलम् ॥ ६ ॥

॥ अधिकारिपद्धतिः ॥९४॥

यो यद्वस्तु विजानाति तं तत्र विनियोजयेत् ।
अशेषविषयप्राप्ताविन्द्रियार्थेष्विवेन्द्रियम् ॥ १ ॥

कुलशीलगुणोपेतः सत्यधर्मपरायणः ।
प्रवीणः प्रेषणे दक्षः राजाध्यक्षो विधीयते ॥ २ ॥[i]

f. Manu. g. Mahābhārata. h. Subandhu.
i. Kāmandaka.

यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महोदयम् ॥ १७ ॥[u]

प्रार्थयेतैव मित्राणि सति वासति वा धने ।
नानर्थयन् विजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥ १८ ॥[v]

दर्शितानि कलत्राणि गृहे भुक्तमशङ्कितम् ।
कथितानि रहस्यानि सौहृदं किमतः परम् ॥ १९ ॥

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्ये दुःखान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ २० ॥[w]

शून्यमाकीर्णतामिति तुल्यं वलनमुत्सवैः ।
विप्रलम्भोऽपि लाभाय सति प्रियसमागमे ॥ २१ ॥

लभ्यमेकसुकृतेन दुस्त्यजा
रक्षितारमसुरक्ष्यभूतयः ।
स्वन्तमन्तविरसा जिगीषतां
मित्रलाभमनु लाभसम्पदः ॥ २२ ॥[x]

तदा रम्याण्यरण्यानि प्रियाः शल्यं तदासतः ।
तदैकाकी सबन्धुः सन्निष्टेन रहितो यदा ॥ २३ ॥[y]

विरहानलसन्तापे विरहच्छेदे प्रयोगनिकषे वा ।
अविकारकरं मित्रं सत्काश्चनवत् क्वचिद् भवति ॥ २४ ॥[z]

उपचारः कर्तव्यो यावदनुत्पन्नसौहृदो भवति ।
उत्पन्नसौहृदानामुपचारः कैतवं भवति ॥ २५ ॥

न तन्मित्रं यस्य कोपाद् बिभेति
यद्वा मित्रं कोपने नोपशक्यम् ।
यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीत
तद्वै मित्रं सङ्गतानीतराणि ॥ २६ ॥[a]

सुहृल्लघुः सार्थकरः समीपे
महाप्रभावो न तु विप्रकाष्टः ।

u. Chāṇakya. v. Mahābhārata.
w. Bhavabhūti. x. Bhāravi.
y. Bhāravi. z. Pañcatantra. a. Mahābhārata.
१. °दुर्लभा M.

करोति किं नाम भिषग् विषघ्नः
सर्पे शिरःस्थे शतयोजनस्थः ॥ २७ ॥

॥ अमित्रपद्धतिः ॥९७॥

वसेत्साहसपात्रेण क्रूरेणाशीविषेण वा ।
न तु मित्रप्रवादेन संवसेच्छत्रुसेविना ॥ १ ॥[b]

शत्रुसेविनि मित्रे च गूढैर्युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥ २ ॥[c]

दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव ।
विवर्जयेत मेधावी तस्मिन् मैत्री प्रणश्यति ॥ ३ ॥[d]

उपलिप्तेषु मूढेषु रौद्रसाहसिकेषु च
तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद् बुधः ॥ ४ ॥[e]

लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं धर्मशीलता ।
पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र सङ्गतिम् ॥ ५ ॥

परोक्षे गुणहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ ६ ॥[f]

मित्रमपि याति रिपुतां स्वस्थानात्प्रच्युतस्य पुरुषस्य ।
कमलं जलादपेतं शोषयति रविर्न बोधयति ॥ ७ ॥[g]

महति विनष्टा प्रीतिर्यद्युपचारेण बहुगुणा भवति ।
च्छिन्ननिरूढेव लता पूर्वच्छायां न पूरयति ॥ ८ ॥[g]

नर्मान्तः परिहासो यावत् सत्क्रियमाणभद्रकत्वं च ।
स्मरणं च दुष्कृतानां त्रीणि कुमित्रस्य चिह्नानि ॥ ९ ॥[3]

॥ कोशसङ्ग्रहपद्धतिः ॥९८॥

न कोशः शुद्धभावेन नानृशंसेन जायते ।
मध्यमं पदमास्थाय कोशसङ्ग्रहणं चरेत् ॥ १ ॥

b. Rāmāyaṇa. c. Mahābhārata. d. Rāmāyaṇa,
e. Mahābhārata. f. Kauṭilya. g. Sundara Pāṇḍya.
१. ध्य–M.

यथा क्रमेण पुष्पेभ्यः चिनोति मधु षट्पदः ।
तथा द्रव्यमुपादाय राजा कुर्वीत सञ्चयम् ॥ २ ॥

कोशस्तु सर्वदा रक्ष्यो यत्नमास्थाय राजभिः ।
कोशमूला हि राजानः कोशवृद्धिपरो भव ॥ ३ ॥

धर्महेतोस्तथार्थाय भृत्यानां भरणाय च ।
आपदर्थं च संरक्ष्यः कोशः कोशवता सता ॥ ४ ॥[h]

अर्थानामार्जनं कार्यं आर्जितस्य च रक्षणम् ।
भुज्यमानो निरावापः क्षीयते हि महानपि ॥ ५ ॥[i]

कोपं कोशं भयं कामं व्यसनं देशविभ्रमम् ।
निग्रहानुग्रहौ राजा सर्वं तरति कोशवान् ॥ ६ ॥[j]

कोशादाश्रयणीयत्वामिति तस्यार्थसञ्चयः ।
अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥ ७ ॥[k]
स्वसैन्यपोषः क्रियते धनेन धनेन धन्या धनमाप्नुवन्ति ।
धनं विना कामकथैव नास्ति राज्यस्य मूलं धनमेव नान्यत् ॥ ८ ॥

अग्निः स्तोको वर्धते चाज्यसिक्तो
बीजं चैकं बहुसाहस्रमेति ।
क्षयोदयौ विपुलौ संनियम्य
तस्मादल्पं नावमन्येत वित्तम् ॥ ९ ॥[l]

॥ कोशहानिपद्धतिः ॥९९॥

दुर्गस्य संस्कारकथैव नास्ति
रक्षा विलोपादपयाति सैन्यम् ।
पलायते शून्यकरस्य मित्रं
राज्येन किं कोशविवर्जितस्य ॥ १ ॥

कोशे वितीर्णे जनता नृपस्य
वृद्धस्य नारीव भवत्यवश्या ।
दरिद्रदेहोदरदीपदीप्ति-
रिव प्रयात्यल्पतरत्वमाज्ञा ॥ २ ॥

h. Kāmandaka. i. Mahābhārata. j. Manu.
k. Kālidāsa. l Kāmandaka.

विकत्थनैश्छन्दगृहीतचित्तै-
र्विटैर्वितण्डैः पिशुनैश्च डम्भैः ।
कायस्थसेनापतिगायनाद्यैः
कोशाः प्रणालैरिव निःसरन्ति ॥ ३ ॥[m]

॥ अर्थप्रशंसापद्धतिः ॥१००॥

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ १ ॥[n]

ज्ञानवृद्धा वयोवृद्धा शीलवृद्धाश्च ये नराः ।
सर्वे ते धनवृद्धस्य द्वारि तिष्ठन्ति[१] किङ्कराः ॥ २ ॥[o]

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ३ ॥[p]

अर्थार्थी जीवलोकोऽयं ज्वलन्तमुपसर्पति ।
क्षीणक्षीरां निरालम्बां वत्सस्त्यजति मातरम् ॥ ४ ॥[q]

अर्थोपचयविज्ञानमस्ति यस्य स पण्डितः ।
सरः सलिलसम्पूर्णमाश्रयन्ति विहङ्गमाः ॥ ५ ॥

अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विवित्सता ।
अर्थैरर्था निबध्यन्ते गजैरिव महागजाः ॥ ६ ॥[r]

कार्यार्थी बन्धुजनः कार्यैर्बहुभिर्भवन्ति मित्राणि ।
दाराः सुताश्च सुलभा धनमेकं दुर्लभं लोके ॥ ७ ॥[s]

वित्तेन हीनं पुरुषं त्यजन्ति दाराश्च पुत्राश्च सहोदराश्च ।
तं वित्तवन्तं पुनरेव यान्ति वित्तं हि लोके पुरुषस्य बन्धुः ॥ ८ ॥

धनैर्दुष्कुलीनाः कुलीनाः क्रियन्ते
धनैनैव पापान्नरा निस्तरन्ति ।
धनेभ्यो न लोके सुहृत् कश्चिदन्यो
धनान्यर्जयध्वं[२] धनान्यर्जयध्वम् ॥ ९ ॥[t]

m. Kalāvilāsa. n. Rāmāyaṇa. o. Vyāsa.
p. Mahābhārata. q. Kāmandaka. r. Mahābhārata.
s. Kalāvilāsa. t. Kṣemendra.
१. °तिष्ठते–M. २. त्वं–M.

॥ अर्थनिन्दापद्धतिः ॥ १०१ ॥

अर्थानामार्जने दुःखमार्जितस्य च पालने ।
आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम् ॥ १ ॥

राजतः सलिलादग्नेश्चोरतोऽर्थिजनादपि ।
भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ २ ॥[u]

पतन्ति खड्गधारासु विशन्ति मकरालयम् ।
किं न कुर्वन्ति सुभग कष्टमर्थार्थिनो नराः ॥ ३ ॥

यस्य धर्मार्थमर्थेहा तस्यानीहैव शोभना ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ ४ ॥[u]

नमोऽर्थेभ्यो विवादं ये भ्रातृणामपि कुर्वते ।
आक्षीरधारैकभुजामागर्भैकनिवासिनाम् ॥ ५ ॥ [v]

कुसुमानीव फलानामर्थानां हेतवो गुणाः प्रायः ।
अत एव कृतार्था धनवत्सु गुणा न दृश्यन्ते ॥ ६ ॥[w]

राष्ट्रप्रशंसापद्धतिः ॥ १०२ ॥

भूर्गुणैर्वर्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्नृपवृद्धये ।
तस्माद्गुणवतीं भूमिं भूत्यै भूपतिरावसेत् ॥ १ ॥

रम्या सकुञ्जरा वन्या वारिस्थलपथान्विता ।
अदेवमातृका चेति शस्यते भूर्विभूतये ॥ २ ॥

शूद्रकारुवणिक्प्रायो महारम्भः कृषीवलः ।
नानादेश्यसमाकीर्णो धार्मिकः पशुमान् धनी ॥
ईदृग्जनपदः शस्तोऽमूर्खव्यसनिनायकः ॥ ३ ॥[x]

जाङ्गलं यस्य सम्पन्नमार्यप्रायमनाविलम् ।
रम्यमानतसामन्तं स्वाजीवं देशमावसेत् ॥ ४ ॥[y]

सशर्करा सपाषाणा साटवी नित्यतस्करा ।
रूक्षा सकण्टकवना सव्याला चेति भूरभूः ॥ ५ ॥

u. Mahābhārata. v. Klavāilāsa. w. Kāmandaka.
y. Manu, VII 69.

शरीरकर्शनात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्शनात् ॥ ६ ॥[z]

भूमौ तु जायते सर्वं भूमौ सर्वं विनश्यति ।
भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव परायणम् ॥ ७ ॥[a]

॥ दुर्गपद्धतिः ॥ १०३ ॥

पृथुसीममहाखातमुच्चप्राकारगोपुरम् ।
समावसेत् पुरं शैलसरिन्मरुवनाश्रयम् ॥ १ ॥

धन्[1]यदुर्गं महद्दुर्गमदुर्गं तार्क्ष्यमेव च ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य वसेन्नृपः ॥ २ ॥

सापसाराणि दुर्गाणि भुवः सानूपजाङ्गलाः ।
निवासाय प्रशस्यन्ते भूभृतां भूतिमिच्छताम् ॥ ३ ॥[b]

इष्टाः पशुमृगा व्याला मत्स्याश्चाभयचारिणः ।
अन्यत्र गुप्तिस्थानेभ्यो वधबन्धमवाप्नुयुः ॥ ४ ॥[c]

दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासन् तस्य योद्धुरपि द्विषाम् ।
न हि सिंहो गजास्कन्दी भयाद् गिरिगुहाश्रयः ॥ ५ ॥[d]

दुर्गेषु वै महाराज षट्सु शास्त्रविनिश्चितम् ।
सर्वदुर्गेषु मन्यन्ते नरदुर्गं सुदुर्गमम् ॥ ६ ॥

यत् पुरं दुर्गसम्पन्नं धान्यायुधसमन्वितम् ।
वश्यामात्यबलो राजा तत् पुरं स्वयमावसेत् ॥ ७ ॥[e]

दुर्गेण रक्ष्यते राजा तस्मात्को[2]शस्ततो बलम् ।
तस्माद्दुर्गप्रधाना हि जयलक्ष्मीर्महीभृताम् ॥ ८ ॥

जलवद्धान्यधनवद्दुर्गं कालसहं महत् ।
दुर्गहीनो नरपतिर्वाताभ्रावयवैः समः ॥ ९ ॥[f]

z. Manu. a. Mahābhārata.
b. Manu c. Kauṭilya. d. Kālidāsa.
e. Mahābhārata. f. Kāmandaka.

१ धान्य–M धन्व–S_2. २. त्को–S_2.

॥ सेनापतिपद्धतिः ॥ १०४ ॥

हन्तारं परसैन्यानां दुःसाध्यहितनिश्चयम् ।
इत्यादिलक्षणोपेतं कुर्वीत ध्वजिनीपतिम् ॥ १ ॥

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सहिष्णुं देशजं तथा ।
अलुब्धं लब्धसन्तुष्टं स्वामिमित्रं बुभूषकम् ॥ २ ॥

सेनापतिं यः कुरुते न चैनमवमन्यते ।
तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ॥ ३ ॥[g]

ऋते सेनाप्रणेतारं पृतना सुमहत्यपि ।
शीर्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटं यथा ॥ ४ ॥

यथाप्यकर्णधारा नौः रथश्चासारथिर्यथा ।
द्रवेद्यथेष्टं तद्वत्स्यादृते सेनापतेर्बलम् ॥ ५ ॥

नद्यद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् ।
सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेत् व्यूहीकृतैर्बलैः ॥ ६ ॥

दाता प्रियंवदो दान्तो मतिमान्दृढनिश्चयः ।
राज्ञः[1] सेनापतिः कार्यः शूरो युद्धविशेषवित् ॥ ७ ॥

अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः
सर्वाणि कार्याणि करोत्यवक्रः ।
वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः
शक्तिज्ञ आत्मैव हि सोऽनुकम्प्यः ॥ ८ ॥

॥ दुष्टसेनापतिपद्धतिः ॥ १०५ ॥

क्रूरं व्यसनिनं स्तब्धमप्रगल्भमनायकम् ।
मूर्खमन्यायकर्तारं नाधिपत्ये नियोजयेत् ॥ १ ॥

g. Mahābhārata.

१ राज्ञा–S₁.

॥ रथपद्धतिः ॥ १०६ ॥

समेति समराङ्गणं नरपतेः क्वणत्किङ्किणी–
झणत्कृतिपरम्परामुखरिताखिलाशामुखः ।
जयध्वजचलत्पटीनियमितातपाडम्बरो
निराकृतनिशाचराधिपमनोरथोऽयं रथः ॥ १ ॥

॥ सारथिपद्धतिः ॥ १०७ ॥

चिकित्सां वेत्ति वाहानां निमित्तशकुनादिवित् ।
कृतविद्यश्च शूरश्च सारथिः पार्थिवोचितः ॥ १ ॥

॥ गजपद्धतिः ॥ १०८ ॥

वारणा यत्र तत्राहं यत्राहं तत्र वारणाः ।
न ते यत्र न तत्राहं नाहं यत्र न तत्र ते ॥ १ ॥

ततः पार्ष्ण्यङ्कुशाङ्गुष्ठैः कृतिना चोदितो द्विपः ।
प्रसारितकरः प्रायः स्तब्धकर्णेक्षणो द्रुतम् ॥ २ ॥[h]

सुगन्धिदानस्रुतिशीकरेषु दन्ताभिघातस्फुटितोपलेषु ।
गजेषु नीलाभ्रसमेषु राज्यं नित्यं निबद्धं पृथिवीपतीनाम् ॥ ३ ॥[i]

जले स्थले च द्रुमसंकटे च
चलेऽचले साधु समेऽसमे च ।
प्राकारहर्म्याट्टविदारणे च
जयो ध्रुवं नागवतां बलानाम् ॥ ४ ॥

सुकल्पितः संयति दृष्टमार्गः
सोऽधिष्ठितो वीरतरेण पुंसा ।
तुरङ्गमाणामपि कल्पितानां–
मेको गजः षष्टिशतानि हन्ति ॥ ५ ॥

भयेषु दुर्गाणि नदीषु सेतवो गृहाणि मार्गेषु रणेषु राक्षसाः ।
मनःप्रसादेषु विनोदहेतवो गजाद्वान्यत्किमिवास्ति साधनम् ॥ ६ ॥[j]

h. Mahābhārata. i. Kāmandaka. j. Bhoja.

एकोऽपि वारणपतिर्द्विषतामनीकं
व्यक्तं निहन्ति मदसत्त्वगुणोपपन्नः ।
नागेषु हि क्षितिभृतां विजयो निबद्ध-
स्तस्माद्गजाधिकबलो नृपतिः सदा स्यात् ॥ ७ ॥[k]

॥ अश्वपद्धतिः ॥ १०९ ॥

यस्याश्वा विजयस्तस्य यस्याश्वास्तस्य मेदिनी ।
यस्याश्वाः सम्पदस्तस्य यस्याश्वास्तस्य कीर्तयः ॥ १ ॥[l]

निवसत्यश्वसङ्घातैः सङ्कीर्णा यस्य वाहिनी ।
तस्य सागरपर्यन्ता हस्ते तिष्ठति मेदिनी ॥ २ ॥

त्यागभोगविलासेषु राज्ञां मित्रपरम्परा ।
असिसङ्घट्टसम्बाधे मित्रमेकं तुरङ्गमः ॥ ३ ॥[m]

श्रान्तं युद्धेषु निर्भिन्नं शस्त्रैः संज्ञाविपर्यये ।
अतिवाहयते भूपमेक एव तुरङ्गमः ॥ ४ ॥[n]

राजारूढे हयो भाति हयस्थः शोभते नृपः ।
उभयोरविशेषत्वाद्राज्ञामात्मसमा हयाः ॥ ५ ॥[o]

गन्धं च माल्यं च विलेपनं च
स्वादु हितं खादनभोजनं च ।
आहारकालादरणं च सर्वं
सङ्ग्रामकाले तुरगाः स्मरन्ति ॥ ६ ॥[o]

बलाभिपूर्णाः स्थिरसत्त्वबन्धाः
रंहस्विनो लक्षणयोगहृद्याः ।
तुरङ्गमा यत्र वसन्ति देशे
तत्र स्थिरासङ्गमुपैति लक्ष्मीः ॥ ७ ॥

k. Kāmandaka. l. Śālihotra. m. Aśvahṛdaya.
n. Aśvaśāstra o. Aśvaśāstra.

किं स्यन्दनैः केतनदीर्णमेघैः
किं वा गजैर्गण्डविदीर्णदानैः ।
किं पत्तिभिर्वा तुरगो यदि स्यात्
स एव संख्येषु जयं प्रसूते ॥ ८ ॥

कुच्छ्रेषु सन्मित्रमुदूढभारं
भूषा च विद्या विहृतिष्वमेया ।
रणाम्बुराशिष्वपि यानपात्रं
तत् किं न यः स्यान्नृपतेस्तुरङ्गः ॥ ९ ॥[p]

रात्रिश्चन्द्रविवर्जितेव नलिनीवोत्सन्नपङ्केरुहा
योषित्प्रोषितभर्तृकेव जलदच्छन्ना दिनश्रीरिव ।
लीलोद्यानमहीरुहां ततिरिवानुत्पन्नचूतद्रुमा
गच्छत्कुञ्जरवीरवत्यपि चमूर्न भ्राजतेऽश्वैर्विना ॥ १० ॥[q]

अपि दिङ्नागभोगीन्द्रमौलिसुस्थिरशालिनी ।
अहो महीं विना नाश्वैस्तिष्ठत्युपरिवर्तिभिः ॥ ११ ॥

यावन्नभो न यात्यर्कस्तावद्देवेन्दुतारकाः ।
यावद्वाहा न युज्यन्ते तावन्नागाः पदातयः ॥ १२ ॥

॥ पदातिपद्धतिः ॥ ११० ॥

पितृपैतामहो वश्यः संहतो दत्तवेतनः ।
विख्यातपौरुषो जन्यः कुशलः कुशलैर्वृतः ॥ १ ॥

प्रवासायासदुःखेषु युद्धेषु च कृतश्रमः ।
अद्वयः क्षत्रियप्रायो दण्ड्यो दण्डभृतां मतः ॥ २ ॥

योधाः समरशौण्डीराः कृतज्ञाः शास्त्रकोविदाः ।
इष्वस्त्रकुशला यस्य तस्येयं नृपतेर्मही ॥ ३ ॥[r]

पित्रा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः साम्परायिकः ।
तस्य दण्डवतो दण्डं स्वदेहान्न विशिष्यते ॥ ४ ॥[s]

p. Rājaputrīya. q. Bhoja.
r. Mahābhārata. s. Kāmandaka.

॥ वीरपद्धतिः ॥ १११ ॥

असमर्थं परित्यज्य समर्थं पर्युपासते ।
नृपाणामस्ति दायाद्यं वीरभोज्या वसुन्धरा ॥ १ ॥[t]

योषिन्मध्ये सभामध्ये सुलभाः खड्गधारिणः ।
असिसङ्घातसङ्घट्टविस्फुलिङ्गेषु दुर्लभाः ॥ २ ॥[u]

जयेन लभ्यते लक्ष्मीर्मृतेनापि सुराङ्गनाः ।
क्षणविध्वंसिभिः कायैः का चिन्ता मरणे रणे ॥ ३ ॥[v]

सादयत्येव तेजांसि दूरस्थोऽप्युन्नतो रिपुः ।
सायुधोऽपि निकृष्टात्मा किमासन्नः करिष्यति ॥ ४ ॥

नात्युच्चशिखरो मेरुर्नातिनीचं धरातलम् ।
व्यवसायद्वितीयानां न ह्यपारो महोदधिः ॥ ५ ॥[w]

बहवः पङ्गवो लोके नराः शास्त्राण्यधीयते ।
वीराः केचन खड्गाग्रधारापातसहिष्णवः ॥ ६ ॥

सर्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि वीर्यवान् हि तरेद्रिपून् ।
सर्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्वीर्यः किं करिष्यति ॥ ७ ॥[x]

स्वर्गे हतः[१] पूज्यते वै हन्ता त्वत्रैव पूज्यते ।
द्वावेव सुखमेधेते हन्ता यश्चैव हन्यते ॥ ८ ॥

साधयत्यसहायोऽपि कार्यमुद्यतपौरुषः ।
सिंहः पातयते मत्तानेक एव मतङ्गजान् ॥ ९ ॥

यथा चराणामचरा ह्यदंष्ट्रा दंष्ट्रिणामपि ।
अपाणयः पाणिमतामन्नं वीरस्य कातराः ॥ १० ॥[y]

क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः ।
असमर्थं विजानाति धिक् क्षमामीदृशे जने ॥ ११ ॥[z]

---

t. Mahābhārata. u. Vallabhadeva. v. Pañcatantra.
w. Vallabhadeva. x. Vallabhadeva.
y. Mahābhārata. z. Rāmāyaṇa, vi. 21.
१. जि–S_1.

विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते ।
वीराः सम्भावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥ १२ ॥[a]

उदायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।
यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन सेत्स्यति ॥ १३ ॥[b]

अजन्मा पुरुषस्तावद् गतासुस्तृणमेव वा ।
यावन्नेषुभिरादत्ते विलुप्तमरिभिर्यशः ॥ १४ ॥

ग्रसमानमिवौजांसि सदसो गौरवेरितम् ।
नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विषोऽपि स पुमान्पुमान् ॥ १५ ॥[c]

अकृत्वा हेलया पापमुच्चैर्मूर्धसु विद्विषाम् ।
कथंकारमनालम्बा कीर्तिर्द्यामधिरोहति ॥ १६ ॥[d]

गाण्डीवेनाभिधास्यामि क्लीबो हि वचनोत्तरः ।
वक्तव्यमेव सर्वेण चरमं पूर्वमेव वा ॥ १७ ॥[e]

तावद्गर्जति मातङ्गो वने मदकलारवः ।
शिरोवगललाङ्गूलो यावन्नायाति केसरी ॥ १८ ॥[f]

नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते वने ।
विक्रमार्जितसत्त्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ १९ ॥[g]

पृथुरयमहं कृशीयान् गम्यो नास्याहमित्यनास्थैषा ।
किमचलशिरोऽतिमहदिति वज्रमणीयो न दारयति ॥ २० ॥[h]

अङ्गणवेदिर्वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम् ।
वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य शूरस्य ॥ २१ ॥[i]

यदि खाण्डवमेष्यति प्रमादात्
सगणो वा परिरक्षितुं महेन्द्रः ।
शरताडितखण्डकुण्डलानां
कदनं द्रक्ष्यति देववाहिनीनाम् ॥ २२ ॥[j]

---

a. Rāmāyaṇa, II. 23.17. b. Bhaṭṭanārāyaṇa.
c. Bhāravi. d. Māgha.
e. Mahābhārata. f. Vallabhadeva. g. Pañcatantra.
h. Ravigupta. i. Bāṇa. j. Mahābhārata.

को वीरस्य मनस्विनः स्वविषयः को वा विदेशः स्मृतो
यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ।
यद् दंष्ट्रानखराङ्कुलिप्रहरणः सिंहो वनं गाहते
तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैस्तृष्णां छिनत्त्यात्मनः ॥ २३ ॥[k]

एकः स एव तेजस्वी सैंहिकेयः सुरद्विषाम् ।
शिरोमात्रविशेषेण जीयन्ते येन शत्रवः ॥ २४ ॥

स्पृहयति भुजयोरन्तरमायतकरवालकररुहविदीर्णम् ।
विजयश्रीर्वीराणां व्युत्पन्नप्रौढवनितेव ॥ २५ ॥[l]

पुरुषस्य कृतं भुजद्वयं
प्रविधातुं द्वयमेव वेधसा ।
सुहृदामुदयं च विद्विषा-
मवलेपप्रतिकारमेव च ॥ २६ ॥

सामोपायनयप्रपञ्चपटवः प्रायेण ये भीरवः
शूराणां व्यवसाय एव हि परं संसिद्धये कारणम् ।
विस्फूर्जद्विकटाटवीगजघटापीठैकसञ्चूर्णन-
व्यापारैकरसस्य सन्ति विजये सिंहस्य के मन्त्रिणः ॥ २७ ॥[m]

आर्द्रैः स्वैरपि संयताग्रचरणो मूर्च्छाविरामः क्षणे
स्वाधीनप्रणताङ्गशस्त्रसचिवो रोमोद्गमं वर्म यत् ।
भग्नानुज्ज्वलयन् निजान् प्रतिभटानाधर्षयन् निष्ठुरं
धन्यो धाम जयश्रियः पृथुरणस्तम्भे पताकायते ॥ २८ ॥

॥ वीरवादपद्धतिः ॥ ११२ ॥

क्षुद्राः सन्त्रासमेनं विजहत हरयो भिन्नशक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥ १ ॥[n]

k. Pañcatantra. (Hitopadeśa). l. SBhg.
m. SBhg. n. Hanumānnāṭaka.

शस्त्राशस्त्रिकथैव काननमगाद्गीर्वाणपाणिंधमाः
पन्थानो दिवि सङ्कुचन्ति वसुधा वन्ध्या न सूते भटान् ।
लक्ष्मीरप्यरविन्दसौधवलभीनिर्व्यूहपर्यङ्किका-
विश्रान्तैरलिभिर्न कुञ्जरघटागण्डोत्करैर्मोदते ॥ २ ॥[o]

अत्यग्निर्जमदग्निराश्रमपरैर्यैः श्रोत्रियैः श्रूयते
यैः श्रूयेऽहमहंयुभिर्नृपतिभिस्ते चोभये साक्षिणः ।
इक्ष्वाकोरथवा भृगोर्भगवतो भावी स्वधाविप्लवः
स्वाध्यायेन शपे शपे परशुना पत्या पशूनां शपे ॥ ३ ॥

कृष्टा¹ येन शिरोरुहेषु पशुना पाञ्चालराजात्मजा
येनास्याः² परिधानमप्यपहृतं राज्ञां कुरूणां पुरः ।
यस्योरस्स्थलशोणितासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवान्
सोऽयं मद्भुजपञ्जरे निपतितः संरक्ष्यतां कौरवाः ॥ ४ ॥[p]

युष्मच्छासनलङ्घनांभसि मया मग्नेन नाम स्थितं
प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।
क्रोधोल्लासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवा-
नद्यैकं दिवसं ममासि व गुरुर्नाहं विधेयस्तव ॥ ५ ॥[p]

॥ युद्धपद्धतिः ॥ ११३ ॥

धनुषा द्वे शते गत्वा तत्र स्थित्वा नृपोत्तम ।
मेलयित्वा बलं सर्वमेवमाघोषयेत्³ततः ॥ १ ॥

तस्मै दास्यामि नियुतं राजानं हन्ति यो रणे ।
तत्कुमारानिहन्तॄणां दास्यामि नियुतार्धकम् ॥ २ ॥

सामान्तमण्डलाधीशहन्तॄणां तु तदर्धकम् ।
सचिवामात्यहन्तॄणां तथा स्यात् पारितोषिकम् ॥ ३ ॥

प्रधानयोधहन्तॄणां दास्ये पञ्चसहस्रकम् ।
द्विसहस्रं प्रदास्यामि रणेऽस्मिन् गजपातिनाम् ॥ ४ ॥

o. SBhg. p. Bhatta Nārāyaṇa.
१ कृष्टो–S_1. २ येनो°–S_1. ३ °दिति–M.

सहस्रं प्रतिदास्यामि स्यन्दनस्य निघातिनाम् ।
अश्वसादिनिहन्तॄणां प्रदास्ये पञ्चकं शतम् ॥ ५ ॥

शतमस्मै प्रदास्यामि समानयति यः शिरः ।
एवं विलोभ्य तान् सर्वान् प्रयायाद्युद्धसंमुखः ॥ ६ ॥

द्विशतं वा तदर्धं वा तदर्धं हयसादिनः ।
परः प्रस्थापयेद्राजा युद्धभूमिपरीक्षणे ॥ ७ ॥

शूरं महाबलं दान्तं धीरं सूचनवेदिनम् ।
ईदृग्गुणयुतं नागमारोहेद् विजयोद्यतः ॥ ८ ॥

चलं फल्गु यतो भिन्नं यतो भिन्नैरधिष्ठितम्।
तद्बलं प्रथमं हन्यादात्मानं चोपबृंहयेत् ॥ ९ ॥

संहतं तु गजानीकैः प्रचण्डैरवदारयेत् ।
प्रचण्डैर्वीरमुख्यैश्च फल्गु सैन्यं विदारयेत् ॥ १० ॥

अश्वव्यूहैर्भटानीकं वाजिव्यूहं तु दन्तिभिः ।
विषतैलाचितैर्बाणैः विभिन्द्यात् गजयूथपान् ॥ ११ ॥

विमृश्य राजचिह्नानि निश्चित्य नृपतेः पदम् ।
सर्वसैन्येन संयुक्तं तत्र यायाज्जयोन्मुखः ॥ १२ ॥

एवं निहत्य समरे दुष्टं शत्रुं मदोद्धतम् ।
जयतूर्यनिनादेन हर्षयेत् सुभटान् स्वकान् ॥ १३ ॥[q]

पुत्रो भ्राता पिता चैव स्वस्त्रियो मातुलस्तथा ।
सम्बन्धिबान्धवाश्चैव योद्धव्याः क्षत्रजीविना ॥ १४ ॥[r]

नाच्छित्वा परमर्माणि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥ १५ ॥

इदं हि प्राणयशसां क्रयविक्रयपाटवम् ।
स्वामिसत्कारशल्यानामत्रैवोद्धरणक्रिया ॥ १६ ॥

आहवेषु यदन्योन्यं जिघांसन्तो महीभृतः ।
युध्यमानाः स्वयं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ १७ ॥[r]

q. Mānasollāsa. r. Mahābhārata.
१ °स्त°–S_1.

न च हन्यात्प्रधावन्तं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् ।
न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥ १८ ॥

न सुप्तं न विसन्नाङ्गं न नग्नं न निरायुधम् ।
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ १९ ॥

नायुधव्यसनं प्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् ।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ २० ॥[s]

आकर्णपलितः श्यामो वयसाशीतिकात्परः ।
रणेपर्यचरद्द्रोणो वृद्धः षोडशवर्षवत् ॥ २१ ॥

अधर्मः क्षत्रियस्यैतद्यद्व्याधिमरणं गृहे ।
युद्धे तु मरणं यत्स्यात्सोऽस्य धर्मः सनातनः ॥ २१ ॥

न ध्रुवं सुखमस्तीह कुतो राज्यं कुतो यशः ।
इह कीर्तिर्निधातव्या सा च युद्धेन नान्यथा ॥ २३ ॥

गजानां रथिनो मध्ये रथिनामपि सादिनः ।
सादिनामन्तरे स्थाप्य पादातमपि दंसितम् ॥ २४ ॥

अमित्रं नैव मुञ्चेत ब्रुवन्तं करुणान्यपि ।
दुःखं तत्र न कुर्वीत हन्यात् पूर्वापकारिणम् ॥ २५ ॥

एतद्धनञ्जयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ।
यदर्थं क्षत्रियासूतिस्तस्य कालोऽयमागतः ॥ २६ ॥

अर्थास्त्यजत पात्रेषु सुखमाप्नुत कामजम् ।
प्रियं प्रियेभ्यः कुरुत राजा हि त्वरते जये ॥ २७ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ २८ ॥[t]

राज्ञे तु दद्यादुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
राज्ञा तु सर्वयोद्धेभ्यो दातव्यमपृथग्जिते ॥ २९ ॥[u]

s. Manu.
t. Bhagavadgita. u. Kāmandaka.
१ सक्ताः–S_1.

॥ कूटयुद्धपद्धतिः ॥ ११४ ॥

शक्तित्रयविहीनेन नृपेण रिपुघातिना ।
प्रयोज्याः स्युस्त्रियो नित्यं विषघातविशारदाः ॥ १ ॥

शात्रवाणां विरक्ता ये विकृता अन्तरं गताः ।
तान् वितोद्य प्रमादेन रसं तैस्तु प्रयोजयेत् ॥ २ ॥

तटाककूपवापीषु तथा लघुसरःसु च ।
विषं विषे नियोक्तव्यं द्विषतां प्राणघातकम् ॥ ३ ॥

अन्ने पाने च ताम्बूले फले पुष्पे विभूषणे ।
वस्त्रे विलेपने धूपे शय्यायामासनेषु च ॥ ४ ॥

स्नानोदके तथा तैले पादाभ्यङ्गे सपादुके ।
क्रीडापुष्करिणीनद्योः प्रयुञ्जीत विषं द्विषाम् ॥ ५ ॥

कुमारसचिवामात्यमन्त्रिसेनाधिपेषु च ।
महावारणमुख्येषु तुरगेषूत्तमेषु च ॥ ६ ॥

एवं विषप्रयोगेण शत्रूणां क्षुद्रघातनम् ।
क्षीणे तत् क्रियते यस्तु विषदण्डः स उच्यते ॥ ७ ॥

शूरश्च दृढभक्तश्च त्यक्तप्राणभयश्च यः ।
धीरश्च समयज्ञश्च वधोपायविचक्षणः ॥ ८ ॥

वधूपुत्रविरक्तस्तु गृहीतबहुवेतनः ।
तेन सार्धं प्रयुञ्जीत प्रमत्तारिषु मायया ॥ ९ ॥

गीतवाद्यप्रसक्तेषु द्यूतक्रीडारसेऽपि च ।
मृगयासक्तचित्तेषु द्यूतयात्रापसक्तिषु ॥ १० ॥

अङ्कमल्लविनोदेषु तथान्येषूत्सवेषु च ।
अन्तःपुरप्रचारेषु देवपूजापरेषु च ॥ ११ ॥

वीरक्रीडानिषण्णेषु भोजनस्थानवर्तिषु ।
व्यग्रेष्वन्येषु कार्येषु कुर्याद्वैरिषु घातनम् ॥ १२ ॥

पूर्वोदितगुणैस्तीक्ष्णैः सुभटैर्यत्र घातनम् ।
मायया क्रियते गूढं घातदण्डः स कीर्तितः ॥ १३ ॥

अथर्वविधितत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणैर्विजितेन्द्रियैः ।
मन्त्रयन्त्रविधानज्ञैर्दूराडुन्मूलयेद्रिपून् ॥ १४ ॥

आभिचारिकहोमैस्तु मन्त्रैः षट्कर्मसाधनैः ।
संहरेज्जीवितं यस्तु स्यात् स दण्डोऽभिचारकः ॥ १५ ॥[v]

॥ धीरपद्धतिः ॥ ११५ ॥

न सन्त्याज्यं च ते धैर्यं कदाचिदपि पाण्डव ।
धीरस्य स्पष्टदण्डस्य नैवाज्ञा प्रतिहन्यते ॥ १ ॥

धैर्येण युक्तस्य सतः शरीरं न तु शीर्यते ।
आरोग्यात्तु शरीरस्य स पुनर्विन्दते श्रियम् ॥ २ ॥

अथ राज्ञा दरः कार्यो न तु कस्यांचिदापदि ।
अपि चेतसि दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् ॥ ३ ॥[w]

भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् ।
आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ ४ ॥

पुत्रैर्दारैः सुखैश्चैव वियुक्तस्य धनेन च ।
मग्नस्य व्यसने घोरे पुंसः श्रेयस्करी धृतिः ॥ ५ ॥

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेः न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्नेः नाधः शिखा यान्ति कदाचिदेव ॥ ६ ॥[x]

॥ भीरुपद्धतिः ॥ ११६ ॥

असन्तो ये निवर्तन्ते वेदेभ्य इव नास्तिकाः ।
नरकं भजमानास्ते प्रतिपद्यन्ति किल्बिषम् ॥ १ ॥

फलायन्ते येत्वहतास्तांश्च वैवस्वतो यमः ।
दण्डयन् भर्त्सयन् नित्यं निरयेभ्यो न मुञ्चति ॥ २ ॥

मनुष्यापसदा ह्येते ये भवन्ति पराङ्मुखाः ।
राशिवर्धनमात्रास्ते नैव ते प्रेत्य नो इह ॥ ३ ॥

---

v. Mānasollāsa. w. Mahābhārata. x. Pañcatantra.

शत्रुभिश्चापि हसितो मानी पौरुषवर्जितः ।
चेतयानोऽपि को जीवेत् कृच्छ्राच्छत्रुभिरुज्झितः ॥ ४ ॥

नैष पूर्वैः कृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
श्रेयो हि मरणं युद्धे क्षत्रियस्य पलायनात् ॥ ५ ॥

यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् ।
क्षत्रियो विजयाकाङ्क्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ ६ ॥

यच्चास्य सुकृतं किंचिदमृतार्थमुपार्जितम् ।
भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तभटस्य तु ॥ ७ ॥

त्यागेन यः स्वनाथानां स्वान् प्राणांस्त्रातुमिच्छति ।
तं हन्युः काष्ठलोष्टेन दग्धव्यश्च घटाग्निना ॥ ८ ॥

यस्तु योधः परावृत्तः संत्रस्तो हन्यते परैः ।
अप्रतिष्ठः स नरकं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ९ ॥

निरामर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ।
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत् पुत्रमीदृशम् ॥ १० ॥[y]

॥ मानिपद्धतिः ॥११७॥

न कदापि बहिर्यान्ति मानिनां प्रार्थनागिरः ।
यदि निर्यातुमिच्छन्ति तदा प्राणपुरःसराः ॥ १ ॥[z]

कुसुमस्तबकस्येव द्वे गती तु मनस्विनः ।
मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा ॥ २ ॥

म्रियते मानमापन्नो न च याति पराभवम् ।
शिलास्तम्भोऽतिभारेण भिद्यते नैव नम्यते ॥ ३ ॥

यस्मिन् जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवति ।
बकोऽपि किं न कुरुते चञ्च्वा स्वोदरपूरणम् ॥ ४ ॥

एक एव खगो मानी चिरं जीवतु चातकः ।
पिपासितो वा म्रियते याचते वा पुरन्दरम् ॥ ५ ॥[a]

y. Mahābhārata. z. Bhartṛhari. a. Pañcatantra.

तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता ।
अलङ्घनीयताहेतुः उभयं तन्मनस्विनि ॥ ६ ॥

नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो ह्रिये ।
विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥ ७ ॥[b]

तावदाश्रियते लक्ष्म्या तावदस्य स्थिरं यशः ।
पुरुषस्तावदेवासौ यावन्मानान्न हीयते ॥ ८ ॥

दुरासदवनज्यायान् गम्यस्तुङ्गोऽपि भूधरः ।
न जहाति महौजस्कं मानप्रांशुमलङ्घ्यता ॥ ९ ॥[c]

वरमश्रीकता लोके नासमानसमानता ।
इतीव कुसुमोद्भेदात्कमलं कुमुदायते ॥१०॥

वरमुन्नतलाङ्गूलात्सटाधूननधूसरात् ।
सिंहात्पदप्रहारोऽपि न सृगालाधिरोहणम् ॥ ११ ॥

दातुः शत्रोश्च गृह्णन्ते लुठन्तोऽपि मुमूर्षया ।
उत्तानप्रसृतं हास्यमपराधं च मानिनः ॥ १२ ॥

अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः ।
अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥ १३ ॥[c]

ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मनां जनः ।
अभिभूतिभयादसूनतः सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः ॥ १४ ॥[c]

अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः ।
विनिपातनिवर्तनक्षमं मतमालम्बनमात्मपौरुषम् ॥ १५ ॥[c]

असमापितकृत्यसम्पदां हतवेगं विनयेन तावता ।
प्रभवन्त्यभिमानशालिनां मदमुत्तम्भयितुं विभूतयः ॥ १६ ॥[c]

अत्युन्नतिव्यसनिनः शिरसोऽधुनैव
स्वस्यैव चातकशिशुः प्रणयं विधत्ताम् ।
अस्यैतदिच्छति यदि प्रततासु दिक्षु
ताः स्वच्छशीतमधुराः क्व नु नाम नापः ॥ १७ ॥[d]

b. Māgha. c. Bhāravi. d. Bhallaṭa.
१ °होर°–M.

स्वल्पेऽप्यामिषवस्तुनि प्रपतितो नीचः करोत्यञ्जलिं
नाकारैरपि चार्थितां कथयति प्राज्ञः स्वभावोन्नतः ।
श्वा तु प्रोषितपिण्डमप्यभिलषन् लाङ्गूलमुल्लासय-
त्यालानार्पितकन्धरोऽपि च करी यत्नेन सम्भोज्यते ॥ २८ ॥

पुण्ये ग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपालीं कपाली-
मादायाम्नायगर्भं द्विजहुतहुतभुग्धूमधूम्रोपकण्ठम् ।
द्वारं द्वारं प्रवृत्तो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्तो
मानी प्राणी सनाथो न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः ॥ २९ ॥[e]

॥ मानहीनपद्धतिः ॥११८॥

जीव्यते धनहीनेन विकलाङ्गेन जीव्यते ।
जीवितप्रियतां पश्य परिभूतोऽपि जीवति ॥ १ ॥[f]

शक्तिवैकल्यनम्रस्य निःसारत्वाद् बलीयसः ।
जन्मिनो मानहीनस्य तृणस्य च समा गतिः ॥ २ ॥

मुनिरस्मि निरागसः कुतो मे
भयमित्येष न भूतयेऽभिमानः ।
परवृद्धिषु बद्धमत्सराणां
किमिव ह्यस्ति दुरात्मनामलङ्घ्यम् ॥ ३ ॥[g]

॥ वीरपत्नीप्रलापपद्धतिः ॥११९॥

अतीव खलु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप ।
गतासुरपि यां गात्रैर्मां विहाय निषेवसे ॥ १ ॥

महास्वप्नः स्वमेवेदं त्वं रामेण कथं हतः ।
त्वं मृत्योरपि मृत्युः स्याः कथं मृत्युवशं गतः ॥ २ ॥

शयनेषु महार्हेषु शयित्वा राक्षसेश्वरः ।
इह कस्मात्सुतप्तस्त्वं धरणीधूलिधूसरः ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि पुरा जित्वा त्रैलोक्यं विजितं त्वया ।
स्मरद्भिरेव तद्वैरमिन्द्रियैरिव निर्जितः ॥ ४ ॥

e. Bhartṛhari. f. Bhoja. g. Bhāravi.

शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता ।
शूरभार्यां हतां पश्य सद्यो मां विधवां कृताम् ॥ ५ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे प्राप्ते परिभवे नवे ।
अद्य वै निर्भया लङ्कां प्रविष्टाः सूर्यरश्मयः ॥ ६ ॥

क्षुद्रा सङ्ग्रामयज्ञेन नानाप्रहरणाम्भसा ।
अस्मिन्नवभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना ॥ ७ ॥[h]

अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥ ८ ॥

येनैव बाणेन हतः प्रियो मे
तेनैव मां त्वं जहि सायकेन ।
हता गमिष्यामि समीपमस्य
न मामृते राम रमेत वाली ॥ ९ ॥[1]

हृदये वसतीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।
उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ १० ॥[i]

प्रेमापराधप्रणिपातकाले मत्पादभूषामणिकोटिलग्नाः ।
केशास्तव श्येननखैरिदानीं क्लिश्यन्त एते क्षितिरेणुरूक्षाः ॥ ११ ॥

वीर त्वया कौङ्कुममङ्गरागं स्नेहादनादृत्य विनिर्गतेन ।
आलिप्यते गात्रमिदं सरागैरमीभिरायोधनभूपरागैः ॥ १२ ॥

भूयिष्ठानि मुखानि चुम्बति भुजैर्भूयोऽपि चालिङ्गते
चारित्रव्रतदेवता भगवता कान्तेन मन्दोदरी ।
हा लम्बोदरकुम्भमौक्तिकमणिस्तोमैर्ममैकान्तया
......वा कथमन्तकस्य लभतो लङ्केन्द्र निद्रारसः ॥ १३ ॥

॥ अभयदानपद्धतिः ॥१२०॥

एकतः क्रतवः सर्वे समग्रवरदक्षिणाः ।
एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥ १ ॥[j]

बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम् ।
न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परन्तप ॥ २ ॥

h. Rāmāyaṇa. i. Kālidāsa. j. Itihāsa samuccaya.

आर्तो वा यदि वा त्रस्तः परेषां शरणागतः ।
अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ ३ ॥

विनष्टः पश्यतस्तस्य रक्षणे शरणागतः ।
आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥ ४ ॥[k]

विभीषणो वा सुग्रीवो यदि वा रावणः स्वयम् ।
[1]आनयैनं नरश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ॥ ५ ॥

अमित्रमपि चेच्चैनं शरणैषिणमागतम् ।
व्यसने योऽनुगृह्णाति स वै पुरुष उच्यते ॥ ६ ॥

श्रूयते च कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।
अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैरभोज्यत ॥ ७ ॥

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम ॥ ८ ॥[l]

नृगप्रभृतयो राजन् राजानः शरणागताः ।
परिवार्य महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥९॥

सर्वेषामेव यज्ञानां क्षीयते कालतः फलम् ।
भीताभयप्रदानस्य क्षय एव न विद्यते ।।१०।।

दत्तमिष्टं तपः सत्यं तीर्थसेवा श्रुतं तथा ।
सर्वाण्यभयदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥११॥

चतुःसागरपर्यन्तां यो दद्यात्पृथिवीमिमाम् ।
अभयं यस्तु भूतेभ्यस्तयोरभयदोऽधिकः ॥१२॥

॥ महत्पद्धतिः ॥ १२१ ॥

स पुमानर्थवज्जन्मा यस्य नाम्नि पुरस्कृते ।
नान्यामङ्गुलिमभ्येति संख्यायामुद्यताङ्गुलिः ॥ १ ॥[m]

k. Mahābhārata.
l. Vālmīki-Rāmāyaṇa, Yuddhakāṇḍa, 18.33.
m. Bhāravi.
१. मा°– S_1.

महद्भिर्बद्धवैरस्य विपत्तिरपि शोभते ।
दन्तभङ्गोऽपि नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणे ॥ २ ॥

अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ हि मध्यमाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानं हि महतां धनम् ॥ ३ ॥[n]

स्थित्यतिक्रान्तिभीरूणि स्वच्छान्याकुलितान्यपि ।
तोयानि तोयराशीनां मनांसि च मनस्विनाम् ॥ ४ ॥[o]

छायावन्तो गतव्यालाः स्वारोहाः फलदायिनः ।
मार्गद्रुमा महान्तश्च परेषामेव भूतये ॥ ५ ॥[p]

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येते शरीरिणाम् ।
नन्वात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये ॥ ६ ॥

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥[q]

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणार्थे धनं दत्तं स्वदारे यौवनं गतम् ।
स्वामिकार्ये गताः प्राणाः अन्ते दृष्टोऽसि माधव ॥ ९ ॥

रवेरेवोदयः श्लाघ्यो नान्येषामुदयग्रहः ।
न तमांसि न तेजांसि यस्मिन्नभ्युदिते सति ॥ १० ॥[r]

यो न कामान्न च क्रोधान्न द्रोहादभिवर्तते ।
अमित्रं वा सुमित्रं वा स एवोत्तमपूरुषः ॥ ११ ॥

सर्वावस्थास्वकार्पण्यमदर्पः सति कारणे ।
उपकारः सपत्नेऽपि महापुरुषलक्षणम् ॥ १२ ॥[s]

यदि सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम् ।
न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन निवार्यते ॥ १३ ॥[t]

n. Pratāpacakravarti. o. Bhāravi.
p. Vallabhadeva. q. Bhavabhūti. r. Bhallaṭa.
s. Mahābhārata. t. Vallabhadeva.

ग्रासाद्गलितसिक्थस्य किं न्यूनं करिणो भवेत् ।
पिपीलिकापि तेनैव स्वं बिभर्ति कुटुम्बकम् ॥ १४ ॥

किं कुलेन विशिष्टेन विपुलेन दुरात्मनाम् ।
क्रिमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥ १५ ॥

गुरून् कुर्वन्ति ते वश्यानन्वर्था तैर्वसुन्धरा ।
येषां यशांसि शुभ्राणि ह्रेपयन्तीन्दुमण्डलम् ॥ १६ ॥[u]

पतति व्यसने दैवाद् दारुणे दारुणात्मनि ।
संवर्मयति वज्रेण धैर्येण महतां मनः ॥ १७ ॥[v]

यत् सदृशजनेषु याञ्चा महतां नहि लाघवाय सुहृदर्थे ।
हरिरपि पाण्डुसुतेभ्यः स्वयमर्थी धार्तराष्ट्रेषु ॥ १८ ॥[w]

उपकृत्य भवन्ति दूरतः परतः प्रत्युपकारशङ्कया ।
इयमेव हि सत्त्वशालिनां महतां कापि कठोरचित्तता ॥ १९ ॥[x]

मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्तयति स्वयं हतैः ।
लघयन् खलु तेजसा जगन्न महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥ २० ॥[x]

किमवेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।
प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया[1] ॥ २१ ॥[x]

स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छतां मनः ।
विधिहेतुरहेतुरागसां विनिपातोऽपि समः समुन्नतेः ॥ २२ ॥[x]

सावलेपमुपलिप्सिते परैरभ्युपैति विकृतिं रजस्यपि ।
अर्थितस्तु न महान् समीहते जीवितं किमु धनं धनायितुम् ॥ २३ ॥[x]

करोति योऽशेषजनातिरिक्तां
    सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः ।
संसत्सु जाते पुरुषाधिकारे
    न पूरणी तं समुपैति संख्या ॥ २४ ॥[x]

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
    सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ
    प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ २५ ॥[y]

u. Bhāravi. v. Murāri. w. Bhoja. x. Bhāravi. y. Bhartṛhari.

१ यथा- S_1.

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
    प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
    प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ २६ ॥[z]

तत्तावदेव शशिनः स्फुरितं गरीयो
यावन्न तिग्मरुचिरम्बरमभ्युपैति ।
अभ्युद्गते सकलधामनिधौ च तस्मि-
न्निन्दोः [1]सिताभ्रशकलस्य च को विशेषः ॥ २७ ॥[a]

लोकोत्तरं चरितमर्पयति प्रतिष्ठां
पुंसां कुलं न हि निमित्तमुदात्ततायाम् ।
वातापितापनमुनेः कलशात्प्रसूति-
र्लीलायितं पुनरमुष्य समुद्रपानम् ॥ २८ ॥[b]

पुंसः पुमान् मलिनजीवितलुब्धवृत्तिः
दैन्यात् प्रणाममपि यः शिरसा करोति ।
कोपाधिकस्फुरितघूर्णितलोचनान्तं
कान्ताजनं किमनुनेष्यति कार्मुकेण ॥ २९ ॥

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमविधिः
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः ।
अनुत्सेको लक्ष्म्या अनभिभवनीयाः परकथाः
श्रुतेऽत्यन्तासक्तिः पुरुषमभिजातं कथयति ॥ ३० ॥[c]

क्वचिद् भूमौ शायी क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनः
क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः ।
क्वचित् कन्थामाली क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो
मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥ ३१ ॥[c]

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषा-
मितोऽपि शरणार्थिनः शिखरिपत्रिणः शेरते ।
इतोऽपि बडबानलः सह समस्तसंवर्त्तकै-
रहो ! विततमूर्जितं भरसहं च सिन्धोर्वपुः ॥ ३२ ॥[c]

z. Mudrārākṣasa. a. Bhallaṭa.
b. Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa. c. Bhartṛhari

१ °शशाभ्र° S_1. २ न्त° S_1.

॥ लघुपद्धतिः ॥ १२२ ॥

आबद्धकृत्रिमसटावलितांसभित्ति-
रारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा ।
मत्तेभकुम्भतटपाटनलम्पटस्य
नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य ॥१॥

॥ कृतज्ञपद्धतिः ॥ १२३ ॥

अयं स कालः सम्प्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजीविनाम् ।
निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १ ॥[d]

स ब्रह्मचर्यं चरति स सत्यं भाषते गिरम् ।
तस्य लोकद्वयं पाणौ यः कृतं नावमन्यते ॥ २ ॥

यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्तते ।
तस्य स्यात् सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ॥ ३ ॥[e]

संस्मरन् भर्तृपिण्डानां दूरविस्मृतबन्धनः ।
व्याघ्रमभ्येति कृपणः श्वापि श्वगणिकेरितः ॥४॥

प्रथमवयसि पीतं तोयमल्पं स्मरन्तः
शिरसि निहितभारा नालिकेरा नराणाम् ।
सलिलममृतकल्पं दद्युराजीवितान्तं
न हि कृतमुपकारं साधवो [1]विस्मरन्ति ॥ ५ ॥

॥ उदारपद्धतिः ॥ १२४ ॥

अयं बन्धुः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ १ ॥

आकारमात्रविज्ञानसम्पादितमनोरथाः ।
धन्यास्ते ये न शृण्वन्ति दीनानां प्राणिनां गिरः ॥ २ ॥

कर्णस्त्वचं शिबिर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः ।
ददौ दधीचिरस्थीनि किमदेयं महात्मनाम् ॥ ३ ॥[f]

d. Mahābhārata. e. Rāmāyaṇa. f. Itihāsasamuccaya.
१ न स्मरन्ति–S_2.

स्तुत्या प्रीते महादेवे वरं प्रार्थयते नरः ।
लज्जते तु महासत्त्वो मानमन्यत्र का कथा ॥ ४ ॥

किं बूत नूनकूष्माण्डफलानां के भवन्त्यमी ।
अङ्गुलीदर्शनादेव न जीवन्ति मनस्विनः ॥ ५ ॥

त्यागो गुणो वित्तवतां वित्तं त्यागवतां गुणः ।
परस्परवियुक्तौ तु वित्तत्यागौ विडम्बना ॥ ६ ॥

प्रावृण्मेघस्य मालिन्ये दोषः को भूरिवर्षिणः ।
शारदाभ्रस्य शुभ्रत्वं वद कुत्रोपयुज्यते ॥ ७ ॥

स एवैकधुरो नृणां यः कश्चित् त्यागवारिणा ।
निर्मार्ष्टि प्रार्थनापांसुधूसरं मुखमर्थिनाम् ॥ ८ ॥[g]

प्रत्युपकुर्वन् बह्वपि न भवति पूर्वोपकारिणा तुल्यः ।
एकोऽनुकरोति कृतं निष्कारणमेव कुरुतेऽन्यः ॥ ९ ॥

म्रियते याचमानो वै तमनुम्रियते ददत् ।
ददत् सञ्जीवयत्येनमात्मानं च युधिष्ठिर ॥ १० ॥[h]

अधिहस्ते त्वयि न्यस्तं कियत् क्वणति कङ्कणम् ।
एतदेवार्थिहस्तस्थमारावयति रोदसी ॥ ११ ॥

धनबाहुल्यमहेतुः कोऽपि निसर्गेण मुक्तकरः ।
प्रावृषि कस्याम्बुमुचः सम्पत्तिः किमधिकाम्बुनिधेः ॥ १२ ॥

दुष्करं बत कुर्वन्ति सतोऽप्यर्थांस्त्यजन्ति ये ।
वयं चैतान् परित्यक्तुमसतोऽपि न शक्नुमः ॥ १३ ॥

मूर्खो हि न ददात्यर्थं नरो दारिद्र्यशङ्कया ।
प्राज्ञो हि विसृजत्यर्थांस्तयैव ननु शङ्कया ॥ १४ ॥

दातृत्वमेव [1]सर्वेभ्यो गुणेभ्यो भासतेतराम् ।
ज्ञातृत्वसहितं तच्चेत्सुवर्णस्येव सौरभम् ॥ १५ ॥[i]

मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितो
मदक्षीणो नागः शरदि सरिदाश्यानपुलिना ।

g. Vyāsa. h. Mahābhārata. i. Bhoja.
१. °पि°–M.

कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता
तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नराः ॥ १६ ॥[j]

अस्पृष्टान्यधनः कठोरवचनः जिह्मः परापक्रिया-
गन्धाज्ञः परदारतो विगतदृक् दोषश्रुतौ विश्रवाः।
आत्माधीनमना मनस्वितिलकः तत्त्वं परं संविदां
न स्तुत्यः स कथं भवेद्‌ भवसदुत्तारावतारः कृती ॥ १७ ॥

किं जातोऽसि चतुष्पथे घनतरं छन्नोऽसि किं छायया
छन्नश्चेत्फलितोऽसि किं फलभरैराढ्योऽसि किं संनतः।
हे सद्वृक्ष सहस्व सम्प्रति सखे शाखाशिखाकर्षण-
क्षोभामोटनभञ्जनानि जनतः स्वैरेव दुश्चेष्टितैः ॥ १८ ॥[k]

उपकर्तुं स्थितं द्रव्यं यत्नस्तत्कालसम्भवः।
किमस्ति तालवृन्तस्य मन्दमारुतसङ्ग्रहः ॥ १९ ॥

॥ कृपणपद्धतिः ॥१२५॥

कृपणेन समो दाता न भूतो न भविष्यति।
अस्पृशन्नेव [1]वित्तानि परेभ्यो यः प्रयच्छति ॥ १ ॥[l]

शरणं किं प्रपन्नानि विषवत् मारयन्ति किम्।
न त्यजन्ते न भुज्यन्ते कृपणेन धनानि यत् ॥ २ ॥

अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्ति नास्तीति यत्पुरा।
तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितम् ॥ ३ ॥[m]

उभयोर्नास्ति भोगेच्छा परार्थं धनसञ्चयः।
कृपणोदारयोः पश्य तथापि महदन्तरम् ॥ ४ ॥[n]

[2]प्रणामः स्वागतं प्रश्नो गन्तुं हस्तानुकूलता।
अप्रदानस्य चिह्नानि प्रभूनां लुब्धचेतसाम् ॥ ५ ॥

त्यागं भोगं च विना सत्तामात्रेण यदि धनिनः।
वयमपि किमपि न धनिनस्तिष्ठति नः काञ्चनो मेरुः ॥ ६ ॥

j. Bhartṛhari. k. Bhartṛhari.
l. Mānasollāsa. m. Vallabhaeva. n. Sakalavidyādhara.
१ रत्नानि–S_1. २ प्रणामस्वागत°–M.

किंशुके किं शुकः कुर्यात् फलितेऽपि बुभुक्षितः।
अदातरि समृद्धेऽपि किं कुर्युरुपजीविनः ॥ ७ ॥

दानोपभोगवर्ज्या या सुहृद्भिर्या न भुज्यते।
पुंसः स्याद्यदि सा लक्ष्मीरलक्ष्मीः कतमा भवेत् ॥ ८ ॥[o]

मरौ नास्त्येव सलिलं कृच्छ्राद्यदि च लभ्यते।
तत्कटु स्तोकमुष्णं च न करोति वितृष्णताम् ॥ ९ ॥[p]

धनिनोप्यदानभोगा गण्यन्ते धुरि महादरिद्राणाम्।
हन्ति न यतः पिपासामतः समुद्रोऽपि मरुरेव ॥ १० ॥[q]

अभ्युपयुक्ताः सद्भिर्गतागतैरहरहः सुनिर्विण्णाः।
कृपणजनसंनिकर्षे संप्राप्यार्थाः स्वपन्तीव ॥ ११ ॥[r]

सञ्चितं क्रतुषु नोपभुज्यते सञ्चितं गुणवतो न दीयते।
तत्कदर्यपरिरक्षितं धनं चोरपार्थिवगृहेषु दृश्यते ॥ १२ ॥

चन्दने विषधरान्सहामहे वस्तु सुन्दरमगुप्तिमत्कुतः।
रक्षितुं वद किमात्मसौरभं सञ्चिताः खदिरकण्टकं [1]त्वया ॥ १३ ॥[o]

विनाप्यर्थै[2]र्वीरः स्पृशति बहुमानोन्नतपदं
समायुक्तोऽप्यर्थैः परिभवपदं याति कृपणः ॥
स्वभावादुद्भूतां गुणसमुदयावाप्तिविषयां
द्युतिं सैंहीं किं श्वा धृतकनकमालोऽपि लभते ॥ १४ ॥

दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य।
कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥ १५ ॥

विशालं शाल्मल्या नयनसुभगं वीक्ष्य कुसुमं
शुकस्यासीद्बुद्धिः फलमपि भवेत्तादृशमिति।
चिरं तत्र स्थित्वा फलमपि च काले परिणतं
विपाके तूलोऽन्तः सपदि मरुता सोऽप्यपहृता ॥ १६ ॥[s]

[3]त्वन्मूले पुरुषायुषं गतमिदं देहेन संशुष्यता
क्षोदीयांसमपि क्षणं परमितः शक्तिः कुतः प्राणितुम्।

o. Vallabhadeva. p. Bhallaṭa. q. Sundarapāṇḍya.
r. Pañcatantra. s. Bhallaṭa. t. Bhallata.
१. कास्त्वया – S_1. २. र्थैः – SBhg. ३. त – M.

तव स्वस्त्यस्तु विवृद्धिमेहि महतीमद्यापि का नस्त्वरा
कल्याणैः फलितोऽसि तालविटपिन् ! पुत्रेषु पौत्रेषु वा ॥ १७ ॥[t]

अद्यैव श्वः परश्वस्त्रिचतुरदिवसानन्तरं सायमह्नि
प्रतापाह्ले पराह्ले क्षणमिव निवस प्रस्थितोऽभ्येहि भूयः ।
इत्थं रेकातिरेकादविदितकपटप्रक्रियानर्थिजाता-
नत्यर्थं व्यर्थयन्ति प्रतिदिवसमहो राजधान्यां वदान्याः ॥ १८ ॥[t]

लुब्धस्य लुब्धकस्येव मार्गे तु क्षेपकारिणः ।
सहसा रूपभङ्गेन जायते हस्तलाघवम् ॥ १९ ॥

प्रीतिं न प्रकटीकरोति सुहृदि द्रव्यव्ययाशङ्कया
भीतः प्रत्युपकारकारणभयान्नाकृष्यते सेवया ।
मिथ्या जल्पति वित्तमार्गणभयात्स्तुत्यापि न प्रीयते
कीनाशो विभवव्ययव्यतिकरस्तत्रः कथं प्राणिति[?] ॥ २० ॥[t]

॥ लक्ष्मीप्रशंसापद्धतिः ॥१२६॥

श्रीर्मङ्गलात् प्रभवति प्रागल्भ्यात् सम्प्रवर्धते ।
दाक्ष्यात् स्वीकुरुते रूपं संयमात् प्रतितिष्ठति ॥ १ ॥

या हि[1] प्राणपरित्यागमूल्येनापि न लभ्यते ।
सा श्रीर्नीतिविदां वेश्म न वृथाप्यभिधावति ॥ २ ॥

यमेवाभ्युपयाति श्रीरुपायपरितोषिता ।
निरुद्विग्ना हि तत्रास्ते न कचग्रहदूषिता ॥ ३ ॥[u]

स श्लाघ्यः स गुणी धन्यः स कुलीनः स बुद्धिमान् ।
स शूरः स च विक्रान्तो यं त्वं देवि निरीक्षसे ॥ ४ ॥[v]

वश्येन्द्रियं जितात्मानं धृतदण्डं विकारिषु ।
परीक्ष्यकारिणं दान्तमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ५ ॥

धृतिः क्षमा दमः शौचं सन्तोषं प्रियवादिता ।
मित्रत्वं चानभिद्रोहः सत्वैताः समिधः श्रियः ॥ ६ ॥[w]

t. Bhallaṭa. u. Pañcatantra. v. Viṣṇupurāṇa.
w. Mahābhārata.
१ पि M. २ कदाचन – M.

गुणवद्भिः सह सङ्गमुच्चैः पदमाप्तुमुत्सुका लक्ष्मीः ।
वीरकरवालवसतिर्ध्रुवमासिधाराव्रतं चरति ॥ ७ ॥[x]

॥ लक्ष्मीनिन्दापद्धतिः ॥१२७॥

ऐश्वर्यतिमिरं चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ।
पश्चाद्विमलतां याति दारिद्र्यगुलिकाञ्जनैः ॥१॥[y]

अत्यार्यमतिदातारं अतिशूरमतिव्रतम् ।
प्राज्ञाभिमानिनं च श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥२॥[z]

नैषा गुणेषु रमते निर्गुणं नावतिष्ठति ।
उन्मत्ता गौरिवान्धा श्रीः क्वचिदेवावतिष्ठते ॥३॥[a]

सम्पदेषा जनस्यास्य व्यसनेन समन्विता ।
आशीराशीविषस्येव विषेण सह जायते ॥४॥[b]

या गम्याः सत्सहायानां यासु खेदो भयं यतः ।
तासां कियन्न दुःखाय विपदामिव सम्पदाम् ॥५॥[c]

नान्तरज्ञाः श्रियो जातु प्रियैरासां न भूयते ।
आसक्तास्तास्वमी मूढा वामशीला हि जन्तवः ॥६॥[c]

प्रक्षेप्तुमुदधौ लक्ष्मीं भूयोऽपि वलते मनः ।
किन्तु प्रक्षिप्त एवायं पुनरायाति चन्द्रमाः ॥७॥[d]

वक्रत्वं सहजादिन्दोः कालकूटाच्च मूर्च्छना ।
मादिराया मदो लक्ष्म्या काठिन्यं कौस्तुभात् परम् ॥८॥

न शृण्वन्ति न पश्यन्ति नोत्पश्यन्ति हिताहितम् ।
न विदुः किं विचेष्टन्ते कष्टं श्रीविप्लुता जनाः ॥९॥

पुष्णात्यधिकमूष्माणं हिनस्ति व्यक्तवादिनाम् ।
करोति भवतविद्वेषं विषमः श्रीकृतो ज्वरः ॥१०॥[e]

x. Murāri. y. Vyāsa. z. Vallabhadeva.
a. Pratāpacakravartin. b. Mahābhārata. c. Bhāravi.
d. Murāri. e. Kādambarīkāthāsāra.
१ सार्खि – M.

चलितानेकपुरुषा सुबहूच्छ्रायकारिणी।
श्रीः पिशाचीव संरक्ष्या पणबन्धेन नित्यशः ॥ ११ ॥

काकतालीययोगेन यदनात्मवति क्षणम्।
करोति प्रणयं लक्ष्मीस्तदस्याः स्त्रीत्वचापलम् ॥ १२ ॥[f]

सम्पदो हि मनुष्याणां गन्धर्वनगरोपमाः।
दृश्यमानाः क्षणेनैव भवन्ति न भवन्ति च ॥ १३ ॥[g]

आलिङ्गिताः परैर्यान्ति प्रस्खलन्ति पदेष्वपि।
अव्यक्तानि च भाषन्ते धनिनो मद्यपा इव ॥ १४ ॥

उच्चैः पदमधितिष्ठन् लोकस्तत्त्वेषु मुह्यति प्रायः।
विषममपि पश्यति समं पर्वतशिखराग्रमारूढः ॥ १५ ॥[h]

लक्ष्मीर्नाम परं पुंसामन्यथाभावकारणम्।
विरलास्ते विकाराय न येषां तत्परिग्रहः ॥ १६ ॥

क्रमागतेति नैतस्यामायासः कोऽपि विद्यते।
या हि यत्रेषिता लक्ष्मीस्तत्राद्येव न दृश्यते ॥ १७ ॥

वातरोगाभिभूतेव भिन्नपादेव कण्टकैः।
लक्ष्मीर्निधातुं शक्नोति न क्वचिन्नियतं पदम् ॥ १८ ॥

धूर्तप्रसारिताश्चैव विषयासक्तमानसाः।
अकस्मात् प्रलयं यान्ति गीतरक्ता मृगा इव ॥ १९ ॥[i]

शौर्यमदो भुजमदो श्रीरूपमदो दर्पणादिदर्शी च।
काममदः स्त्रीदर्शी विभवमदस्त्वेव जात्यन्धः ॥ २० ॥

श्रीर्विशृङ्खलखलाभिसारिका वर्त्मभिर्घनतमोमलीमसैः।
शब्दमात्रमपि सोढुमक्षमा भूषणस्य गुणिनः समुत्थितम् ॥ २१ ॥[j]

विपुलहृदयैर्धन्यैः कैश्चिज्जगज्जनितं पुरा
विधृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा।
इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते
कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदज्वरः ॥ २२ ॥[k]

f. Pañcatantra. g. Mahābhārata. h. Vallabhadeva.
i. Kādambarīkathāsāra. j. Bhallaṭa.
k. Bhartṛhari and also in SBhg.

कस्मैचित् कपटाय कैटभरिपूरःपीठदीर्घालयां
देवि त्वामभिवाद्य कुप्यसि न चेत्तत्किञ्चिदाचक्ष्महे।
यत्ते मन्दिरमम्बुजन्म किमिदं विद्यागृहं यच्च ते
नीचान्नीचतरोपसर्पणमपामेतत्किमाचार्यकम् ॥ २३ ॥[l]

तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवत्रासान्न सन्तिष्ठते
मूर्खान्द्वेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्स्वपि।
शूरेभ्योऽप्यधिकं बिभेत्युपहसत्येकान्तभीरूनपि
श्रीर्लब्धप्रसरेव वेशवनिता दुःखोपचर्या भृशम् ॥ २४ ॥[m]

तत्तादृक् फणिराजरज्जुकषणं संरूढपक्षच्छिदा
घातारुन्तुदमप्यहो कथमयं मन्थाचलः सोढवान्।
एतेनैव दुरात्मना जलनिधेरुत्थाप्य पापामिमां
लक्ष्मीमीश्वर दुर्गतिव्यवहृतिन्यस्तं जगन्निर्मितम् ॥ २५ ॥

शूरं वैधव्यभीता विबुधमतिरुषा विद्ययोत्पादितेर्ष्या
मामत्याक्षीज्जनोऽयं क्वचिदिति सततं मुक्तहस्तं विहाय।
क्लीबं मूर्खं कदर्यं यदि जगति जनं संश्रिता श्रीर्वराकी
तत् किं सा गर्हणीया भवति भुवि सदा कस्य न स्वार्थ इष्टः ॥ २६ ॥

॥ राजसेवापद्धतिः ॥ १२८ ॥

वृत्तस्थं वृत्तसम्पन्नं कल्पवृक्षोपमं नृपम्।
अधिगम्य गुणैर्युक्तं सेवेरन्ननुजीविनः ॥ १ ॥[n]

त्यागशीलः प्रभुः सेव्यस्त्यागशीलात्प्रियंवदः।
प्रियंवदाद्विशेषज्ञो विशेषज्ञात्क्षमापरः ॥ २ ॥

आशीविषमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरम्।
यत्नेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीति मानवः ॥ ३ ॥[o]

चित्तज्ञः कुरुते यद्यत् तत्तत् सम्पद्यते गुणः।
विभोश्चित्तमजानानः फलभाङ् नैव सेवकः ॥ ४ ॥[p]

l. SBhg. m. Mudrārākṣasa and in SBhg.
n. Kāmandaka. o. Mahābhārata. p. Vallabhadeva.

अविसृष्टोऽपि सन् प्राज्ञः स्ववर्गेण समं व्रजेत् ।
प्रविशेदप्यनाहूतस्त्वन्यथा भर्तुराज्ञया ॥ ५ ॥[q]

न नर्मसचिवैः सार्धं किञ्चिदप्यप्रियं वदेत् ।
ते हि मर्मण्यपि घ्नन्ति प्रहासेनैव संसदि ॥ ६ ॥[q]

कोऽत्रेत्यहमिति ब्रूयात्सम्यगादेशयेति च ।
आज्ञामवितथां कुर्याद्यथाशक्ति महीपतेः ॥ ७ ॥

नैव लाभाद्दर्पमियान्न व्यथेच्च विमानितः ।
समः पूर्णतुलेव स्याद्यो राजवसतिं वसेत् ॥ ८ ॥[r]

गच्छन्नपि परां भूतिं भूमिपालनियोजितः ।
जात्यन्ध इव मन्येत मर्यादामनुचिन्तयन् ॥ ९ ॥

यन्मिथो भाषितं राज्ञो न कस्मैचित् प्रकाशयेत् ।
यं चासूयन्ति राजानः परुषं न वदेच्च तम् ॥ १० ॥[s]

उच्चमानोऽवलम्बेत परकर्माणि मूकताम् ।
स्वकर्मणि तु माधुर्यं स्थैर्यं बाधिर्यसौष्ठवम् ॥ ११ ॥

आसन्नसेवा नृपतेः क्रीडा शस्त्राहिपावकैः ।
कौशलेनातिमहता विनतैः सानुरुध्यते ॥ १२ ॥

परार्थं देशकालज्ञो देशकाले च साधयेत् ।
स्वार्थं च स्वार्थकुशलः कुशलेनाप्तकारिणा ॥ १३ ॥

अत्यायासेन नात्मानं कुर्यादतिसमुच्छ्रितम् ।
पातो यथा हि दुःखाय नाच्छ्रायः सुखकृत् तथा ॥ १४ ॥

निर्धूतो व्यवधूतोऽपि यो राज्ञां द्वारि तिष्ठति ।
स वै राजश्रियं भुङ्क्ते नाभिमानी कदाचन ॥ १५ ॥[t]

मानावमानावुत्सृज्य यो नृपद्वारि तिष्ठति ।
सोऽचिरेणैव कालेन शत्रूणां मूर्ध्नि तिष्ठति ॥ १६ ॥[u]

q. Kavivallabha. r. Kāmandaka. s. Mahābhārata.
t. Daṇḍanīti u. Mahābhārata.
१ °Sविलंबितम् । –SBhg. २ °मिं –S_1.

अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं प्रियहितैः सह ।
परार्थं देशकालज्ञो वदेद्धर्मार्थसंहितम् ॥ १७ ॥

नानुशिष्यादपृच्छन्तं महदेतद्धि साहसम् ।
नाचरेदहिते नैनं मूलच्छेदकरं हि तत् ॥ १८ ॥

विपश्चिदपि चित्तज्ञो बालिशोऽपि हि भाववित् ।
अतिप्रियोऽपि द्वेष्योऽपि यात्याशु विपरीतताम् ॥ १९ ॥

मिथः कथनमन्येन केवलां द्वन्द्ववादिताम् ।
वस्त्रादि राज्ञः सदृशं राजलीलां च वर्जयेत् ॥ २० ॥

न यायान्न चिरं तिष्ठेत् क्लेशस्थानावरोधयोः ।
विवेद्य राज्ञे कुर्वीत कार्याणि सुबहून्यपि ॥ २१ ॥

औरसानपि पुत्रांश्च त्यजन्त्यहितकारिणः ।
समर्थान्परिगृह्णन्ति जनानपि नराधिपः ॥ २२ ॥

देवतेव हि सर्वार्थान्कुर्याद्राजा प्रसादितः ।
वैश्वानर इव क्रुद्धः समूलमपि निर्दहेत् ॥२३॥

अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पादपाः ।
राजदोषपरामृष्टा न तिष्ठन्त्यपराधिनः ॥ २४ ॥[v]

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥ २५ ॥[w]

धर्मार्थसहितं वाक्यं प्रियं वा यदि वाऽप्रियम् !
अपृष्टो न पुमान् ब्रूयाद्यदीच्छेन्न पराभवम् ॥ २६ ॥[x]

शिरोरुहसधर्माणो नरा राजकुलाश्रयाः ।
पतिताः परिभूयन्ते संस्क्रियन्ते पदे स्थिताः ॥ २७ ॥

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
नेत्रवक्त्रविकाराभ्यां ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः ॥ २८ ॥[y]

इङ्गितज्ञास्तु मगधाः प्रेक्षितज्ञास्तु कोसलाः ।
अर्धोक्ताः चारुपाञ्चाला सर्वोक्ता दक्षिणापथाः ॥ २९ ॥

v. Rāmāyaṇa. w. Mahābhārata. x. Vallabhadeva.
y. Manu 8. 32.

उच्चैः प्रकथनं हासः ष्ठीवनं कुत्सनं तथा।
जृम्भणं गात्रभङ्गश्च पर्वस्फोटं च वर्जयेत् ॥ ३० ॥

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन्।
लभते बुध्यवज्ञानादवज्ञानं च केवलम् ॥ ३१ ॥[z]

वाक्संयमो हि नृपतेः सुदुष्करतमो मतः।
अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥ ३२ ॥

तुष्टे सरुषि मध्यस्थे स्वामिनि त्रिविधा गुणाः।
दोषा गुणा गुणा दोषा दोषादोषा गुणागुणाः ॥ ३३ ॥

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि यं नरम्।
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमेव वशं नयेत् ॥ ३४ ॥

सेवामलघ्वीं न च दीर्घदीर्घां न चाङ्कुलग्नां न च दूरसंस्थः।
कुर्वीत भर्तुर्ज्वलनो हि तेषां श्लिष्टोऽङ्गदाही विफलो विकृष्टः ॥ ३५ ॥

विमाननं दुश्चरितानुकीर्तनं कथाप्रसङ्गे वचनेष्वनादरः।
न दृष्टिदानं कृतपूर्वनाशो विरक्तभावस्य नृपस्य लक्षणम् ॥ ३६ ॥

लुब्धे भूभुजि लोभभूः स तु सदा चारे सदाचारवान्
पापे पापरतिर्गुणी गुणवति क्लीबे परं कातरः।
दाता दातरि दुर्जने खलतरः शूरे रणोत्साहवान्
दर्पान्धे मदमूढ एव भवति क्ष्मापालतुल्यो जनः ॥ ३७ ॥

* द्वारे बद्धमुपेक्षते कथमपि प्राप्तं पुरो नेक्षते
विज्ञप्तौ गजमीलनानि कुरुते गृह्णाति वाक्ये छलान्।
निर्याते तु करोति दोषगणनां स्वल्पापराधे यमः
स स्वामी यदि सेव्यते मरुतले किं नः पिशाचैः कृतम् ॥ ३८ ॥

॥ राजसेवानिन्दापद्धतिः ॥१२९॥

अपि स्थाणुवदासीनः शुष्यन्परिगतः क्षुधा।
न त्वेवानात्मसम्पन्नाद्वृत्तिमीहेत पण्डितः ॥ १ ॥[a]

* From Sangraha only.
z. Mahābhārata. a. Kāmandaka (SBhg.)
१. गृह°–S_1.

सेवादुःखाभिभूतस्य याञ्चा दुःखाय भूयसे।
दीर्घाध्वपरिखिन्नस्य शैलारूढिरिवाम्भसः ॥ २ ॥[b]

सेवा श्ववृत्तिर्यैरुक्ता तैर्न सम्यगुदाहृता।
स्वच्छन्दचारी कुत्र श्वा विक्रीतासुः क्व सेवकः ॥ ३ ॥

सेवादुरामयः पुंसां मरणं फलतुच्छता।
नरकः सत्क्रियाहानिर्नीचसाम्यं तु याचना ॥ ४ ॥

नृपेणाहूयमाणस्य यद्भयं हृदि तिष्ठति।
न तत् तिष्ठति शिष्टानां वने मूलफलाशिनाम् ॥ ५ ॥

रत्नगर्भितमप्यन्तर्मा गाः स्त्रीभिः समाकुलम्।
जातु राजभुजङ्गानां वल्मीकमिव मन्दिरम् ॥ ६ ॥[c]

स्त्रीषु कुर्वन्ति विश्वासं क्रीडन्ति फणिभिः समम्।
राजानमपि सेवन्ते अहो साहसिका नराः ॥ ७ ॥

प्रभूतं धनमालोक्य यो राज्ञां द्वारि तिष्ठति।
स वद्धः सैनिकाश्वेव न शुष्यति न पुष्यति ॥ ८ ॥[d]

चलेषु स्वामिचित्तेषु सुलभे पिशुने जने।
यदि जीवन्त्यहो चित्रं क्षणमप्युपजीविनः ॥ ९ ॥[e]

द्वयं जहाति सेवकः सुखं च मानमेव च।
यदर्थमर्थमीहते तदेव तस्य हीयते ॥ १० ॥

अतिपरिचयादवज्ञा सन्ततगमनादनादरो भवति।
मलये भिल्लपुरन्ध्री चन्दनतरुकाष्ठमिन्धनं कुरुते ॥ ११ ॥[f]

प्रविशन्ति शङ्कमाना राजगृहं प्रायशो भृत्याः।
तत्क्षणमपि निष्क्रान्ताः कृतदोषा इव विनापि दोषेण ॥ १२ ॥

प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवितहेतोर्विमुञ्चति प्राणान्।
दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥ १३ ॥[g]

b. Haribhatta. c. Vallabhadeva. d. Brhātkathā.
e. SBhg. f. Pañcatantra. g. Sūndarapāṇḍya.
१ खण्डमिन्धनं – S_1.

आराध्यमानो नृपतिः प्रयत्नात्
आराध्यते नाम किमत्र चित्रम् ।
अयं त्वपूर्वः प्रतिभाविशेषो
यत्सेव्यमानो रिपुतामुपैति ॥ १४ ॥[h]

वयमचतुराः कर्णोपान्ते निवेशयितुं मुखं
सुकृतचरितैर्भर्तुश्चेतो न वञ्चयितुं क्षमाः ।
प्रियमपि वचो मिथ्या वक्तुं जनैर्न तु शिक्षिता
क इव हि गुणो योऽस्मान् कुर्यान्नरेश्वरवल्लभान् ॥ १५ ॥[i]

अलक्ष्मीर्न क्षीणा क्षणमपि न दैन्यं व्यपगतं
न वा भोगा भुक्ताः शममपि गता नार्तिरतुला ।
न बन्धूनामाशा भवति सकलं सम्प्रति यत-
स्तदप्येष श्लोकैः कृपणमबुधः स्तौति सुकविः ॥ १६ ॥

मुग्धो मौनी मधुरवचनो वन्दितुल्यः प्रभूणां
कृत्याकृत्यप्रवचनपरः स्यान्नरो दुर्विदग्धः ।
मन्दप्रेमा विरलगमनो नित्यसेवी विमान्यः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः १७ ॥

अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्वर्तितं
स्थलेऽब्जमवरोपितं सुचिरमूषरे वर्षितम् ।
श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कृतः
कृतान्धमुखमण्डना यदबुधो जनः सेवितः ॥ १८ ॥[i]

भेतव्यं नृपतेस्ततः सचिवतः राज्ञस्ततो वल्लभा-
दन्येभ्यश्च भवन्ति येऽस्य भवने लब्धप्रसादा विटाः ।
दैन्यादुन्मुखदर्शनापलपनैः पिण्डार्थमायस्यतः
सेवां लाघवकारिणीं कृतधियः स्थाने श्ववृत्तिं विदुः ॥ १९ ॥[j]

न छिन्नौ चरणौ नवा निगलितौ नैवोद्धृते चक्षुषी
जिह्वा दुर्नृपतिस्तुतिव्यसनिनी नैव त्वया दारिता ।
गच्छामस्तव भद्रमस्तु सकलान्यङ्गानि हीनानि मे
लोभो यन्नृपमन्दिरेषु वसतामङ्गैर्निजैर्निर्गमः । २० ॥

h. SBhg. i. Bhartṛhari. j. Mudrārākṣasa (SBhg.).

॥ दारिद्र्यनिन्दापद्धतिः ॥ १३० ॥

द्विषन्तमनुवर्तन्ते स्तुवन्ति कृपणं च यत् ।
तद्दुर्भरकृतघ्नस्य जठरस्य विजृम्भणम् ॥ १ ॥

आगमादेव नरकाः श्रूयन्ते रौरवादयः ।
विषयित्वं दरिद्राणां प्रत्यक्षं नरकं विदुः ॥ २ ॥

अहिरण्यमदासीकमल्पान्नाद्यमगोरसम् ।
गृहं कृपणवृत्तीनां नरकस्यापरो विधिः ॥ ३ ॥

किं न खादयते खाद्यं किं न वाचयते वचः ।
किं न कारयते कार्यमहो सर्वंकषा क्षुधा ॥ ४ ॥[k]

दरिद्रस्य परामूर्तिर्याञ्चा न द्रविणाल्पता ।
जरद्गवधनः शम्भुस्तथापि परमेश्वरः ॥ ५ ॥

भ्रमन्तो देहि देहीति भिक्षां प्रति विनिर्गताः ।
अप्रदानस्य माहात्म्यं कथयन्ति स्वमूर्तिभिः ॥ ६ ॥[l]

किमकारि न कार्पण्यं किमकारि न भाषितम् ।
अस्य दग्धोदरस्यार्थे किमकारि न नाटकम् ॥ ७ ॥

वरं हि नरके वासो न तु दुर्विहिते गृहे ।
नरकात् क्षीयते पापं कुगृहादभिवर्धते ॥ ८ ॥

वनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः ।
स एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति सौहृदम् ॥ ९ ॥[m]

भिक्षयन्ति न याचन्ते देहीति कृपणा जनाः ।
अदत्वा मादृशो माभूर्दत्वा त्वत्सदृशो भव ॥ १० ॥

धर्मार्थकामहीनस्य परकीयान्नभोजिनः ।
काकस्येव दरिद्रस्य दीर्घमायुरनर्थकम् ॥ ११ ॥

शून्यमपुत्रस्य गृहं स हि शून्यो यस्य नास्ति सन्मित्रम् ।
मूर्खस्य दशः शून्याः सर्वं शून्यं दरिद्रस्य ॥ १२ ॥[n]

k. Vallabhadeva. l. Pratāparudra.
m. Bhoja. n. Śūdraka.
१. स्वा°–S_1.

अम्बा कुप्यति न मया न स्नुषया साम्बया न मया ।
अहमपि न तया न तया वद राजन् कस्य दोषोऽयम् ॥ १३ ॥

एको हि दोषो गुणसन्निपाते
निमज्जतीन्दोरिव यो बभाषे ।
तेनापि नूनं कविना न दृष्टं
दारिद्र्यमेकं गुणराशिहारी ॥ १४ ॥[o]

विश्वासं न करोति कश्चिदधने नाभाषते सादरः
सम्प्राप्ते गृहमुत्सवेषु धनिना सावज्ञमालोक्यते ।
दूरादेव महाजनः परिहरत्यभ्यर्थनाशङ्कया
मन्ये निर्धनतां प्रकाममपरं कष्टं महापातकम् ॥ १५ ॥

गृध्राः प्रयान्त्येव शवं दग्धाङ्गारिकास्तरुम् ।
न तु दारिद्र्यसंस्पृष्टं कश्चित् स्पृशति पूरुषम् ॥ १६ ॥

शीतलैर्दीर्घनिद्रैश्च निरुच्छ्वाससुखैः शवैः ।
दरिद्रस्तावदुन्निद्रः सोच्छ्वासः स्पर्धते कथम् ॥ १७ ॥

तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं प्रार्थयेदिति ॥ १८ ॥

वासश्चर्मविभूषणं शवशिरो भस्माङ्गरागः सदा
गौरेकः स च लाङ्गलेष्वकुशलः सम्पत्तिरेतावती ।
ईशस्येत्यवमत्य याति जलधिं रत्नाकरं जाह्नवी
कष्टं निर्धनिकस्य जीवितमहो दारैरपि त्यज्यते ॥ १९ ॥

॥ आशापद्धतिः ॥ १२१ ॥

आशाखनिरगाधेयं दुष्पूरा केन पूर्यते ।
सा[1] महद्भिरपि क्षिप्तैः पूरकैरेव खन्यते ॥ १ ॥[p]

अणुमात्रं मनस्तस्मिन्नाशा नाम लतोत्थिता ।
यस्या नालमुपघ्नाय भुवनानि चतुर्दश ॥ २ ॥

o. Sṛṅgāraprakāśa.
p. Vallabhadeva. (SBhg -तृष्णाखनि-).
१. या-M.

आशा नाम मनुष्याणां काचिदाश्चर्यशृङ्खला ।
यया बद्धाः प्रधावन्ति मुक्तास्तिष्ठन्ति कुत्रचित् ॥ ३ ॥[q]

आशाया दासा ये दासास्ते सर्वलोकस्य ।
आशा दासी येषां तेषां दासायते लोकः ॥ ४ ॥[r]

आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला
रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ।
मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी
तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥ ५ ॥[s]

हते भीष्मे हते द्रोणे कर्णे च निधनं गते ।
आशा बलवती राजन् शल्यो जेष्यति पाण्डवान् ॥ ६ ॥[t]

आशापिशाचिकाविष्टः पुरतो यस्य कस्यचित् ।
वन्दते निन्दति स्तौति रोदिति प्रहसत्यपि ॥ ७ ॥[u]

एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।
एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥ ८ ॥[v]

खलोल्लापाः सोढाः कथमपि तदाराधनतया
निगृह्यान्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा ।
कृतश्चित्तस्तम्भः प्रतिहतधियामञ्जलिरपि
त्वमाशे मोघाशे किमु परमितो नर्तयसि माम् ॥ ९ ॥[w]

निरानन्दा दारा व्यसनविमुखो बान्धवजनो
जडीभूतं मित्रं धनविरहशीर्णः परिजनः ।
असन्तुष्टं चेतः कुलिशकठिनं जीवितमिदं
विधिर्वामारम्भस्तदपि च मनो वाञ्छति सुखम् ॥ १० ॥

॥ तृष्णापद्धतिः ॥ १२२ ॥

तृष्णे त्वमसि रागान्धा त्रिषु स्थानेषु रंज्यसि ।
व्याधितेष्वनपत्येषु जरापरिणतेषु च[1] ॥ १ ॥[x]

q. Bhartṛhari. r. SBhg. s. Bhārtṛhari.
t. Mahābhāratas. u. Bṛhatkathā. v. Dhvanyāloka.
w. Bhartṛhari. x. Mahābhārata.
१ पू°-S_1.

माने नेच्छति वारयत्युपशमे क्ष्मामालिखन्त्यां ह्रियां
स्वातन्त्र्ये परिवृत्य तिष्ठति करौ व्याधूय धैर्ये गते
तृष्णे त्वामनुबध्नता फलमियत्प्राप्तं जनेनामुना
यः स्पृष्टो न पदा स एव चरणौ स्प्रष्टुं न संमन्यते॥ २ ॥[y]

जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका तरुणायते ॥ ३ ॥[z]

व्याधीनामाकरस्तोयं[1] पापानामाकरः स्त्रियः ।
दुःखानामाकरः क्रोधः तृष्णा परिभवाकरः ॥ ४ ॥[a]

यौवनं जरया ग्रस्तमारोग्यं व्याधिभिः क्षतम् ।
जीवितं मृत्युरत्येति तृष्णैका निरुपद्रवा ॥ ५ ॥[b]

मनोरथरथारूढं युक्तमिन्द्रियवाजिभिः ।
भ्राम्यते हि जगत् सर्वं तृष्णासारथिचोदितम् ॥ ६ ॥[c]

नास्त्यन्या तृष्णया काचित्समा स्त्री विषमा क्वचित् ।
या प्राणानपि मुष्णाति तथापि भवति प्रिया ॥ ७ ॥

तृष्णे लोकत्रयस्यास्य निर्वेदपरिपन्थिनी ।
यैस्त्वं निर्माल्यवत् त्यक्ता तेऽत्यन्तं सुखिनो नराः ॥ ८ ॥[1d]

आसन्नान् पुरतो भोगान् दर्शयित्वा पुरः पुरः ।
छागो हरितमुष्ट्येव दूरं नीतोऽस्मि तृष्णया ॥९॥[e]

आशागर्तः प्रतिप्राणि यस्मिन् विश्वमणूपमम् ।
कस्य किं कियदायाति वृथा सा विषयैषिता ॥ १० ॥[e]

आशाखनिरगाधेयमधःकृतजगत्त्रया ।
उद्धृत्योद्धृत्य तत्रस्थानहो सद्भिः समीकृता ॥ ११ ॥[e]

गिरिर्महान्गिरेरब्धिः महानब्धेर्नभो महत् ।
नभसोऽपि महद्ब्रह्म ततोऽप्याशा गरीयसी ॥ १२ ॥

तृष्णे कष्टेऽपि ते शक्तिर्दुष्टा कष्टेषु का कथा ।
त्रैलोक्यव्यापि यद्रूपं यत्त्वया वामनीकृतम् ॥ १३ ॥

---

y. Bhallaṭa. z. Bhartṛhari. a. Prātāparudra.
b. Pañcatantra. c. Vallabhadeva.
d. Vallabhadeva. e. Bhojaraja.
१. रं तोय°–S_1.

उत्खातं निधिशङ्कया क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवो
निस्तीर्णः सरितां पतिर्नृपतयो यत्नेन सन्तोषिताः ।
मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः
प्राप्तः काणवराटकोऽपि न मया तृष्णे सकामा भव ॥ १४ ॥[f]

उन्नत्यै नमति प्रभुं प्रभुगृहं द्रष्टुं बहिस्तिष्ठति
स्वद्रव्यव्ययमातनोति हतधीरागामिवित्ताशया ।
प्राणान्प्राणितुमेव मुञ्चति रणे क्लिश्नाति भोगेच्छया
सर्वं तद्विपरीतमेव कुरुते तृष्णान्धदृक् सेवकः ॥ १५ ॥[g]

भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित्फलं
त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ।
भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशङ्कया काकव-
त्तृष्णे जृम्भसि पापकर्मनिरते नाद्यापि सन्तुष्यसि ॥ १६ ॥[h]

॥ याच्ञापद्धतिः ॥ १३२ ॥

अदृष्ट[1]मुखभङ्गस्य युक्तमन्धस्य याचितुम् ।
अहो बत महत्कष्टं चक्षुष्मानपि याचते ॥ १ ॥

मरणान्नापरं दुःखमस्तीत्युक्तं महर्षिभिः ।
कुतः परगृहद्वारे न क्षणं तैरवस्थितम् ॥ २ ॥

गौरवं किं नु मृतके जानेऽहं तत्र कारणम् ।
लाघवस्यार्थिता मूलं सा मृतस्य न विद्यते ॥ ३ ॥[i]

सद्दशात् पुरुषं सद्यः पातयन्तीमधस्तराम् ।
कथयन्ति कथं प्राज्ञा याच्ञां लाघवकारिणीम् ॥ ४ ॥

अहन्यहनि भूतानि सृजत्येव प्रजापतिः ।
अद्यापि न सृजत्येकं योऽर्थिनं नावमन्यते ॥ ५ ॥

कण्ठगद्गदता स्वेदो मुखवैवर्ण्यवेपथू ।
म्रियमाणस्य लिङ्गानि यानि तान्येव याचके ॥ ६ ॥[j]

---

f. Bhartṛhari. g. Govindabhaṭṭa. h. Bhartṛhari.
i. Bhoja. j. Vallabhadeva.
१. °दुः°–M.

तावद्यशस्वी मेधावी प्राज्ञः शूरः कुलोद्भवः ।
पुमानित्युच्यते तावत् यावन्मानान्न हीयते ॥ ७ ॥

तृणाल्लघुतरस्तूलः तूलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं याचयेदिति ॥ ८ ॥[k]

विद्वत्ता समरे शौर्यमाभिजात्यं सुशीलताम् ।
खिलीकरोति याञ्चैका दुःशीलेवाङ्गना कुलम् ॥ ९ ॥

अन्तःसारोऽपि निर्याति नूनमर्थितया सह ।
अन्यथा तदवस्थस्य महिमा केन [1]देहिनाम् ॥ १० ॥

मया निवार्यमाणोऽपि भजते प्रार्थनामयम् ।
इति लज्जितया मन्ये लज्जयार्थी निराकृतः ॥ ११ ॥

सेवेव मानमखिलं ज्योत्स्नेव तमो जरेव लावण्यम् ।
अच्युतकथेव दुरितं गुणशतमर्थिता हरति ॥ १२ ॥[l]

रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशायी ।
यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽपि विश्रामः ॥ १३ ॥[m]

याचना हि पुरुषस्य महत्त्वं नाशयत्यखिलमेव तथाहि ।
सद्य एव भगवानपि विष्णुर्वामनो भवति याचितुमिच्छन् ॥ १४ ॥[n]

॥ संसर्गगुणपद्धतिः ॥१३३॥

त्यज्यते यदि दोषेण गुणेन परिगृह्यते ।
सर्वसाधारणार्थोऽयमाश्रयस्य कुतः फलम् ॥ १ ॥[o]

गुणैः स शर्वकल्पोऽपि सीदत्येव निराश्रयः ।
अनर्घमपि माणिक्यं हेमाश्रयमपेक्षते ॥ २ ॥[p]

समाश्रयबलादेव गरुडं यान्तमध्वनि ।
पिनाकपाणिपाणिस्थः कुशलं पृष्टवानहिः ॥ ३ ॥

गुणवत्सु गुणाल्पोऽपि याति विस्तीर्णतां हरः ।
पतितः स्वादुविमले तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ४ ॥

k. Vikramāditya. l. Sundarapāṇḍya. m. Pañcatantra.
n, Vallabhadeva. o. Rāmāyaṇa. p. Vallabha.
१. गच्छति–M.

विद्वद्भिरभिसम्बन्धादधमो भाजनं भवेत् ।
पाषाणोऽपि मणिस्पर्शाज्जायते भूषणं परम् ॥ ५ ॥

प्रसिद्धिहेतुर्भावानां प्रायः श्रेष्ठपरिग्रहः ।
सहस्रं जलधौ शङ्खाः पाञ्चजन्यस्तु विश्रुतः ॥ ६ ॥[q]

गुणवज्जनसंसर्गाद्याति स्वल्पोऽपि गौरवम् ।
पुष्पमालानुषङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्यते ॥ ७ ॥

प्रबलतरतरङ्गैर्दूरमुत्सारितोऽपि
प्रथयति तव कीर्तिं दक्षिणावर्तशङ्खः ।
परिकलय पयोधे पद्मनाभा[1]र्घयोग्य-
स्तव निकटनिषण्णैः क्षुल्लकैः श्लाघ्यता का ॥ ८ ॥

महानुभावसंसर्गः कस्य नोन्नतिकारणम् ।
इन्दोः शिवशिरःसङ्गात् कलापि ह्यभिनन्द्यते ॥ ९ ॥

सम्पर्केण सतां प्रायः पात्रतां यात्यसन्नपि ।
रथ्यातोयमपि प्राप्य गङ्गां याति पवित्रताम् ॥ १० ॥[r]

गुणः कृशोऽपि प्रथते पृथुरप्यपचीयते ।
प्राप्य साधुखलौ चन्द्रः पक्षाविव सितासितौ ॥ ११ ॥[s]

अतिमात्रभासुरत्वं पुष्यति भानोः परिग्रहादनलः ।
अधिगच्छति महिमानं चन्द्रोऽपि निशापरिगृहीतः ॥ १२ ॥[t]

ख्याता नराधिपतयः कविसंश्रयेण
राजाश्रयेण च गताः कवयः प्रसिद्धिम् ।
राज्ञा समोऽस्ति न कवेः परमोपकारी
राज्ञो न चास्ति कविना सदृशः सहायः ॥ १३ ॥

वासवपरिसण्ठिणए विगुणपरिहीणो करेइ किं विउणो ।
जअं अद्धस्स वरं वो हत्यिठिओ णिप्पलं चेअम् ॥ १४ ॥

हंसा ण सरेहि विणा सराण सोहा विणा ण हंसेहि ।
अण्णोण्णच्चिअ एए अप्पाणवर गरू अन्ति ॥ १५ ॥[u]

q. Abbinavagupta. r. Pratāparudra.
s. Kādambarī kathāsāra. t. Kālidāsa. u. Gāthākośa.
१. र्थ°–S_1.

॥ संसर्गदोषपद्धतिः ॥ १३४ ॥

असत्सम्पर्कदोषेण सज्जनोऽपि विगर्ह्यते ।
मार्गस्तिमिरसम्पर्कात् समोऽपि विषमायते ॥ १ ॥

महानप्यल्पतां याति निर्गुणे गुणवानपि ।
आधाराधेयभावाच्च गजेन्द्र इव दर्पणे ॥ २ ॥

असज्जनेन संसर्गादनयं यान्ति साधवः ।
मधुरं शीतलं तोयं पावकं प्राप्य निर्गुणम् ॥ ३ ॥

तिलाश्चम्पकसंश्लेषात् प्राप्नुवन्त्यधिवासनाम् ।
रसोनभक्षास्तद्गन्धाः सर्वे सांसर्गिका गुणाः ॥ ४ ॥

अपां प्रवाहो गाङ्गोऽपि समुद्रं प्राप्य तद्रसः ।
भवत्यवश्यं तद्विद्वान्नाश्रयेदशुभाः स्वयम् ॥ ५ ॥[w]

संश्रयस्याभिसम्बन्धाद्गुणवानपि दूष्यते ।
रात्रौ वल्मीकसम्बन्धाद्रज्जुः सर्पायते किल ॥ ६ ॥[v]

असन्त्यागात् पापकृतामपापा-
स्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावात्
तस्मात् पापैः सह सन्धिं न कुर्यात् ॥ ७ ॥

यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं
तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रागवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ ८ ॥[x]

अहं मुनीनां वचनं शृणोमि
गवाशनानां स वचः शृणोति ।
प्रत्यक्षमेतद् भवतापि दृष्टं
संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ॥ ९ ॥[x]

क्वचिदपि वस्तुविशेषे दोषोऽपि गुणेन तुल्यतां याति ।
मण्डनमेव हि खण्डनमधरतले भवति रमणीनाम् ॥ १० ॥

v. Kāmandaka. w. Pratāparudra. x. Mahābhārata.
१ अथ–M.

॥ सामान्यपद्धतिः ॥ १३५ ॥

अनुगन्तुं सतां वर्त्म यदि कृत्स्नं न शक्यते ।
स्वल्पमप्यनुगन्तव्यं मार्गस्थो नावसीदति ॥ १ ॥

यदशक्यं न तदच्छक्यं यच्छक्यं शक्यमेव तत् ।
नोदके शकटं याति न नौर्वा गच्छति स्थले ॥ २ ॥

द्वावम्भसि विनिक्षेप्यौ गाढं बद्ध्वा गले शिलाम् ।
धनिनं चाप्यदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ॥ ३ ॥

धनमस्तीति वाणिज्यं किञ्चिदस्तीति कर्षणम् ।
सेवां न किञ्चिदस्तीति नाहमस्मीति साहसम् ॥ ४ ॥

नोदन्वानर्थितामेति न चाम्भोभिर्न पूर्यते ।
आत्मा तु पात्रतां नेयः पात्रमायान्ति सम्पदः ॥ ५ ॥

राजानं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ॥ ६ ॥

ते धन्या ये न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ।
परहस्तगतान्दारान्मित्रं च व्यसनातुरम् ॥ ७ ॥

असिधाराक्रमाक्रान्ता वरमेकापि काकिणी ।
न परभ्रूविनिर्दिष्टा सागरान्तापि मेदिनी ॥ ८ ॥

परदारा न गन्तव्याः सर्ववर्णेषु कर्हिचित् ।
नहीदृशमनायुष्यं यदन्यस्त्रीनिषेवणम् ॥ ९ ॥

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १० ॥

दुःखे दुःखाधिकान्पश्येत्सुखे पश्येत्सुखाधिकान् ।
आत्मानं शोकहर्षाभ्यां शत्रुभ्यामिव नार्पयेत् ॥ ११ ॥

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ १२ ॥[z]

y. Tantropākhyāna. z. Vijñāneśvara.
१ °र्वं°–M.

परनिन्दासु पाण्डित्यं स्वेषु कार्येष्वनुद्यमः ।
प्रद्वेषश्च गुणज्ञेषु पन्थानो ह्यापदां त्रयः ॥ १३ ॥

ये तु निष्ठाः सुनियताः सत्याचारपरायणाः ।
धन्यं पन्थानमारूढास्तेषां वृत्तं समाचरेत् ॥ १४ ॥

शक्त्या च दानं सततं तितिक्षा दम आर्जवम् ।
यथार्हं प्रतिपूजा च शास्त्रमेतदनाकुलम् ॥ १५ ॥

यच्छक्त्या[1] अप्युपेक्षन्ते कदाचिदपकारिणम् ।
समूलकाषं कषितुमुपायो नैव मूढता ॥ १६ ॥[a]

आयुषः क्षण एकोऽपि न लभ्यं स्वर्णकोटिभिः ।
स वृथा नीयते येन प्रमादः सुमहानयम् ॥ १७ ॥

महानहमिति न्यूनो महासत्त्वं न चालयेत् ।
निष्पिनष्टि गजं चापि पाणिना किं न केसरी ॥ १८ ॥

अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिसर्पतः ।
सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ १९ ॥[b]

दैवयोगादुपात्ता हि प्रज्ञाहीनस्य सम्पदः ।
अकस्मादेव नश्यन्ति खलानामिव सङ्गतम् ॥ २० ॥[c]

अनादरभृतां सेवां दाम्पत्यं प्रेमवर्जितम् ।
मैत्रीं च हेतुसापेक्षां चेतना नाधिकुर्वते ॥ २१ ॥[d]

न्यायार्जितस्य वित्तस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ २२ ॥

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ २३ ॥[e]

आत्मानं नावमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥ २४ ॥[f]

यं प्रशंसन्ति गणिका यं प्रशंसन्ति गायकाः ।
यं प्रशंसन्ति कितवास्तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ २५ ॥

a, Vallabhadeva. b. Mahābhārata. c. Vallabhadeva.
d. Mammaṭa. e. Manu. f. Manu.
१ क्ता– S_1.

अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।
हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ २६ ॥

अपहृत्य परस्यार्थं यः परेभ्यः प्रयच्छति ।
स दाता नरकं याति यस्यार्थस्तस्य तत्फलम् ॥ २७ ॥

पूर्वे वयसि यः शान्तः स शान्तः इति मे मतिः ।
धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ॥ २८ ॥

क्षत्रिये सङ्गतिर्नास्ति न प्रीतिर्न च सौहृदम् ।
कारणे सान्त्वयन्त्येते कृतार्थाः सन्त्यजन्ति च ॥ २९ ॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशुद्धिर्विशिष्यते ।
योऽर्थे शुचिः स हि शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥ ३० ॥[g]

कृतस्य करणं नास्ति प्रागेवातः परीक्ष्यताम् ।
अविचिन्त्य कृतं सर्वं पश्चात्तापाय कल्पते ॥ ३१ ॥

मूर्खशिष्योपदेशेन दुष्टस्त्रीभरणेन च ।
द्विषतां सम्प्रयोगेण पण्डितोऽप्यवसीदति ॥ ३२ ॥[h]

यस्य पुत्रो वशी भर्तुर्भार्या छन्दोऽनुवर्त्तिनी ।
विभवे सति सन्तोषः स्वर्गस्तस्य इहैव हि ॥ ३३ ॥[i]

प्रत्यक्षे गुरवः स्तुत्याः परोक्षे मित्रबान्धवाः ।
कर्मान्ते दासभृत्याश्च पुत्रा नैव मृताः स्त्रियः ॥ ३४ ॥

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
वेषवाग्वृत्तिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ॥ ३५ ॥

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥ ३६ ॥[j]

मय्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं मम ।
नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमनुकांक्षति ॥ ३७ ॥[k]

गणाद्गृह्णन्प्रवर्द्धेत गणस्यापि न किञ्चन ।
गणप्रदाता हीयेत गणस्यापि न किञ्चन ॥ ३८ ॥[l]

g. Manu. h. Nītiśāstra. i. Manu. j. Manu.
k. Vasiṣṭha. l. Vallabhadeva.

सकृद्‌दंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ ३९ ॥[m]

सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वित्तेन रक्ष्यते ॥ ४० ॥[m]

सम्प्रीतिभोज्यान्यन्नानि ह्यापद्भोज्यानि वा पुनः ।
न च सम्प्रीयसे राजन् न चाप्यापद्गता वयम् ॥ ४१ ॥[n]

न हि जानपदं दुःखं एकः शोचितुमर्हति ।
अन्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ॥ ४२ ॥

नहीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
मैत्री च सर्वभूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥ ४३ ॥

किं काकिणी कः पुरुषः सहस्रं नाधिगच्छति ।
तथैव किं मुहूर्तोऽपि विद्यापारं न गच्छति ॥ ४४ ॥

कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ४५ ॥[o]

नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे ।
शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥ ४६ ॥[p]

अभिद्रोहेण भूतानामार्जयन् गत्वरीः श्रियः ।
उदन्वानिव सिन्धूनामापदामेति पात्रताम् ॥ ४७ ॥[q]

नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानात् शुनापि परिभूयते ॥ ४८ ॥

विषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपि काञ्चनम् ।
नीचादप्युत्तमां विद्यां स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ ४९ ॥

गुणेषु यत्नः क्रियतां किमाटोपैः प्रयोजनम् ।
विक्रीयन्ते न घण्टाभिः गावः क्षीरविवर्जिताः ॥ ५० ॥

अभ्रच्छाया तृणाग्निश्च नीचसेवाऽध्वटे जलम् ।
वेश्यागारः खलप्रीतिः सर्वं बुद्बुदसन्निभम् ॥ ५१ ॥[r]

---

m. Manu. n. Mahābhārata. o. Rāmāyaṇa.
p. Māgha. q. Bhāravi. r. Vallabhadeva.

अतस्करकरग्राह्यमराजाज्ञावशंवदम् ।
अदायादविभागार्हं धनमार्जय तत् स्थिरम् ॥ ५२ ॥[s]

कार्यगते वैचित्र्यान्नीचोऽपि क्वचिदलं न जातु महान् ।
कांस्येनैवादर्शः क्रियते राज्ञामपि न हेम्ना ॥ ५३ ॥[t]

अप्रियमुक्ताः पुरुषाः प्रयतन्ते द्विगुणमप्रियं वक्तुम् ।
तस्मादवाच्यमप्रियमप्रियमश्रोतुकामेन ॥ ५४ ॥

गन्तव्यं राजकुलं द्रष्टव्या राजसंमताः पुरुषाः ।
यद्यपि न भवन्त्यर्थाः भवन्त्यनर्थप्रतीकाराः ॥ ५५ ॥

सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्ये प्रियासु नारीषु ।
स्वामिनि शक्तिसमेते निवेद्य दुःखं सुखी भवति ॥ ५६ ॥[u]

भ्रातरि विपरीतमतिर्मातरि चौर्यं पितर्यनृतवादः ।
राजनि करस्य भेदो मरणाय यतात्मनां भवति ॥ ५७ ॥[v]

प्राप्य चलानधिकारांश्छत्रुषु मित्रेषु बन्धुवर्गेषु ।
नापकृतं नोपकृतं न सत्कृतं किं कृतं तेन ॥ ५८ ॥

अविधेयो भृत्यजनः शठानि मित्राणि दायकः स्वामी ।
अविनयमहिमा भार्या दुष्कृतमूलानि चत्वारि ॥ ५९ ॥

कुलजोऽयं गुणवानिति विश्वासो न क्षमः खलप्रकृतौ ।
ननु मलयचन्दनादपि समुत्थितोऽग्निर्दहत्येव ॥ ६० ॥

विगतज्वरमिव हृदयं गात्रं लघुतरमिवावसितभारम् ।
तीर्णार्णवस्य च सुखं मनो भवत्यवसितप्रतिज्ञस्य ॥ ६१ ॥[w]

असतोऽपि भवति गुणवान् सद्भ्योऽपि भवन्त्यसद्वृत्याः ।
पङ्कादुदेति कमलं क्रिमयः कमलादपि भवन्ति ॥ ६२ ॥[x]

वश्याः सुता वृत्तिकरी च विद्या
नीरोगता सज्जनसङ्गतिश्च ।
इष्टा च भार्या वशवर्तिनी च
दुःखस्य मूलोद्धरणानि पञ्च ॥ ६३ ॥[y]

---

s. Sakalavidyādhara. t. Pañcatantra.
u. Sundarapāṇḍya. v. Vallabhadeva.
w. Sundarapāṇḍya x. Ravigupta. y. Daṇḍanātha.

द्वे एव लोके शुचिमप्रमत्तं
बलादकार्ये विनियोजयेते ।
नीचाभिमानप्रभवो हि मन्युः
क्षुधावसन्नं च गृहे कलत्रम् ॥ ६४ ॥

इदमेव हि पाण्डित्यमियमेव विदग्धता ।
अयमेव परो धर्मो यदायान्नाधिको व्ययः ॥ ६५ ॥

कः कालः कानि मित्राणि को देशः कौ व्ययागमौ ।
कस्याहं का च मे शक्तिरिति चिन्त्यं मुहुर्मुहुः ॥ ६६ ॥

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
न चानृषेर्दर्शनमस्ति किञ्चित् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ ६७ ॥

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ६८ ॥

निम्नेन तोयं हरितेन गावः
सान्त्वेन बाला विनयेन सन्तः ।
अर्थेन नारी तपसा हि देवाः
सर्वो हि लोके ह्रियते प्रियेण ॥ ६९ ॥

सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च
भूतानुकम्पां प्रियवादितां च ।
द्विजातिदेवातिथिपूजनं च
पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥ ७० ॥

शास्त्रेषु निष्ठा सहजश्च बोधः
प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।
कालानुरोधः प्रतिभानवत्त्व-
मेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु ॥ ७१ ॥[z]

z. Bhavabhūti.

यशस्करे कर्मणि मित्रसङ्ग्रहे
प्रियासु नारीष्वधनेषु बन्धुषु ।
क्रतौ विवाहे व्यसने रिपुक्षये
धनक्षयोऽष्टासु न गण्यते बुधैः ॥ ७२ ॥[a]

कुचेलिनं[1] दन्तमलप्रधारिणं
बह्वाशिनं निष्ठुरभाषिणं च ।
सूर्योदये चास्तमये च शायिनं
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥ ७३ ॥[b]

शिरः सुपुष्पं चरणौ सुपूजितौ
वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
अनग्नशायित्वमपर्वमैथुनं
श्रियः प्रणष्टाः पुनराश्रयन्ति ॥ ७४ ॥

पुंसः स्वरूपविनिरूपणमेव रम्यं
तज्जन्मरूपविनिरूपकथा वृथैव ।
कः कालकूटमभिनन्दति सागरोत्थं
को वारविन्दमपि निन्दति पङ्कजातम् ॥ ७५ ॥

माधुर्यं प्रमदाजने सुललितं दाक्षिण्यमार्ये जने
शौर्यं शत्रुषु मार्दवं गुरुजने धर्मिष्ठता साधुषु ।
धर्मज्ञेष्वनुवर्तनं बहुविधं मानं जने गर्विते
शाठ्यं पापजने नरस्य कथिताः पर्याप्तमष्टौ गुणाः ॥ ७६ ॥[c]

॥ अन्यापदेशपद्धतिः ॥ १३६ ॥

अनुभवतु नाम भृङ्गः कुरवककुन्दार्कसम्भवं कुसुमम् ।
किं तत्प्रथयति लोके विकसज्जातिप्रसूनसौभाग्यम् ॥ १ ॥
दूरतया स्थूलतया नीलतया दानलोलुपैर्मधुपैः ।
धावितमिभराजधिया हन्तासीदन्ततो महिषः ॥ २ ॥

a. Mahābhārata. b. Pañcatantra.
c. Pañcatantra.

१ कुचेऽभिवन्दन्तमलप्रधारिणं–S_1.

दानार्थिनो मधुकराः खलु कर्णतालै-
दूरीकृताः करिवरेण मदान्धबुद्ध्या ।
तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा
भृङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥ ३ ॥

इन्द्रो गोत्रभिदेवासीत् गोत्रोद्धरणपेशलः ।
उपेन्द्रो वन्द्यते तस्मात् किं पौर्वापर्यचिन्तया ॥ ४ ॥

विधिना परिहृत्य चूतवीथीं
विचरन्वायससङ्कुले वनान्ते ।
परितः पिचुमन्दवाटिकायां
कलकण्ठः करुणां दशामयासीत् ॥ ५ ॥

आरामानपहाय किं क्षितिभृतां शुद्धान्तमुग्धाङ्गना-
हस्तानीतनवाम्बुवर्द्धिततनुर्जातोऽसि जीर्णे वने ।
येन प्राकृतदारुवद्धितरति त्वामेव कालागरो
धूपोद्गारिसुगन्धिमिन्धनतया चुल्लीषु पल्लीजनः ॥ ६ ॥

जिह्वा प्रतीपा मधुपेषु दानं कार्कश्यमङ्गेषु गतिश्च मन्दा ।
तवैव मातङ्ग पुरा कृतेन पुण्येन केनासि महीशमान्यः ॥ ७ ॥

मुक्ताफल त्वां द्विपकुम्भसंस्थं
पञ्चाननो मुञ्चतु मांसलोभी ।
किरन्तु गुञ्जाभरणं किराताः
किं तेन हीयेत महार्हता ते ॥ ८ ॥

जातः समुद्रादुपमानभूतः
कान्ताधरस्याप्यमृतोपमस्य ।
सौम्योऽसि वर्णात्कठिनत्वमेकं
न चेत्त्वया विद्रुम कः समानः ॥ ९ ॥

यन्मुक्तामणयोऽम्बुधेरुदरतः क्षिप्ता महावीचिभिः
पर्यन्तेषु लुठन्ति निर्मलरुचः स्पष्टाट्टहासा इव ।
तत्तस्यैव परिक्षयो जलनिधे द्वीपान्तरालम्बिनो
मुक्तानां तु परिग्रहव्यसनिनः सन्त्येव सांयात्रिकाः ॥ १० ॥

अब्धी रत्नमधो धत्तां धत्तां च शिरसा तृणम् ।
अब्धेरेव हि दोषोऽयं रत्नं रत्नं तृणं तृणम् ॥ ११ ॥

वाताधूततरङ्गताण्डवदशागण्डूषितव्योमभिः
पूरैः प्लावयितुं जगन्ति जलधे वाञ्छां वृथा मा कृथाः ।
जीवत्येव स कुम्भसम्भवमुनिः यत्पाणिपद्मोदरे
सोऽयं ते महिमा हिमाम्बुकणिकादुःस्थामवस्थां ययौ ॥ १२ ॥

मा गर्वं भज वारिधे क्षितिभृतामावासभूम्यात्मनः
सत्यं ते स पुरन्दरः खलु रिपुः पक्षाश्च रक्ष्याः स्वयम् ।
किं च त्वं च भुजङ्गसङ्गविषमः सत्यं जडात्मा तृषा-
मार्तानां न निवारयेस्तव कथं सद्भिः प्रमोद्यं यशः ॥ १३ ॥

रे रे गर्जसि किं पयोधर तिरोधाय प्रभां भास्वतः
सन्मार्गं विषमं विधाय भुवने कालुष्यमापाद्य च ।
सम्प्रत्येव समीरणव्यतिकरादागामिनीं तां दशां
जानास्येव ... ... ॥ १४ ॥

अपि तव वटो स्पर्धा बीजेन सर्षप साम्प्रतं
परिणमसि यो मुष्टिः शाकं सति स्थलसौष्ठवे ।
जठरकुहरे क्रीडन् यदेकदलोदरे
प्रलयशिशुको देवः शिश्ये पुरेति हि शुश्रुमः (?) ॥ १५ ॥

शैत्यं नाम गुणस्तवैव तदनु स्वाभाविकी स्वच्छता
किं ब्रूमः शुचितां व्रजन्त्यशुचयः स्पर्शेन यस्यापरे ।
किं वास्मात्परमस्ति ते स्तुतिपदं त्व जीवनं देहिनां
त्वं चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निरोद्धुं क्षमः ॥ १६ ॥

तापो नापगतस्तृषापि न गता धौता न धूली तनोः
न स्वच्छन्दमकारि कन्दलबलं का नाम केलीकथा ।
दूरोत्क्षिप्तकरेण हन्त करिणा स्पृष्टा नवा पद्मिनी
प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो संहारकोलाहलः ॥ १७ ॥

छिन्ते ब्रह्मशिरो यदि प्रथयति प्रेतेषु सख्यं यदि ।
क्षीबः क्रीडति मातृभिर्यदि रतिं धत्ते श्मशाने यदि ।
सृष्ट्वा संहरति प्रजा यदि तथाप्याधाय भक्त्या मनस्तं
सेवे करवाणि किं त्रिजगतीशून्यां स एवेश्वरः ॥ १८ ॥

लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातं[1]
भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।

---

१. चरणौ°–S_1.

श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु
धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥ १९ ॥

यदि काको गजेन्द्रस्य विष्ठां कुर्वीत मूर्धनि ।
कुलानुरूपं तत्तस्य यो गजो गज एव सः ॥ २० ॥

जेतुं शत्रुगणान्नृपा जडधियः क्रीडन्तु दन्तावलै-
स्तज्जेतारमपारवीरचरितं मुञ्चन्तु पञ्चाननम् ।
कुम्भोद्भेदलसन्नखान्तरदरीसंसक्तमुक्तागणं
दृष्ट्वा तेन मृधेऽपि संहृतमदा मुह्यन्ति सिद्धद्विपाः ॥ २१ ॥

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटून्मृषा
नैषां गर्वगिरः शृणोषि न च तान्प्रत्याशया धावसि ।
काले बालतृणानि खादसि परं निद्रासि निद्रागमे
तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः ॥ २२ ॥

विरम कलमपालीचापलाद् दुःस्वभावाद्
विहर हरिण दूर्वावल्लरीभिर्वनान्ते ।
तव च ललितमङ्गं रक्षकाणां च रौक्ष्यं
द्वयमपि गणयित्वा कम्पते मानसं नः ॥ २३ ॥

याते समीपमथ लुब्धशराः पतन्ति
... ... ।
आलोक्य धीवरकरस्थगतां मृगीं त्वां
किं वा करोतु हतधीस्तरुणः कुरङ्गः ॥ २४ ॥

पुष्पासवं सुरभिगन्धि रजोऽरुणाङ्गः
पीत्वा लतासु मधुपः कमले निषण्णः ।
बद्धोऽधुना शशिकरैः करुणं विरौति
सन्तोषहीनमिह किं न भजन्त्यनर्थाः ॥ २५ ॥

आमूलात्खलु कण्टकव्यतिकरः पङ्काज्जनिश्चञ्चलैः
संसर्गो मधुपैश्च ते कमलमित्याख्या प्रसिद्धैव हि ।
त्वामेवंविधमप्युपाश्रितवती दैवेन लक्ष्मीरहो
यद्येवं न भवेद्भवेः कथमिह त्वं राजहंसास्पदम् ॥ २६ ॥

१. द्वि°–S_1.

आत्मस्थितिं जलधरो गगने विहाय
त्वां जीवनं हृतमगात्स्वयमेव नाशम् ।
त्वद्धारणाद्वसुमती सफलैव जाता
तत्सङ्गमात्सरसता भवताभ्युपेता ॥ २७ ॥

पातालं वसतिः परिच्छदगणाः शेषादयः पन्नगा
जामाता जगदीश्वरो मधुरिपुः पत्नी नभोनिम्नगा ।
कन्या सा कमला धनानि मणयः पुत्रौ शशाङ्कामृते
निस्सामान्यमहो महार्णव तव श्लाघ्यं कुटुम्बव्रतम् ॥ २८ ॥

येन पाषाणखण्डस्य मूल्यमल्पं वसुन्धरा ।
अनस्तमितसारस्य तेजसस्तद्विजृम्भणम् ॥ २९ ॥

चिन्तामणेस्तृणमणेश्च कृतं विधात्रा
केनोभयोरपि मणित्वमदः समानः ।
नैकोऽर्थितानि दददर्थिजनाय खिन्नो
गृह्णन् जरत्तृणलवं न तु लज्जतेऽन्यः ॥ ३० ॥§

श्रीमत्कौस्तुभ रत्नराज भवतः श्लाघ्यं गुणोल्लासिनी-
मज्ञात्वा स महाम्बुधिर्जडतया धत्तामधस्त्वामपि ।
खेदं मा कुरु दोष एव जलधेस्त्वं रोचिषां चातुरीः
बिभ्रत्क्रीडसि भूयसि प्रतिदिनं लक्ष्मीपतेर्वक्षसि ॥ ३१ ॥

आघ्रातं परिचुम्बितं च नखरैः क्षुण्णं च यच्चर्वितं
क्षिप्तं यद्वत नीरसत्त्वकुपितेनेति व्यथां मा कृथाः ।
हे सद्रत्न तवैतदेव कुशलं यद्वानरेणाग्रहा-
दन्तःसारविचारणव्यसनिना चूर्णीकृतं नाश्मना ॥ ३२ ॥

सुवर्णकार श्रवणोचितानि
वस्तूनि विक्रेतुमिहागतोऽसि ।
अद्यापि नाश्रावि किमत्र पल्ल्यां
पल्लीपतिस्तावदविद्धकर्णः ॥ ३३ ॥

स्वर्णकार सुधिये नमोऽस्तु ते
दुस्तरेषु बहुशः परीक्षितम् ।

१ पत्नीगणो निम्नगाः–S_1.
§ Bhallata.

यत्त्वयैतदधिरोप्यते तुलां
काञ्चनाभरणमश्मना समम् ॥ ३४ ॥

बुध्यामहे न बहुधापि विकल्पयन्तः
कैर्नामभिर्व्यपदिशाम महामतींस्तान् ।
येषामशेषभुवनाभरणस्य हेतो-
स्तत्त्वं विवेक्तुमुपलाः परमं प्रमाणम् §॥ ३५ ॥

न म्लानितान्यखिलधामवतां मुखानि
नास्तं तमो न च कृतो भुवनोपकारः ।
सूर्यात्मजोऽहमिति केन गुणेन लोकं
प्रत्यायसिष्यसि शने शपथैर्विना त्वम् ॥ ३६ ॥

भ्रातः काञ्चनलेपगोपितबहिस्ताम्राकृते साम्प्रतं
मा भैषीः कलश स्थिरीभव चिरं देवालयस्योपरि ।
ताम्रत्वं गतमेव काञ्चनमयी कीर्तिः स्थिरा तेऽधुना
नान्तस्तत्त्वविचारणाकुलधियो लोका बहिर्बुद्धयः ॥ ३७ ॥

निष्कन्दामरविन्दिनीं स्थपुटितोद्देशस्थलां पल्वले
जम्बालाविलमम्बुकर्तुमनिशं सूते वराही सुतान् ।
दंष्ट्रायां चतुरर्णवोर्मिपटलैराप्लावितायामलं
यस्या एव शिशोः स्थिता विपदि भूः सा पुत्रिणी पुत्रिणी ॥ ३८ ॥

नेपालप्रमदाकपोलफलकप्रेङ्खोलकर्णोत्पल-
च्छायास्वैरविहारनित्यरसिके कस्तूरि किं ताम्यसि ।
पापस्य प्रय……पिण्याकपण्यापण-
श्रेणिव्यापृतपामरीकररजःशूर्पार्पणाकारिणः ॥ ३९ ॥

अङ्कं मातङ्गनक्रभ्रमिरभसहयभ्रान्तनेत्रान्तलक्ष्मी-
दोर्लीलाश्लेषहर्षप्रसृमरपुलकग्रन्थिलस्कन्धपीठः ।
मध्ये हस्तं ज…प्रतिमलघुतनुः प्राप्य दुस्थामवस्थां
स्नेहे यस्यावलेपं हरिरपि परितः कैर्न वा कुम्भयोनिः (?) ॥ ४० ॥

दावाग्निप्लोषदुःखं खरपवनजवं[1] क्लेशमर्कांशुतापं
मातङ्गाकर्षणादिव्यसनमपि गुरून्वज्रपातान्सहन्तः ।
शीतच्छायां फलानि त्वचमपि कुसुमं मञ्जरीपल्लवाद्यैः
मर्त्येभ्यो धारयन्ती प्रतिदिवसमहो साधुवृत्तं तरूणाम् ॥ ४१ ॥

---

१ ᶜभवंᶜ–S_1

§ Bhallaṭa.

अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः ।
कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणाः ॥ ४२ ॥§

सङ्कोचमेहि शतपत्र जहीहि शोभां
दोषाकरोऽयमधुना समुदेति पश्य ।
वक्रात्मनि प्रभवति क्रमशो विचिन्त्य
प्रच्छन्नता गुणवतां स्वयमेव युक्ता ॥ ४३ ॥

त्रुट्यद्गुणोऽपि गतकण्टकसङ्गतोऽपि
रन्ध्रान्वितोऽपि बहुकर्दमसम्भवोऽपि ।
भृङ्गोपजीव्यविभवोऽपि तथापि पद्मो
मित्रोदये विकसनं लभते सदैव ॥ ४४ ॥

नालस्य प्रसरो जडेष्वपि कृता वासस्य कोशे रुचि-
र्दण्डे कर्कशता मुखे च मृदुता मित्रे महज्जृम्भणम् ।
आमूलं गुणसङ्ग्रहव्यसनिता द्वेषश्च दोषागमे
यस्यैषा स्थितिरम्बुजस्य वसतिर्युक्तैव तत्र श्रियः ॥ ४५ ॥

साधूत्पातघनौघ साधु सुधियां ज्ञेयं धरायामिदं
सोऽन्यः कर्तुमलं तवैव घटते कर्मेदृशं दुष्करम् ।
सर्वस्यौपयिकानि तानि कतिचित्क्षेत्राणि तत्राशनिः
सर्वानौपयिकेषु दग्धसिकतारण्येष्वपां वृष्टयः ॥ ४६ ॥

यस्याम्बुकणिकाप्यास्ये न विशत्यर्थिनां क्वचित् ।
कष्टमम्भोनिधिः सोऽपि नदीन इति कथ्यते ॥ ४७ ॥

यातु नाशं समुद्रस्य महिमा लोकविश्रुतः ।
वाडवः क्षुत्पिपासार्तो येनैकोऽपि न तर्पितः ॥ ४८ ॥

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।
क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिनिकरमापास्यति मुनिः ॥ ४९ ॥§

रूपं हारि मनोहरा सहचरी पानाय पाद्मं मधु
क्रीडाम्भःसु सरोरुहेषु वसतिस्तेषां रजोमण्डनम् ।

---

§. Bhallaṭa.

वृत्तिश्चाभिमता बिसेन सुहृदश्चारुस्वनाः षट्पदाः
सेवादैन्यविमाननाविरहितो हंसः सुखं जीवति ॥ ५० ॥

अस्यां सखे बधिरलोलनिवासभूमौ
किं तेन कोकिल मनोहरकूजितेन ।
एते हि दैववशतस्तदभिन्नरूपं
त्वां काकमेव कलयन्ति[1] कलानभिज्ञाः ॥ ५१ ॥

भ्रातर्ध्वाङ्क्ष रूक्षनाद शृणु ते वक्ष्यामि शिक्षावचो
मा गास्त्वङ्कलकण्ठकैः सह नृपोद्यानं सदानन्दनम् ।
दैवादश्रवणेन नूतननृपो यदि तदा त्वद्देहकं सेवते
किं वा सुश्रवणस्त्वसौ यदि भवेदाः का गतिः काक ते ॥ ५२ ॥

तावत्कोकिल वैभवं कुरु सखे माकन्दसान्द्रे वने
यावत्काकविपाककण्ठविगलद्रूक्षध्वनिर्जृम्भते ।
आस्ते भिक्षणमेव वर्णविभवाद्विस्तारिगन्धाग्रहे
पङ्कोऽपि स्तनसङ्गतो मृगदृशां कस्तूरिकाधीकरः ॥ ५३ ॥

निरानन्दः कौन्दे मधुनि विधुरो बालबकुले
न साले सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते ।
प्रियङ्गौ नासङ्गं रचयति न चूतेऽपि रमते
स्मरंल्लक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥ ५४ ॥

केनाघ्रातमुदारमस्य कुसुमं कैश्चुम्बितं केतकी
पत्रं पुष्परजोऽस्य केन रजसा चोद्धूलितं केन च ।
भो भो पुष्पमधुव्रत व्रज जवादन्यांस्तरून्पुष्पिता-
नुत्ताले तु वृथैव पिप्पलतरौ किं किंचिदास्वाद्यते ॥ ५५ ॥

इन्दुः प्रयास्यति विनङ्क्ष्यति तारकश्रीः
स्थास्यन्ति लीढतिमिरा न मणिप्रदीपाः ।
अन्धं समग्रमपि कीटमणे भविष्य-
त्युन्मेषमेष्यति भवानपि दूरमेतत् ॥ ५६ ॥

१. कथयन्ति–S_1.

सत्त्वान्तःस्फुरिताय वा परगुणाध्यारोपतुच्छाय वा
तस्मै कातरमोहनाय महसो लेशाय मा स्वस्ति भूत् ।
यच्छायाच्छुरितारुणेन लसता खद्योतनाम्नामुना
कीटेनाहितयापि जङ्गममणिभ्रान्त्या विडम्ब्यामहे ॥ ५७ ॥

यथा पल्लवपुष्पास्ते यथा मूलफलर्धयः ।
तथा फलर्धिस्वारोहा हा मातः क्वागमन्द्रुमाः ॥ ५८ ॥§

अभागधेयेन पुरा कृतेन
वनोदरे चम्पक लम्पटोऽसि ।
तृणामिवाज्ञातगुणागुणानां
त्वमेधसे केवलमेक एव ॥ ५९ ॥

सुन्दरोऽयमिति मन्दिराङ्गणे
स्थापितोऽप्यकृतसेचनाक्रियः ।
आलवालकृतकालयापना-
च्छोषणं व्रजति चूतपोतकः ॥ ६० ॥

लोकानन्दन चन्दनद्रुम सखे नास्मिन्वने स्थीयतां
दुर्वंशैः परुषैरसारहृदयैराक्रान्तमेतद्वनम् ।
तेऽप्यन्योन्यनिघर्षजातदहनज्वालावलीव्याकुलाः
न स्वान्येव कुलानि केवलममी सर्वं दहेयुर्वनम् ॥ ६१ ॥

छायाभिः प्रथमं ततस्तु कुसुमैः पश्चात्फलैः स्वादुभिः
प्रीणात्येष तरुर्महानिति पथि श्रान्तैः समाश्रीयते ।
को जानाति हि तत्र कोटरपुटे प्रत्यग्रहालाहल-
ज्वालाजालकरालपाटलफणः क्रूरः फणी वर्तते ॥ ६२ ॥

किं ते नम्रतया किमुन्नततया किं ते घनच्छायया
किं ते पल्लवशोभया किमनयाशोक प्रसूनश्रिया ।
यत्त्वन्मूलनिषण्णखिन्नपथिकः श्रान्तः स्तुवन्नन्वहं
न स्वादूनि फलानि खादति बहून्याकण्ठमुत्कण्ठितः ॥ ६३ ॥

सन्मूलः प्रथितोच्चतिर्घनतरच्छायः स्थितः सत्पथे
सेव्यः सद्भिरितीदमाकलयता तालोऽध्वगेन श्रितः ।
पुंसः शक्तिरियत्यसौ स तु पतेद्दैव वाचोऽथवा
... ... ॥ ६४ ॥

§. Bhallata.

जायन्ते कति नाम विन्ध्यकटके वन्ध्याः परे वेणवः
किं तेषामभिजन्मना स तु परं जागर्ति लोकोत्तरः ।
यः सूते शवरेन्द्रचन्द्रवदनातुङ्गस्तनारोहण-
श्लाघादुर्ललितद्युतीन्निजपरिस्फोटेन मुक्तामणीन् ॥ ६५ ॥

करान्तिरोधाय तरून्निपीड्य
शिला अवस्कन्द्य महीयसोऽपि ।
उज्जृम्भितः कालवशात्तदन्य-
स्तेषामधस्तात्पुनरेव जातः ॥ ६६ ॥

सर्वत्र शुचयो हंसाः पद्मेभ्यो बहिरासते ।
अन्तर्विशन्ति मधुपाः श्रीमतामीदृशी गतिः ॥ ६७ ॥

स्वयममृतनिधानं नायकोऽप्योषधीनां
शतभिषगनुयातश्शम्भुचूडावतंसः ।
विरहयति न चैनं राजयक्ष्मा शशाङ्कं
हतविधिपरिपाकः केन वा लङ्घनीयः ॥ ६८ ॥

छित्त्वा पाशमपास्य रूपरचनां भङ्क्त्वा बलाद्वागुरां
पर्यन्ताग्निशिखाकलापजटिलान्निर्यात्यदूरं वनात् ।
व्याधानां शरगोचरादतिजवेनोत्प्लुत्य धावन्मृगः
कूपान्तः पतितः करोति विधुरे किं वा विधौ पौरुषम् ॥ ६९ ॥

क्षुत्क्षामेन न कथं कथञ्चिदलसं गात्रं कृशं बिभ्रता
भ्रान्तं येन गृहे गृहे गृहवतामुच्छिष्टपिण्डार्थिना ।
अस्थ्नः खण्डमवाप्य दैवपतितं शून्यां त्रिलोकीमिमां
मन्वानो धिगहो स एव सरमापुत्रो नृसिंहायते ॥ ७० ॥

पूर्णेषु सत्सु विमलेषु जलाशयेषु
निर्दैन्यमेव भवता गमितान्यहानि ।
... ...
मा गास्त्रिलोकविदितोऽसि दृढव्रतोऽसि ॥ ७१ ॥

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव
हंसस्य हन्तु नितरां कुपितो विधाता ।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥ ७२ ॥

१. क्षे-S_1.

वातान्दोलितपङ्कजच्युतरजः पिङ्गाङ्गरागोज्ज्वलो
यः शृण्वन्कलकूजितं मधुलिहां सञ्जातहर्षोत्सवः ।
कान्ताचञ्चुपुटापवर्जितबिसग्रासग्रहेऽप्यक्षमः
सोऽयं सम्प्रति हंसको मरुगतः कष्टं तृणं याचते ॥ ७३ ॥

केलिं कुरुष्व परिभुङ्क्ष्व सरोरुहाणि
गाहस्व शैलतटनिर्झरिणीपयांसि ।
भावानुषक्तकरिणीकरलालिताङ्ग
मातङ्ग मुञ्च मृगराज रणाभिलाषम् ॥ ७४ ॥

रेखापथं किसलयानि च सल्लकीनां
विन्ध्योपकण्ठविपिनं स्वकुलं च भित्वा ।
किं ताम्यसि द्विप गतो विवशां तरुण्याः
स्नेहो हि कारणमनर्थपरम्परायाः ॥ ७५ ॥

नदीवप्रान्भित्वा किसलयवदुत्पाट्य च तरून्
मदोन्मत्तान् जित्वा करचरणदन्तैः प्रतिगजान् ।
जरां प्राप्यानार्यां तरुणजनविद्वेषजननीं
स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् ॥ ७६ ॥

क्वाकारो गिरिसन्निभः क्व च गतिर्वेगोऽपि लीला क्व सा
हेलाकुञ्चलितेक्षणाः क्व च दृशः तद्वा क्व ते बृंहितम् ।
वप्राघातरसः क्व वा तव करिन्नष्टं यदेवंविधं
त्वामारुह्य शिशुः पदा परवशं सञ्चारयत्याज्ञया ॥ ७७ ॥

गते तस्मिन् भानौ त्रिभुवनसमुन्मेषविरह-
व्यथां चन्द्रो नेष्यत्यनुचितमितो नास्ति किमपि ।
इदं चेतस्तापं जनयतितरामत्र यदमी
प्रदीपाः सञ्जातास्तिमिरहतिबद्धोद्धुरशिखाः ॥ ७८ ॥§

आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभां
सन्ध्यारुणामिव कलां शशलाञ्छनस्य ।
जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात्स्फुरन्तीं
का हर्तुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम् ॥ ७९ ॥ †

§. Bhallaṭa. †. Mudrārākṣasa.

धत्तां भास्मनमङ्गरागमजिनं वस्तां च नागोद्धृतं
कापालीं स्रजमाबिभर्तु कटकं चाहेयमायुञ्जतु ।
भूयश्चापि शिवेतराणि भजतां देवस्तथापि स्वयं
सत्स्वन्येष्वपि दैवतेषु शिव इत्येवं समाम्नायते ॥ ८० ॥

तिक्तैर्निम्बतरोः फलैर्बलिभुजा कष्टेन पुष्टस्य ते
कण्ठे काचन काकली कथमियं जाता जगन्मोहिनी ।
बाल्ये त्वां कलकण्ठवत्स पितरौ माकन्दमुग्धाङ्कुरैः
प्रेम्णा संभ्रियतां यदि स्वरगुणोत्कर्षः कियांस्ते भवेत् ॥ ८१ ॥

शाखापुष्पफलादिमत्त्वसमतामानेद्धया स्पर्धया
किं मन्दः पिचुमन्द एति गणनां माकन्द साकं त्वया ।
वैषम्ये युवयोः नवाङ्कुरफलास्वादप्रमोदोद्धतौ
कण्ठौ कोकिलकाकयोः कलकटुक्काणौ प्रमाणं ननु ॥ ८२ ॥

शृण्वन्कर्णमहोत्सवानपि मुहुः पुंस्कोकिलस्य स्वरान्
ध्वान्तः कांक्षति यं न कर्तुमनिशं मानेन मौनं व्रतम् ।
तन्नूनं न निरूपयत्यरसतां स्वस्य स्वरस्य स्वयं
यद्वासौ गुणदोषयोर्गणयते लोकं विवेकान्वितम् ॥ ८३ ॥

या पीनस्तनकुम्भयुग्मवहनक्लान्तापि कुम्भाहृतैः
त्वामम्भोभिरपि न्यधात् सुतमिव स्नेहेन गेहाङ्गणे ।
तां मुग्धां प्रियविप्रयोगसमये भूयोऽपि मायासय
स्तोकव्यञ्चितमञ्जरीशबलितैर्माकन्द मा कन्दलैः ॥ ८४ ॥

कुप्यत्पर्वतसार्वभौमतनयासर्वाङ्घ्रिपद्मार्पणा–
लब्धोद्वेलमहिम्नि मूर्ध्नि वहता सम्भावितः शम्भुना ।
मा त्वं मुग्धविधो वृथा कृशतया खिद्यस्व हृद्यस्व य–
न्नेदानीं तव राहुणा परिभवः सङ्गः कलंकेन वा ॥ ८५ ॥

*मृगमद मा कुरु गर्वं परिमलमात्रेण राजजुष्टोऽसि ।
परिमलता निर्मलता शीतलता सौकुमार्यमन्यत्र ॥ ८६ ॥

स्वच्छं दर्पणमाश्रिता तनुभृतां छाया सदृश्यस्तु तै–
स्तच्चेष्टां विविधां त्वसत्यकरणैः कर्मेन्द्रियैः केवलम् ।
तद्वद्वेत्ति किमु ब्रवीति किमु तद्वृत्तानि सत्यानि किं
मायाव्याप्तृतिमेव केवलमसौ गृह्णाति मूढो जनः ॥ ८७ ॥

* This and the following from Saṅgraha only.

पङ्के जन्म जले वासो दण्डकण्टककर्कशाः ।
इतीव मीलितं पद्मं रुदत्यलिरवच्छलात् ॥ ८८ ॥

अग्रे व्याधः कृशशरकरः पार्श्वतो जालमाला
पृष्ठे वह्निर्दहति पवनात्सन्निधौ सारमेयः ।
एणी गर्भादलसगमना बालकाः क्रोडलीना
इत्यापन्नो गणयति मृगः किं करोमि क्व यामि ॥ ८९ ॥

तदानीं दृश्यन्ते शतमखमुखा ये दिविषदः
विभज्यन्ते क्षीराम्बु[1]धिभवरमाद्याः खलु यदा ।
तदानीमाक्रान्ते गरलशिखिना लोकनिवहे
विनैकं विश्वेशं शिवमिह न केऽपि क्वचिदपि ॥ ९० ॥

जानुभ्यां चरतु स्खलन्मृदुलया गत्या सहासं पदा–
न्यादध्यात्तु शिखण्डकं वहतु च श्रोण्या वहेत्किङ्किणीम् ।
शिक्यस्थं नवनीतमप्यपहरेन्मात्रा च संतर्जितो
बालः कृष्णवदावृताद्वदनकाल्लोकान्कथं दर्शयेत् ॥ ९१ ॥

न म्लै[2]यितान्यखिलधामवतां मुखानि
नास्तं तमो न च कृता भुवनोपकाराः ।
सूर्यात्मजोऽयमिति केन गुणेन लोकं
प्रत्याययिष्यति शने शपथैर्विना त्वाम् ॥ ९२ ॥

वितर वारिद वारि तृषातुरे चिरपिपासितचातकपोतके ।
प्रचलिते मरुति क्षणमन्यथा क्व च भवान् क्व च पयः
क्व च चातकः ॥ ९३ ॥

फणिनो बहवः सन्ति भेकभक्षणतत्पराः ।
एक एव हि शेषोऽयं धरणीधारणक्षमः ॥ ९४ ॥

॥ सङ्कीर्णपद्धतिः ॥ १३७ ॥

नास्ति विद्यासमं मित्रं नास्त्यविद्यासमो रिपुः ।
न चापत्यसमः स्नेहो न च दैवात्परं बलम् ॥ १ ॥[a]

a. Vallabhadeva.
१. °धि तव°–S_1. २. म्रायिता–S_1.

असन्तुष्टो द्विजो नष्टः सन्तुष्टः क्षत्रियस्तथा ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जा च कुलाङ्गना ॥ २ ॥

अत्यल्पमपि साधूनां शिलालेखेव विष्ठति ।
जललेखेव नीचानां यत्कृतं तद् विनश्यति ॥ ३ ॥

अनभ्यासे विषं शास्त्रमजीर्णे भोजनम् विषम् ।
दरिद्रस्य विषं गोष्ठी वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥ ४ ॥[b]

नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न शठा न च मायिनः ।
न च लोकरवाद्भीता न च शश्वत्प्रतीक्षिणः ॥ ५ ॥

उत्साहो रिपुवन्मित्रमालस्यं मित्रवद्रिपुः ।
अमृतं विषवद्विद्याऽमृतवद्विषमङ्गना ॥ ६ ॥[c]

जीवन्मृतो दरिद्राख्यस्त्यज्यते पतितो यथा ।
श्रीमानाश्रीयते सर्वैः पुष्पवृक्ष इवालिभिः ॥ ७ ॥

एकः स्वादु न भुञ्जीत नैकः कार्यं विचिन्तयेत् ।
एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ ८ ॥

गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति भूसुराः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ९ ॥[d]

राजपुत्र चिरं जीव मा जीव ऋषिपुत्रक ।
जीव वा मर वा साधो व्याध मा जीव मा मर ॥ १० ॥

वेदशास्त्रप्रसङ्गेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ ११ ॥

माता यदि विषं दद्याद्विक्रीणीते पिता सुतम् ।
राजा हरति सर्वस्वं का तत्र परिदेवना ॥ १२ ॥

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
कृतविद्यश्च शूरश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ १३ ॥

कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः सुविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥ १४ ॥[e]

b. Daṇḍanīti. c. Pratāprudra.
d. Mahābhārata. e. SBhg.

अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मिथुनमप्रजम् ।
निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम् ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ १६ ॥

अलङ्करोति हि जरा नृपविप्रचिकित्सकान् ।
विडम्बयति वेश्या स्त्री मल्लचारणनर्तकान् ॥ १७ ॥[f]

नागुः सम्पन्नमश्नाति नाकुमारः प्रमोदते ।
नश्रीर्न कृषमाणस्य नाभ्रातुर्वर्धते बलम् ॥ १८ ॥

[1]स्वपन्निव गजो हन्ति लिहन्निव भुजङ्गमः ।
हसन्निव नृपो हन्ति मानयन्निव दुर्जनः ॥ १९ ॥

देहीति वचनं कष्टं नास्तीति वचनं तथा ।
देहि नास्तीति वचनं मा भूज्जन्मनि जन्मनि ॥ २० ॥

भुक्तोपविशतस्तुङ्गं बलं भवति तिष्ठतः ।
आयुश्चङ्क्रमतो मृत्युः स्वपतो धावतोऽसुखम् ॥ २१ ॥

सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र निर्वृतिः ।
तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते ॥ २२ ॥[g]

अध्वा जरा मनुष्याणामनध्वा वाजिनां जरा ।
अमैथुनं जरा स्त्रीणां वस्त्राणामातपो जरा ॥ २३ ॥

विद्या प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ २४ ॥[h]

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमश्रोत्रियं दानं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ २५ ॥

पक्षिणां बलमाकाशं मत्स्यानामुदकं बलम् ।
दुर्बलस्य बलं राजा बालस्य रुदितं बलम् ॥ २६ ॥

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो न हि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥ २७ ॥[i]

f. SBhg. g. SBhg. h. SBhg. with variants i. SBhg.
१. स्पृशन्निव–S_1.

विनयेन विना का श्रीः का निशा शशिना विना ।
रहिता सत्कवित्वेन कीदृशी वा विदग्धता ॥ २८ ॥

पूरितं पाणिमुत्तानं जितः कुण्डलितं धनुः ।
पुनः करोति चेदग्रे धिग् दानं धिक् च पौरुषम् ॥ २९ ॥

अपात्रे रमते नारी गिरौ वर्षति वासवः ।
लुब्धमाश्रयते वित्तं प्रज्ञा प्रायेण निर्धनम् ॥ ३० ॥

मक्षिका व्रणमिच्छन्ति धनमिच्छन्ति पार्थिवाः ।
नीचाः कलहमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति साधवः ॥ ३१ ॥

स्वगृहे पूज्यते मूर्खः स्वग्रामे पूज्यते प्रभुः ।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ३२ ॥

गर्जति शरदि न वर्षति वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः ।
नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव ॥ ३३ ॥

अनुकुरुतः खलसुजनावग्रिमपाश्चात्यभागयोः सूच्याः ।
विदधाति रन्ध्रमेको गुणवानन्यस्तु पिदधाति ॥ ३४ ॥[j]

जलधिजलान्ता नद्यः स्त्रीभेदान्तानि बन्धुहृदयानि ।
पिशुनजनान्तं गूढं दुष्पुत्रास्तानि च कुलानि ॥ ३५ ॥

दीनं पुत्रं ब्राह्मणी याचितारं
गौर्वोढारं शीघ्रगन्तारमश्वः ।
दासं शूद्री कर्मकारं तु वेश्या
शूरं सूते क्षत्रिया राजपुत्री ॥ ३६ ॥

तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं
युगेन भद्रो व्यवहारेष्वसाधुः ।
शूरो भवेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः
कृच्छ्रेष्वापत्सम्पदश्चारयश्च ॥ ३७ ॥

राजाश्रयस्तस्करताश्वपण्य-
माथर्वणं चापि समुद्रयानम् ।
एतानि सिध्यन्ति महाफलानि
विपर्यये प्राणहराणि पञ्च ॥ ३८ ॥

j. Sundara Pāṇḍya. (SBhg.)
१ प्रेतं–M.

स्तब्धस्य नश्यति यशो विषमस्य मित्रं
नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।
विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं
राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥ ३९ ॥

दुर्मन्त्रान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात्सुतो लालनाद्-
विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।
ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रयात्
मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥ ४० ॥[k]

क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णं
धनक्षये वर्धति जाठराग्निः ।
आपत्सु वैराणि समुद्भवन्ति
छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ ४१ ॥

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।
प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ४२ ॥[m]

दातारो यदि कल्पशाखिभिरलं यद्यर्थिनः किं तृणैः
सन्तश्चेदमृतं वृथा यदि खलास्तत्कालकूटेन किम् ।
किं कर्पूरशलाकया यदि दृशः पन्थानमेति प्रिया
संसारेऽपि सतीन्द्रजालमपरं यद्यस्ति तेनापि किम् ॥ ४३ ॥[n]

पङ्गो वन्द्यस्त्वमसि न गृहं यासि योऽर्थी परेषां
धन्योऽन्ध त्वं धनमदवतां नेक्षसे यन्मुखानि ।
श्लाघ्यो मूक त्वमपि कृपणं स्तौषि नार्थाशया यः
स्तोतव्यस्त्वं बधिर न गिरं यः खलानां शृणोषि ॥ ४४ ॥[o]

किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः
किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
यदासक्त्या चेतो निरवधि विमुक्तौ प्रभवति ॥ ४५ ॥[p]

k. Bhartṛhari. l. Pañcatantra. (SBhg.) m. Bhartṛhari.
n. Kāvyaprakāśa. o. Bhoja. p, Ruyyaka.

क्षान्तिश्चेत्कवचेन किं किमरिभिः क्रोधोऽस्ति चेद्देहिनां
ज्ञातिश्चेदनलेन किं यदि सुहृद्दिव्यौषधैः किं फलम् ।
किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः किमु धनैर्विद्यानवद्या यदि
व्रीडा चेत्किमु भूषणेन कविता यद्यस्ति राज्येन किम् ॥ ४६ ॥[q]

न क्रोधिनोऽर्थो न शठस्य मित्रं
क्रूरस्य न स्त्री सुखिनो न विद्या ।
न कामिनो ह्रीरलसस्य सौख्यं
सर्वं तु न स्यादनवस्थितस्य ॥ ४७ ॥

स स्निग्धो व्यसनान्निवारयति यः सत्कर्म यन्निर्मलं
सा स्त्री यानुविधायिनी स च पुमान्यः सद्भिरेवार्थ्यते ।
सा श्रीर्या न मदं करोति स सुखी यस्तृष्णया नोह्यते
तन्मित्रं यदयन्त्रणं स पुरुषो यः खिद्यते नेन्द्रियैः ॥ ४८ ॥[r]

आलस्यं स्त्रीसेवा सरोगता जन्मभूमिवात्सल्यम् ।
सन्तोषो भीरुत्वं षड्व्याघाता महत्त्वस्य ॥ ४९ ॥

आरोग्यं विद्वत्ता सज्जनमैत्री महाकुले जन्म ।
स्वाधीनता च पुंसां महदैश्वर्यं विनाप्यर्थैः ॥ ५० ॥

वितरणविक्रमविद्यासन्ततिशारीरसत्कलत्राणि ।
पुष्णन्ति जगति पुंसां पूर्णतया एव पुण्यपरिपाकान् ॥ ५१ ॥

वेदशास्त्रप्रसङ्गेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन च ॥ ५२ ॥

किमुच्छगफळेहिं किं वा कुसुमेहिं चन्दनद्दुमस्स ।
सुहसस किं गुणेहिं भूसाये किं सुसिक्खस्स ॥ ५३ ॥

का विसमा देव्वगयी किं लद्धव्व जणो गुणग्गाही ।
किं सोक्खं सुकळत्तं किं दुक्खं जो खळो लोओ ॥ ५४ ॥[s]

सो अत्थो जो हत्थे तं मित्तं जं णिरन्तरं वसणे ।
तं रूअं जत्थ गुणा तं विण्णाणं जहिं धम्मो ॥ ५५ ॥

इति पूर्वापरसमुद्राधीश्वरारिरायविभाळ वीरश्रीकम्पराजमहाप्रधानि-भरद्वाजवंशमौक्तिक-मायणरत्नाकरसुधाकर-माधवकल्पतरुसहोदर-सायणार्यविरचिते सुभाषितसुधानिधौ अर्थपर्व सम्पूर्णम् ॥

q. Bhartṛhari. r. Bhoja. s. Saptaśatī.

॥ कामपर्व ॥

लक्ष्मीसरस्वतीकीर्तिविलासविहृतिस्थलम् ।
आचन्द्रतारकं जीयान्मन्त्री मायणसायणः ॥ १ ॥

मनुमान्धातृकल्पोऽयं मायणामात्यसम्भवः ।
जीयादव्याहतैश्वर्यः सायणः शरदः शतम् ॥ २ ॥

पुरीवेश्याप्रशंसा तन्निन्दा पयोधिगिरयः सरित् ।
मधुमन्दानिलग्रीष्मप्रपाप्रावृट्प्रशंसनम् ॥ ३ ॥

शरद्धेमन्तशिशिराः कामः सामान्यवर्णनम् ।
पादादियौवनारम्भप्रशंसोद्यानवर्णनम् ॥ ४ ॥

पुष्पापचयमध्याह्नसरित्सलिलखेलनम् ।
अलङ्कारश्चास्तमयः सन्ध्याध्वान्ताभिसारिकाः ॥ ५ ॥

चन्द्रोदयः कलङ्कश्च दूती यानश्च तद्वचः ।
मानं च मानिनो वाक्यं तत्प्रसादमधूत्सवाः ॥ ६ ॥

रतिचातुरतारम्भरतिर्वीरायितान्यपि ।
कलहानुनयौ रत्या विरहिण्या अवस्थितिः ॥ ७ ॥

तदालापसखीप्रश्नतद्वाक्यपथिकभाषणम् ।
चन्द्रस्यास्तमयो रत्या विरतिः काल्यवर्णनम् ॥ ८ ॥

सूर्योदयप्रशंसा च शृङ्गाररससङ्करः ।
कामपर्वणि कथ्यन्ते जातिहास्ये अपि क्रमात् ॥ ९ ॥

॥ पुरप्रशंसापद्धतिः ॥ १ ॥

भुजङ्गभङ्गिसुभगा पुरी विजयशालिनी ।
कौशाम्बी शाम्भवीव श्रीरस्ति स्वस्तिमती पुरी ॥ १ ॥

यत्र नेत्रे मृगाक्षीणामनङ्गः साङ्गतां ययौ ।
धन्या धनदसम्पत्तिविपत्तिकरिणी पुरी ॥ २ ॥

यस्योपकण्ठे तटिनी हारयष्टिरिवाबभौ ।
तीरस्थशेषपर्यङ्कलसदच्युतनायका ॥ ३ ॥

नीलरत्नमहासौधरश्मिवल्लीवितानकैः ।
यत्र रात्रिषु कुर्वन्ति तारकाः कुसुमभ्रमम् ॥ ४ ॥

यत्कान्तामुखसौन्दर्यं स्मरतीन्दुर्यदा यदा ।
घनावकुण्ठं कुरुते लज्जया सङ्कुचद्वपुः ॥ ५ ॥

यस्यामुच्छ्रायसुभगः प्राकारः परिघान्वितः ।
चक्रवालगिरिः साध्वि...वेत इव वीक्ष्यते ॥ ६ ॥

इन्दुभास्करयोर्यत्र नभः सञ्चारखिन्नयोः ।
पताकाः पवनाधूताः भजन्ते तालवृन्तताम् ॥ ७ ॥

अयोध्यापुरनारीणां मुखसौन्दर्यलिप्सया ।
सरोजानि सरोमध्ये चरन्तीव चिरं तपः ॥ ८ ॥

यत्राष्टमीचन्द्रमुपेयिवांसमालम्ब्य सौधेष्वसमग्रकान्तिम् ।
केशाहृतैः केतकगर्भपत्त्रैरापूरयन्त्यर्धमरालकेभ्यः ॥ ९ ॥

या मञ्जुना मारुतकम्पितानां
नादेन सौधध्वजकिङ्किणीनां ।
विनोदसल्लापमिव प्रयुङ्क्ते
वयस्यया वासरराजधान्या ॥ १० ॥

कस्तूरिकादिक्रयविक्रयाङ्गां
यदृच्छया यद्विपणिं गतानाम् ।
सौरभ्यमङ्गेषु समग्रलग्नम्
न हीयते पञ्चषमप्यहानि ॥ ११ ॥

अन्तःप्रतिच्छन्दवती स्वमूर्तिं
पद्मेषु पर्याप्तमधुद्रवेषु ।
आलोक्य यस्यां सरसीविहारे
पद्मासनेति प्रणमन्ति मुग्धाः ॥ १२ ॥

कौशाम्बीमथ सौधसङ्गतरुणीनेत्रांशुनीलोत्पल–
स्रग्दामाभरणां विवेश सुभगः कान्तासहायो नृपः ।
आकर्णाञ्चितकामकार्मुकलताकेङ्कारतारैर्मुहुः
प्रत्यग्रोत्सवलोलपौरललनाकाञ्चीरवैः पूरिताम् ॥ १३ ॥

॥ वेश्याप्रशंसापद्धतिः ॥ २ ॥

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥ १ ॥[a]

पूजिता वा सदा राज्ञा गुणवद्भिश्च संस्तुता ।
प्रार्थनीयाभिगम्या च लक्ष्यभूता च जायते ॥ २ ॥[b]

कलानां ग्रहणादेव सौभाग्यमुपजायते ।
देशकालावपेक्ष्यासां प्रयोगः सम्भवेन्न वा ॥ ३ ॥

कलाभिरु[1]च्छ्रिता वेश्या रूपशीलगुणान्विता ।
लभते गणिकाशब्दं [2]स्थानं च जनसंसदि ॥ ४ ॥

वत्सः प्रस्नवने मेध्यः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ।
[3]शकुनिः फलपाकेषु स्त्रीमुखं [4]रतिसङ्गमे ॥ ५ ॥[c]

धनेनाल्पोपचारेण हरन्ति द्रविणं बहु ।
विदग्धपण्यललनाः कणोदकमिवाम्भसा ॥ ६ ॥

पुत्रीयन्त्यावयं (?) यासां सम्भोगेन धनार्जनम् ।
करं शिरो वा विक्रीय धनं मुग्धेन लभ्यते ॥ ७ ॥

इदं हि यौवनं बाले तरङ्गगणगत्वरम् ।
अस्मिन् प्रभाते वृद्धानां को ददाति कपर्दिकाम् ॥ ८ ॥

कामुके नूतनासङ्गगाढालिङ्गनकातरे ।
गणिका गेहगणनां करोति ध्यानमास्थिता ॥ ९ ॥

॥ वेश्यानिन्दापद्धतिः ॥ ३ ॥

अभ्यासरहिता विद्या निरुद्योगा नृपश्रियः ।
वेशयोषाश्च रागिण्यो हास्यायतनमङ्गनाः ॥ १ ॥

स्मितं नृत्तं प्ररुदितं रागो रूढिरुदारता ।
स्वप्नदृष्टमिवाशेषमसत्यं वारयोषितः ॥ २ ॥

---

a. Rājaśekhara. b. Vātsyāyana. c. Mānasollāsa.

१ °ज्झि°–S_2; °क्षि°– S_1. २ रजतं– S_1.

३ शकुन्तः– S_1. ४ प°– S_1.

अप्यन्विष्टा न लभ्यन्ते संसक्ता न त्यजन्ति च ।
वासना इव संसारे मोहनैकपराः श्रियः ॥ ३ ॥

निष्कामाः कामचारिण्यो भोगिन्यो न कुलोद्गताः ।
नित्यापहारहारिण्यो जृम्भन्ते वारयोषितः ॥ ४ ॥

प्रहसन्ति विषादिन्यो हृष्टाः शोचन्ति लीलया ।
रागिण्य इव निघ्नन्ति कश्चित्तं वेत्ति योषिताम् ॥ ५ ॥

दृष्टिच्छटेव तीक्ष्णान्ता कुटिला भ्रूलतेव च ।
स्तनस्थलीव कठिना वेश्या सर्वस्वहारिणी ॥ ६ ॥

येन येन यदा युक्ता तदा तद्रागरूषिता ।
वियुक्तेष्वरुचिं धत्ते वेश्या किं स्फोटिका शिला ॥ ७ ॥

नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासां वयसि संस्थितिः ।
कुरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ ८ ॥

साधारणी स्त्री गणिका सा वित्तं परमिच्छति ।
निर्गुणेऽपि न विद्वेषो न रागोऽस्या गुणिन्यपि ॥ ९ ॥

संसारादपि साश्चर्यं स्वप्नादप्युन्नतभ्रमम् ।
श्वपुच्छादपि निःशेषकुटिलं स्त्रीविचेष्टितम् ॥ १० ॥

संमोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति
निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ।
एताः प्रविश्य सदयं हृदयं नराणां
किं नाम वामनयना न समाचरन्ति ॥ ११ ॥[d]

॥ समुद्रपद्धतिः ॥ ४ ॥

अनङ्गंकरिणी भूमेरियं हि मणिमेखला ।
अयमेव पुरां हन्तुर्हालाहलमहानसः ॥ १ ॥

अस्यैव[1] शुक्तिशकलं हरकोटीरचन्द्रमाः ।
विष्णोः प्रियतमा लक्ष्मीरमुष्य जलमानुषी ॥ २ ॥

१ असौ च–S_2.
d. Sbhg.

ब्रह्माण्डमण्डलस्फारस्फाटिकस्तम्भविभ्रमैः ।
उत्तुङ्गविपुलाभोगैस्तरङ्गैर्लङ्घिताम्बरम् ॥ ३ ॥

आसेव्यमानमभितः पृथुभिर्मेघसञ्चयैः ।
मैनाकरक्षासञ्जातप्रत्ययैरिव भूधरैः ॥ ४ ॥

संसारमिव निष्पारमायासमिव दुःसहम् ।
मायाजालमिवानन्तं मूर्तं खलमिवोद्धतम् ॥ ५ ॥

तासामवस्थां प्रतिपद्यमानं
स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीय-
मीदृक्तया रूपमियत्तया च ॥ ६ ॥

श्यामायमानः क्वचिदिन्द्रनीलैः
क्वचित्प्रवालैररुणायमानः ।
रत्नाकरः स्मारयति स्म शम्भोः
शैलेन्द्रकन्याशबलं शरीरम् ॥ ७ ॥

यथा दूरापातित्रिदशयुवतीनेत्रसुलभा-
मपां हर्ता हारावलिवलयलक्ष्मीं वितनुते ।
यथायं माणिक्यस्फटिककनकग्रावशिखरै-
रशून्यात्मा सेतुर्विलसति महानायक इव ॥ ८ ॥[e]

पारावारपयस्तरङ्गपटलीपर्यन्तमुक्ताफल-
ज्योत्स्नाफेनिलसैकतश्रियमियं पुष्णाति वेलाटवी ।
शाखामण्डललीनपन्नगफणामाणिक्यबालातप-
स्पर्शाम्रेडितपल्लवीकृतजरत्पत्रैः पटीरद्रुमैः ॥ ९ ॥

॥ पर्वतपद्धतिः ॥ ५ ॥

अस्ति विद्याधरवधूविलासहसितद्युतिः ।
जाह्नवीनिर्झरोष्णीषः शर्वाणीजनको गिरिः ॥ १ ॥

यस्याश्मकूटसङ्घट्टविशीर्यन्निर्झरोत्थिताः ।
मुहूर्तं तारकायन्ते व्योम्नि गङ्गाम्बुशीकराः ॥ २ ॥

e. Murāri.

यः प्रांशुरग्निनिवहैः विदधाति मुहुर्मुहुः ।
त्रिदिवोद्यानहंसानां मृणालकवलभ्रमम् ॥ ३ ॥

यः शुभ्रशिखरो भाति शिवमौलीन्दुदर्शनात् ।
तरङ्गालिङ्गिताभ्रश्रीः क्षीरार्णव इवोत्थितः ॥ ४ ॥

फेनहासविलासिन्यः फुल्लत्कुवलयेक्षणाः ।
विभान्ति कटके यस्य तरङ्गिण्यो महीभृतः ॥ ५ ॥

अस्ति त्रिभुवनाधारो मेरुर्नाम महागिरिः ।
गृणन्ति[1] श्रुतयो येन स्थिरधन्वानमीश्वरम् ॥ ६ ॥

यस्योभयमपि पावनमतितरसामान्यवैभवस्य गिरेः ।
स्थावरमाविर्गङ्गं जनितजगज्जननि जङ्गमं च वपुः ॥ ७ ॥

शुनासीरस्तम्बेरमदशनदम्भोलिदलन-
स्फुटद्ग्रावस्फूर्जज्ज्वलनकणखद्योतितदिशः ।
सुमेरोः सीमानः सुरभटवधूटीनिधुवन-
श्रमभ्रश्यन्मुक्तासिकतिलतला जाग्रति मुदे ॥ ८ ॥

विन्ध्याद्रिर्नयने विनोदयति मे वेतण्डशुण्डार्गल-
क्रीडाताडनलोलतालशिखरभ्रश्यद्रसार्द्रोपलः ।
गोलाङ्गूलविधूतपादपशिरः प्रेङ्खोलगोलक्षरत्-
क्षौद्रस्यान्दिरसाभिलाषुकजरद्भल्लकनिर्लीढभूः ॥ ९ ॥

अग्रेसिंहनखच्युतद्विपशिरोरक्तार्द्रमुक्तावली-
मिथ्यादाडिमबीजखण्डनवृथाव्यापारसीदच्छुकाः ।
अन्तस्त्राससमुदीरयन्त्यजगरग्रीवामुखान्तर्गत-
क्रन्दद्दैरवभूरिमायुमुखरा विन्ध्याटवीवीथयः ॥ १० ॥

वीक्ष्यन्ते विन्ध्यभागा वनमहिषकुलक्रूरशृङ्गप्रहार-
त्रुट्यद्वल्मीकमुक्तस्फुटितफणिफणाशीर्णरत्नस्फुलिङ्गाः ।
एतेष्वाराधयन्ति प्रचलदसिलतोत्कृत्तकण्ठप्रणाली-
निष्ठ्यूतस्फीतमुक्तैर्नरबलिभिरमी भैरवा भद्रकालीम् ॥ ११ ॥

---

१. गिरन्ति- S_1.

वप्रक्रीडाविनम्रो द्विप इति दलिते तीव्रनादे पयोदे
प्राक्पीतं धातुताम्रं विसृजति करकैर्मिश्रितं वारिवर्षम् ।
सिंहास्तत्कुम्भमुक्ताशबलितरुधिरश्रद्धया यत्र पीत्वा
व्यर्थायासा व्यथन्ते विदितजलरसा वीक्ष्यतां विन्ध्य एषः ॥ १२ ॥

॥ सरित्पद्धतिः ॥ ६ ॥

क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥ १ ॥

गच्छ स्वैरं गजमुखमहामोदगर्वोद्वहां
शृङ्गाघातैः शिथिलिततटीं श्रीमता शाङ्करेण ।
पाथःक्रीडापरिचयवतीं पार्वतीशूलपाण्योः
पारावारप्रथममहिषीं पावनीं कृष्णवेणीम् ॥ २ ॥

आदावादिपितामहस्य नियमव्यापारपात्रे जलं
पश्चात्पन्नगशायिनो भगवतः पादोदकं पावनम् ।
भूयः शम्भुजटाविभूषणमणिर्जह्नोर्महर्षेरियं
कन्या कल्मषनाशिनी भगवती भागीरथी दृश्यते ॥ ३ ॥

तस्माद् गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां
जह्नोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।
गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
शम्भोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥ ४ ॥[f]

महाराजोऽपि ते तोये मग्नो भिक्षुर्दिगम्बरः ।
गङ्गे तुङ्गतरङ्गाङ्गे मादृशां कीदृशी गतिः ॥ ५ ॥

॥ वसन्तपद्धतिः ॥ ७ ॥

क्षीरक्षालितचन्द्रेव जलधौताम्बरेव च ।
टङ्कोल्लिखितसूर्येव वसन्तश्रीरदृश्यत ॥ १ ॥

किंशुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः ।
दग्धादग्धामरण्यानीं पश्यतीव विभावसुः ॥ २ ॥[g]

---

f. Kālidāsa: Meghadūta. g. Bhāmaha.

कोकिलालापसुभगाः सुगन्धिवनवायवः ।
यान्ति सार्धं जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३ ॥

मूलेषु पुष्पानिबिडेषु महीरुहाणा-
मारुह्य पुष्पकलिकाकमनीयनावम् ।
आन्दोलिता मलयमारुतनाविकेन
पारं प्रयान्ति मधुपा मकरन्दनद्याम् ॥ ४ ॥

वाटीषु वाटीषु वनद्रुमाणां मन्दं प्रविष्टा मधुमासलक्ष्मीः ।
कोलाहलैः कोकिलसुन्दरीणां वाचालयन्ती वलयं दिशानाम् ॥ ५ ॥

चिरकालवियोगमूर्च्छिताङ्गं
वनलक्ष्मीमधुना निषिच्य किञ्चित् ।
मधुना परिवीज्य माधवोऽयं
पिकवाचा परिबोधयन्निवास्ते ॥ ६ ॥

असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः
प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो
वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥ ७ ॥[h]

उद्यद्विद्रुमकान्तिभिः किसलयैस्ताम्रां त्विषं बिभ्रतो
भृङ्गालीविरुतैः कलैरविशदव्याहारलीलाभृतः ।
भ्राम्यन्तो मलयानिलाहतिचलैः शाखासहस्रैर्मुहु-
र्भ्रान्तिं प्राप्य मधुप्रसङ्गमधुना मत्ता इवामी द्रुमाः ॥ ८ ॥[i]

क्व सा निशा पुण्यवतीभिराप्यते
न दृश्यते यत्र निशाकरो रिपुः ।
इतीव तन्व्याः परिदेवनान्तरे
कुहूः कुहूरित्ययमाह कोकिलः ॥ ९ ॥

कतिचिद् दिवसानि काण्डशेषाः
पतिताशेषपुराणजीर्णपर्णाः ।
तरवस्त्वचि गर्हितप्रवालाः
समवाप्यन्त न नामतो विवेक्तुम् ॥ १० ॥

h. SBhg. i. SBhg.

अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरवकं श्यामं द्वयोर्भागयो-
र्बालाशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।
ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥ ११ ॥[j]

पाकात्तीरैकभाजां हरितरुचिमुचां यत्फलानां रसेन
श्रीसौभाग्येन जिग्ये मरकतकुतुककोडजाम्बूनदेन ।
पुष्पेषोरस्त्रकोशः शुकभवनभटः स्वस्ति वस्त्यं पिकाना-
माम्रः साम्राज्यलक्ष्मीमनुभवतितरामत्र कान्ते वसन्ते ॥ १२ ॥

भद्रश्रीपर्वतोद्यत्पवनमृदुचलद्वल्लरीचारुदोला-
हेलारूढान्यपुष्टापरिवृढपरिषद्वन्दिभिर्वन्द्यमानः ।
प्रद्युम्नस्य प्रचण्डप्रथमपरिकरः प्रादुरासीद् वसन्तो
माकन्दाङ्कूररङ्गस्थलवलदलिनीनर्तकीसूत्रधारः ॥ १३ ॥

अङ्कुरिते पल्लविते कोरकिते कुसुमिते च सहकारे ।
अङ्कुरितः पल्लवितः कोरकितः कुसुमितश्च हृदि मदनः ॥ १४ ॥[k]

बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ १५ ॥[l]

मुद्रान्विते माधवेऽस्मिन् दैवात् स्वयमुपागते ।
माकन्दं प्राप्य मोदन्ते कलकण्ठा द्विजातयः ॥ १६ ॥

इह पढमं महु मासो
जणस्स हिअआइ कुणइ मिउळाइ ।
पञ्जा विरइ कामोळद्धप्पसरे हि कुसुमबाणेहिं (?) ॥ १७ ॥

॥ मलयानिलपद्धतिः ॥ ८ ॥

मलयादवतीर्य लङ्घयन्तः
सरितं मौक्तिकमातरं समीराः ।
मधुरापुरहर्म्यमण्डनानां
पदमातन्वत पङ्क्तिषु द्विजानाम् ॥ १ ॥

j. Kālidāsa. k. Dhvanyāloka.
l. Kālidāsa (Kumārasambhava).

तुङ्गं तरङ्गनिवहं विकिरन् पयोधेः
पङ्कं च पाण्ड्यवनिताकुचकुङ्कुमानाम् ।
भिन्दन् पटीरतरुपल्लवमुल्लसन्तं
मन्दं प्रवाति मलयाचलगन्धवाहः ॥ २ ॥

विविधविकचपुष्पामोदभारोपजात-
श्रम इव कृतमन्दस्पन्दनो गन्धवाहः ।
उपवनमदवीयः शंसतीवोन्मदानां
परभृतयुवतीनां दीर्घयन् मञ्जुकूजान् ॥ ३ ॥

चूतश्रेणीपरिमलमुषश्चञ्चरीकानुयाता
भूयो भूयः कुवलयकुटीकोटरे लीयमानाः ।
मन्दं मन्दं सुरतविरतौ वान्ति सीमन्तिनीनां
गण्डाभोगश्रमजललवग्राहिणो गन्धवाहाः ॥ ४ ॥

एते बालपटीरपादपशिखादोलावलत्पन्नगी-
खेदस्वेदमुषो वहन्ति मलयोद्भ्रान्ता दिनान्तानिलाः ।
ये लङ्कापुरहेमहर्म्यवलभीनिद्राणनक्तञ्चरी-
निःश्वासानिलनीयमानमदिरासौरभ्यसारस्पृशः ॥ ५ ॥

कलिकातोरणमाळियातरळिनो त्रीभव्भवं सासमा
दीदोळीचयदूदणं दुमवणा कप्पूरसम्पक्किणो ।
तक्कोळादळकीपणाफणिळयाणिव्विघ्घणाट्टाविया
चण्डं चुम्बिय तिव्वलण्णि सलिमा आयेत्ति चेत्ताळिणा (?) ॥ ६ ॥

जे ळंकागिरिमेहळाहि खलिया सम्भोअखिण्णोरई-
फारुप्फुल्लफणावळीकवळणे पत्ता दरिद्दत्तणं ।
ते एण्हि मळआणिला विरहिणीणीसाससंपक्किणो
जा आ झत्ति सिसुत्तणे वि बहळा तारुण्णपुण्णाविय ॥ ७ ॥[m]

* लतां पुष्पवतीं स्पृष्ट्वा कृतस्नानो जलाशये ।
पुनस्तत्सङ्गशङ्कीव वाति वातः शनैः शनैः ॥ ८ ॥

---

* from Sangraha only.

m. Rājaśekhara: कर्पूरमञ्जरी.

॥ ग्रीष्मपद्धतिः ॥ ९ ॥

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।
प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥ १ ॥[n]

सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गबद्धक्रुधि
क्षामक्ष्मारुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्वच्छन्दकुन्दद्रुहि ।
शुष्यत्स्रोतसि तप्तभूरिरजसि ज्वालायमानाम्भसि
ग्रीष्मे मासि ततार्कतेजसि कथं पान्थ व्रजन् जीवसि ॥ २ ॥[o]

अपां मूले लीनं मृदुपरिचितं चन्दनरसे
मृणालीहारादौ कृतलघुपदं चन्द्रमसि च ।
मुहूर्तं विश्रान्तं सरसकदलीकाननतले
प्रियागाढाश्लेषे निवसति परं शैत्यमधुना ॥ ३ ॥

विश्लेषो जनितः प्रियैरपि जनैरुज्जृम्भितं नालिकैः
मित्रेणापि खरायितं तरलया दीर्घायितं तृष्णया ॥
गुर्वी वल्लभता जडैरधिगता दोषाकरः सेव्यते
भोः कालः किमयं कलिः ? नहि नहि प्राप्तः स घर्मागमः ॥ ४ ॥[p]

फलितौदुम्बरान्तःस्था कलशब्दापि कोकिला ।
न भात्यर्थपरेव स्त्री निषण्णा स्थविरोरसि ॥ ५ ॥[q]

पक्षान्तरगतैः शावैरातपार्ताः शकुन्तकाः ।
सुषुपुः कुञ्चितग्रीवाः कुलायेषु महीरुहाम् ॥ ६ ॥

तृषिता बहुनिर्मुग्धा हरिणा मृगतृष्णया ।
लुब्धानां प्रियया वाचा निर्धना इव साधवः ॥ ७ ॥

प्रतिगंतमर्थिजनानां विच्छिन्नाशं समूहमवलोक्य ।
स्फुटितं पयसस्तापादिव हृदयमलं तडागस्य ॥ ८ ॥

प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्रमत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी ॥
उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ जायापती सानुशयाविवास्ताम् ॥ ९ ॥[r]

---

n. Kālidāsa. o. Vallabhadeva: 1708.
p. Vallabhadeva: 1707. q. Vallabhadeva: 1696.
r. Kālidāsa.
१ °हत°– M.

अभूदलिविलासिनीदलितकेसरं केसरं
जहास कुसुमायुधायुधमतल्लिका मल्लिका ।
व्यजृम्भत मनोभवज्वलनपाटलं पाटलं
व्यदीर्यत वियोगिनीहृदयकम्पकं चम्पकम् ॥ १० ॥

दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात्
सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम्भः ।
उद्दण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणां
नारीनितम्बद्वयसं बभूव ॥ ११ ॥

नवेषु सायन्तनमल्लिकानां
विजम्भृणोद्गन्धिषु कुड्मलेषु ।
प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं
संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥ १२ ॥

मल्लिकामुकुले भाति मञ्जु कूजन्मधुव्रतः ।
पञ्चबाणप्रयाणाय शङ्खमापूरयन्निव ॥ १३ ॥

प्रायश्चरित्वा वसुधामशेषां
छायासु विश्रम्य ततस्तरूणाम् ।
प्रौढिं गते सम्प्रति तिग्मभानौ
शैत्यं शनैरन्तरपामयासीत् ॥ १४ ॥[s]

शृङ्गापातविशीर्णपार्श्वसलिला दीर्घं श्वसन्तः शनैः
रोमन्थस्फुटदृष्टदन्तनिकराः पर्यन्तमीलद्दृशः ।
मज्जन्तः क्षणमप्सु तत्र सहसोन्मज्जन्त एव क्षणं
माद्यन्तो दिवसान् नयन्ति महिषाः काले कठोरातपे ॥ १५ ॥

आननन्द मकरन्दपिपासुः मल्लिकाकुसुमकोटरशायी ।
षट्पदः करिविषाणकरण्डक्रोडपीनमृगनाभिसनाभिः ॥ १६ ॥

समये सुलभभ्रमाम्बुलेशे भृशमङ्गाङ्गसमागमासहिष्णौ ।
अबलासु विलासिनोऽन्वभूवन् नयनैरेव नवोपगूहनानि॥ १७ ॥

पक्षच्छायावकाशं नयति सहचरीं घर्मितां चक्रवाको
हातुं पातुं च पद्मे मधु मधुपवधूर्नैव शक्नोति तप्तम् ।
अन्तश्छायाच्छलेन द्युमणिरपि जलं गाहते घर्मतापात्
उद्दण्डं पद्मषण्डं क्वथितजलभयात् गन्तुमुत्तिष्ठतीव ॥ १८ ॥

---

s. SBhg: (quoted in कुवलयानन्द).

॥ प्रपापद्धतिः ॥ १० ॥

दूरादेव कृतोऽञ्जलिर्न तु पुनः पानीयपानार्थिना
रोमाञ्चोऽपि निरन्तरं प्रकटितः प्रीत्या न शैत्यादपाम् ।
रूपालोकनविस्मितेन चलितो मूर्धा न शान्त्या तृषा-
मक्षुण्णो विधिरध्वगेन घटितो वीक्ष्य प्रपापालिकाम् ॥ १ ॥[t]

कुम्भीनालमुखार्धलीनविविधव्यापारितार्धाङ्गुलि-

च्छायादत्तनवाधिवासकुसुमाशङ्कामियं कामतः ।
धारां साकमपामपाङ्गवलनैरावर्जयन्ती मुखे
तृष्णां मे किमपाकरोति कुरुते किं वा प्रपापालिका ॥ २ ॥

पिबन्नम्भः प्रपापालिमनुरक्तां विलोकयन् ।
अगस्त्यं चिन्तयामास चतुरः सापि सागरान् ॥ ३ ॥

ग्रीष्मे मासि कठोरसूर्यकिरणे सन्तप्तगात्रो भवान्
अस्मिन्कुब्जपटीसुशीतलतले भो पान्थ विश्राम्यताम् ।
एकाकी च भवानहं च तरुणी शून्या प्रपा वर्तते
......चतुरो जानासि कालोचितम् ॥ ४ ॥

॥ वर्षापद्धतिः ॥ ११ ॥

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येते शरीरिणाम् ।
नन्वात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये ॥ १ ॥

मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः ।
मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥ २ ॥

कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितम् ।
अन्तस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाम्बरम् ॥ ३ ॥

सुरतामर्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः ।
पतन्तीवाकुला दिक्षु तोयधारा समन्ततः ॥ ४ ॥

निलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः ।
विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥ ५ ॥

---

t. Vallabhadeva, 1709.

अदृष्टपूर्वमस्माभिः यदि तद्दृश्यतेऽधुना ।
विषं विषधरैः पीतं मूर्छिताः पथिकाङ्गनाः ॥ ६ ॥

वियोगिनां हर्तुमसून्व्यवस्यन्
कृत्वा पुरो मारुतफूत्कृतानि ।
विद्युन्मणीनभ्रफणादुदस्य-
न्वियद्भुजङ्गो विषमुद्ववाम ॥ ७ ॥

उपरि घनं घनपटलं तिर्यग्गिरयोऽपि नर्तितमयूराः ।
क्षितिरपि कन्दलधवला दृष्टिं पथिकः क्व पातयतु ॥ ८ ॥[u]

उपरि पयोधरपटलं दूरे दयिता किमेतदापतितम् ।
हिमवति दिव्यौषधयो क्रोधाविष्टः फणी शिरसि ॥ ९ ॥[v]

क्षपां क्षामीकृत्य प्रसभमपहृत्याम्बु सरितां
प्रताप्योर्वीं कृत्स्नां तरुगहनमुच्छोष्य सकलम् ।
क्व सम्प्रत्युष्णांशुर्गत इति तदन्वेषणपरा-
स्तडिद्दीपालोका दिशि दिशि चरन्तीव जलदाः ॥ १० ॥[w]

खण्डैरम्बुदकम्बलस्य निबिडस्यूतां तटित्तन्तुभिः
कन्थामम्बरगर्भसन्तततया गुर्वीममी बिभ्रतः ।
उद्ग्रीवैः शिखिभिः सचर्मकरकावात्यानिलैः छत्रिणो
घर्मापायदिनाध्वगाः कतिचन प्रादुर्भवन्त्यग्रतः ॥ ११ ॥

पाथोदैः पटवेश्मपा क्व (क्त) पृथुभिः पर्यन्तनिर्यत्पयो-
धारादर्शितदीर्घपाशपटलीसंसक्तदिक्शङ्कुभिः ।
व्यक्तेन्द्रायुधतोरणैः निबिडिताभोगं नभोगं वरं
प्रस्थानोद्यतपञ्चबाणशिबिरश्लाघां समाकाङ्क्षति ॥ १२ ॥

वर्षापारवधूजनः स्नपयते शेषस्फटामण्डली-
माणिक्यासनसंश्रितां वसुमतीमम्भोदकुम्भोदकैः ।
एतस्या घननादमेदुरमदोन्मीलन्मयूरावली-
केकाकूहुभृतो भवन्ति गिरयः सस्नेहसौस्नातिकाः ॥ १३ ॥

सन्ध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वधिकपाण्डरैः ।
स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धं व्रणमिवाम्बरम् ॥ १४ ॥

u. (Vallabhadeva, 1744) Bhartṛhari.
v. Vallabhadeva: 1745. w. SBhg.

घर्मातङ्कमुषः कदम्बमुकुलग्रन्थिच्छिदः केतकी-
प्रेयांसः कलहंसवंश[1]विपदः क्षेमंकराः केकिनाम् ॥
अम्भः[2] शीकरहारिणो जलमुचामप्यग्रमग्रेसराः
प्रायः प्रोषितमृत्यवः प्रतिदिशं प्रेङ्खन्ति वर्षानिलाः ॥ १५ ॥

काले कथञ्चिच्चरतां घनानां
कान्त्या स्वया कर्दमितेऽन्तरिक्षे ।
अम्भोधराः श्रान्तिजुषामभूवन्
आलम्बदण्डा इव वारिधाराः ॥ १६ ॥

प्रतस्थिरे पल्लवरागताम्रैरितस्ततो भूतलमिन्द्रगोपैः ।
पयोभिरादाय समं पयोधेः पयोदमुक्तैरिव पद्मरागैः ॥ १७ ॥

स्फुरन्तः पिङ्गलाभासो धरण्यामिन्द्रगोपकाः ।
सरक्तवान्तपान्थस्त्रीजीवा इव चकाशिरे ॥ १८ ॥

कालाम्बुदेन्दीवरकाननानां नाला इवाभान्ति नवाम्बुधाराः ॥...१९ ॥

इन्द्रगोपकपरम्परा भृशं काननेषु शुशुभे विसर्पिणी ।
प्रावृषः सरभसागमाच्युता पद्मरागघटिकेव कर्णिका ॥ २० ॥

भ्रष्टैर्मेघशुकाघातैर्दलितादर्कदाडिमात् ।
बीजैरिव महापिङ्गैः पूरिता शक्रगोपकैः ॥ २१ ॥

श्यामलाः प्रथमतोऽपि वामनाः मङ्गलाय जगतां समुन्नता ।
पद्मयेव जनितापरिष्कृता व्योम्नि शार्ङ्ग इवाबभुर्घनाः ॥ २२ ॥

कन्दलीषु कुटजेषु मालतीजालकेषु नवकेतकीषु च ।
कन्थरासु मधुना सुकेकिनां संविभक्त इव वारिदोदयः ॥ २३ ॥

सौधतोरणविटङ्कवासिनां दृश्यतां मदवशात् कलापिनाम् ।
यामिनीषु तटितो विरेजिरे दीपिका इव पयोददर्शकाः ॥ २४ ॥

॥ शरत्पद्धतिः ॥ १२ ॥

स्नपयित्वा वसुमतीं जीमूतकलशोदकैः ।
प्रावृड् गताम्बरं स्वच्छं गृहीत्वा शरदागता ॥ १ ॥

१. रिपवः S_1. २. अन्तः S_1.

दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः ।
नवसङ्गमसव्रीडा जघनानीव योषितः ॥ २ ॥[x]

मयूरा नूनमातस्थुः परित्यक्तमदा वने ।
असारतां परिज्ञाय संसारस्येव योगिनः ॥ ३ ॥

उत्सृज्य जलसर्वस्वं विमलाः सितमूर्तयः ।
तत्यजुश्चाम्बरं मेघा विग्रहं योगिनो यथा ॥ ४ ॥

अपीतक्षीबकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरम् ।
अप्रसादितसूक्ष्माम्बु जगदासीन्मनोहरम् ॥ ५ ॥

बभूव गाढसन्तापा मृणालवलयोज्ज्वला ।
उत्केव चन्दनापाण्डु घनस्तनवती शरत् ॥ ६ ॥[y]

अनुदिनवर्धिततापा वाप्यः शुष्का महीनवर्धिततापा ।
वप्राणां कलमवतां भद्रं गीतं च शुश्रुवे कलमवताम् ॥ ७ ॥

परवनितयेव शरदा सम्प्रत्युपजानिततीव्रसन्तापः ।
क्षपयित्वा घनसम्पदमम्बरशेषः कृतः सविता ॥ ८ ॥[z]

शरदि रवितप्ता बिभ्राणाः शोषमतिशयग्लपिताः ।
ज्वरिता इव लक्ष्यन्ते लङ्घनयोग्या महासरितः ॥ ९ ॥

चतुरुदधिपानचेष्टा दृष्टपिपासे मुनावुदयमाने ।
पाययितुमिवात्मानं विशोध्य सज्जीभवन्त्यापः ॥ १० ॥

ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण
शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम् ।
प्रमोदयन्ती सकलङ्कमिन्दुं
तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥ ११ ॥[a]

विजितमपि पक्ष्मलाक्ष्या बिम्बाधरशोभया वराकमिदम् ।
विकसति बन्धूकमहो रागवतः कीदृशी लज्जा ॥ १२ ॥

पद्मगन्धिनि नवोत्पलेक्षणे कोमलेन्दुतिलके शरन्मुखे ।
बन्धुजीवकुसुमाधरे पिबन्मालतीमपि जहौ मधुव्रतः ॥ १३ ॥

x. Vālmīki (Kiṣ. XXX 58). y. Vallabhadeva.
z. Vallabhadeva, 1796. a. Vallabhadeva.

योषितां चिकुरवासनिर्वृतिर्ध्यायतेव विपिने दुरासदा ।
जीर्यतानुदिवसं हतत्विषा केतकेन करुणं स्म शुष्यते ॥ १४ ॥

कालोपलब्धं कलहंसनादमाकर्ण्य कर्णामृतमन्तरिक्षे ।
सलीलमुद्घाटितवारिपूरा सरोजिनी सादरमुज्जगाम ॥ १५ ॥

अमी पृथुस्तम्भभृतः पिशङ्गतां गता विपाकेन फलस्य शालयः ।
विकासि वप्राम्भसि गन्धसूचितं नमन्ति निघ्रातुमिवासितोत्पलम्[a] ॥ १६ ॥

असावनास्थापरयावधीरितः सरोरुहिण्या शिरसा नमन्नपि ।
उपैति शुष्यन्कलभः सहाम्भसा मनोभुवा तप्त इवाभिपाण्डुताम्[b] ॥ १७ ॥

अथ प्रसन्नेन्दुमुखी सिताम्बरा समाययावुत्पलपत्रलोचना ।
सपङ्कजा श्रीरिव गां निषेवितुं सहंसबालव्यजना शरद्वधूः ॥ १८ ॥[c]

नीतोऽस्मि येन महतीं सलिलेन वृद्धिं
संयोजितश्च सततं गुरुणा फलेन ।
तच्छोष्यते दिनकृतेत्यतिचिन्तयेव
शोकान्वितं तदपि शालिवनं विपाण्डु ॥ १९ ॥[d]

अक्ष्णोर्विपक्ष इति सानुशयं लुलाव
नीलोत्पलं यदबला कलमस्य गोप्त्री ।
भूयस्तदेव शिरसावहदुन्नतानां
वैरं विरोधिषु दृढं न पराजितेषु ॥ २० ॥[e] *

॥ हेमन्तपद्धतिः ॥ १३ ॥

हे पान्थ प्रियविप्रयोगहुतभुग्ज्वालानभिज्ञोऽसि किं
किं वा नास्ति तव प्रिया गतघृणः किं वासि हीनो धिया ।
येनास्मिन्नवकुङ्कुमोपरुचिरव्यासङ्गधर्मोचिते
कुन्दानन्दितमत्तषट्पदकुले काले गृहान्निर्गतः ॥ १ ॥[f]

a. Bhāravi. b. SBhg; c. Vallabha: 1818.
d. Vallabhadeva: 1822. e. Vallabhadeva: 1820.
f. Subhāṣitāvalī.
*Here ends M.

हेमन्ते दधिदुग्धसर्पि[1]रशनाः प्रक्लिन्नवासोवृतः
काश्मीरद्रवसान्द्रलिप्तवपुषः खिन्ना विचित्रे[2] रतैः ।
पीनोरुस्तनकामिनीकृतघनाश्लेषा गृहाभ्यन्तरे
ताम्बूलीदलपूगपूरितमुखाः धन्याः सुखं शेरते ॥ २ ॥

हे हेमन्त स्मरिष्यामि याते त्वयि गुणद्वयम् ।
अयत्नशीतलं वारि निशाश्च सुरतक्षमाः ॥ ३ ॥[g]

॥ शिशिरपद्धतिः ॥ १४ ॥

प्रावारैरङ्गारैर्गर्भगृहैः स्तनतटैश्च दयितानाम् ।
सन्तर्जितं समन्तान्निपतति शीतं दरिद्रस्य ॥ १ ॥

आहूतोऽपि सहायैरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि ।
गन्तुमना अपि पथिकः सङ्कोचं नैव शिथिलयति ॥ २ ॥[h]

आश्लेषणैः पृथुतरस्तनयातशीत-
मायामिनीर्घनमुदारमणार्युवानः ।
ऊर्वा मुहुर्वलनबन्धनसन्धिनोऽपि
पादान्तसंवलिततूलपटाः स्वपन्ति ॥ ३ ॥

नितम्बालसगामिन्यः पीनोन्नतपयोधराः ।
मनोजाय नमस्तुभ्यं यस्यायतनमङ्गनाः ॥ ४ ॥

मुख्या[3]भिधा मुरारिपोर्हृदयंगमासी-
दङ्गीकृता च गिरिशेन सदायदाय (?)
आब्रह्मकीटविजयेऽप्यनिशं सवीर्यैः
सोऽयं सुखाय भवताद्भवतां मनोभूः ॥ ५ ॥

॥ सामान्यपद्धतिः ॥ १५ ॥

मुखमखिलं नयनयुगं वक्षः सर्वं पयोधरद्वन्द्वम् ।
मध्यमशेषं गगनं तस्याः कन्दर्पकोमले वयसि ॥ १ ॥

g. Subhāṣitāvalī: 1930.
h. Quoted by Anandavardhana.
१ नाशनीं–S_1. २ °विधौ–S_2. ३ 'भिदो°–S_1.

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।
उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥ २ ॥[i]

कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधती नियमेन तनुतरं मध्यम् ।
आभाति मकरकेतोः पार्श्वस्थालानयष्टिरिव ॥ ३ ॥

अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्रस्तथाम्बुजमम्बुजं
रतिरपि रतिः कामः कामो मधूनि मधून्यपि ।
इति न भजते वस्तु प्रायः परस्परसङ्करं
तदियमबला लक्ष्मीं धत्ते कुतः सकलात्मिकाम् ॥ ४ ॥[j]

नेदं मुखं मृगवियुक्तशशाङ्कबिम्बं
नेमौ स्तनावमृतपूरितहेमकुम्भौ ।
नैवालकावलिरियं मदनास्त्रशाला
नैवेदमक्षियुगलं निगडं हि यूनाम् ॥ ५ ॥[k]

अकृत्रिमप्रेमरसा विलासालसगामिनी ।
असारे दग्धसंसारे सारं सारङ्गलोचना ॥ ६ ॥

॥ पादादिवर्णनपद्धतिः ॥ १६ ॥

प्रवालपल्लवच्छायं पादाम्बुजयुगं बभौ ।
रामसागरसञ्चारादिव लग्नारुणद्व[1]यम् ॥ १ ॥

लावण्यनलिनीबालमृणालयुगलोपमे ।
जङ्घाकाण्डयुगे यस्याः कान्तिहंसी व्यरोचत ॥ २ ॥

विलासबर्हिकदलीकाण्डावूरू बभार या ।
पुष्पायुधपुरीकान्तदन्ततोरणविभ्रमौ ॥ ३ ॥

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वा-
देकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ।
लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं
जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः ॥ ४ ॥[l]

i. Kālidāsa. j. Subhaṣitāvali 1466. k. SBhg.
l. Kālidāsa.
१ द्रवम्–S_2.

पुलिनं कान्तिसरितः पर्यङ्कशयनं हरेः।
मेखला परिघं यस्या जघनं मान्मथं पुरम् ॥ ५ ॥

मग्नो नाभिह्रदावर्ते हरकोपानलाकुलः।
कामोऽनुमीयते यस्या रोमालीधूमलेखया ॥ ६ ॥

अस्या यौवनकानने तनुलताच्छन्नेन सन्नाहिता
नाभीपल्वलतः पयोधरगिरिप्रान्तावधिप्रापिणी।
यूनामत्र च रञ्जनाभृगकुलान्याहर्तुमान्विच्छता
सैषा मन्मथलुब्धकेन विहिता रोमावलीवागुरा ॥ ७ ॥

अस्या विधास्यतश्चित्रमवलग्नं मृगीदृशः।
अयासीद्वेधसो नूनमभावः परमाणुताम् ॥ ८ ॥

अन्योन्यमण्डलाक्रान्तौ सन्धिहीनौ करार्थिनौ।
तव तन्वि स्तनावेतौ राजेते भूभुजाविव ॥ ९ ॥

दयिताबाहुपाशस्य कुतोऽयमपरो विधिः।
जीवयत्यर्पितः कण्ठे मारयत्यपवारितः ॥ १० ॥[m]

अयं ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः।
कस्य नो कुरुते बाले पिपासाकुलितं मनः ॥ ११ ॥

निमेषान्निघ्नता लोकं कृष्णस्निग्धेन चारुणा।
कर्णान्तं गच्छता चास्या लोचनेनार्जुनायितम् ॥ १२ ॥[n]

अस्या मनोहराकारकवरीभारनिर्जिताः।
लज्जयेव वने वासं चक्रुश्चमरबर्हिणः ॥ १३ ॥

अस्या दृशौ कुवलयश्रियमाश्रयेते
धत्ते पयोधरभरः करिकुम्भरीतिम्।
अङ्गं तरङ्गयति चम्पकदामकान्ति-
मङ्गीकरोति मुखमैन्दवमाभिरूप्यम् ॥ १४ ॥

॥ यौवनारम्भपद्धतिः ॥ १७ ॥

दृष्टिः शैशववर्जिता प्रतिकलं प्रागल्भ्यमभ्यस्यति
प्रावृत्कान्तिमुखस्तथापि कुचयोः शोभां नवामीहते ॥

---
m. Vallabhadeva (1529). n. Vallabhadeva 1498.

नो धत्ते गुरुतां तथापि विजिताभोगा नितम्बस्थली
तन्व्या स्वीकृतयौवनं विजयते नेत्रैकपेयं वपुः ॥ १ ॥

॥ उद्यानपद्धतिः ॥ १८ ॥

शिक्षां कामपि दक्षिणानिलनटादासाद्य नृत्तोद्यता
दृष्ट्वा वलितचारुकुड्मलरुचिं चञ्चत्प्रवालाङ्गुलीः।
यत्रोद्यानसभासदस्तरुनटास्तन्वीर्लतालासिकाः
श्लाघन्ते चलमौलयः परभृतां व्याहारहाहारवैः ॥ १ ॥

यत्र खेचरनारीणां रत्ननूपुरराजिभिः।
अशोकाश्चरणाघातैरुत्फुल्ला भान्ति रागिणः ॥ २ ॥

यत्र विद्याधरवधूमधुगण्डूषनिर्झरैः।
जृम्भेवारम्भमुकुलैः पुष्पाननविकासिभिः ॥ ३ ॥

यत्र दिव्याङ्गनातुङ्गस्तनोत्सङ्गतरङ्गिताः।
मन्दारमकरन्दाम्बुसुन्दरा वान्ति वायवः ॥ ४ ॥

॥ पुष्पापचयपद्धतिः ॥ १९ ॥

उत्थिताग्रचरणा पृथुस्तनी पुष्पजालमपचिन्वती तरौ।
मध्यभञ्जनभयापदेशतो निस्त्रपा दयितकण्ठमग्रहीत् ॥ १ ॥

उच्छ्रिद्य प्रथममधःस्थितं मृगाक्षी
पुष्पौघं श्रितविटपं ग्रहीतुकामा।
आरोढुं पदमदधादशोकयष्टे-
रामूलं पुनरपि तेन पुष्पितासौ ॥ २ ॥

पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्या तथा गण्डयो-
र्नीलाम्भोरुहशङ्कया नयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याऽधरे।
लीयन्ते चिकुरेषु बान्धवकुलव्यामोहबद्धादरा
दुर्वारा मधुपाः कियन्ति भवती स्थानानि रक्षिष्यति ॥ ३ ॥

॥ मध्याह्नपद्धतिः ॥ २० ॥

उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी
निर्भिद्योपरिकर्णिकारकुसुमान्यासेवते षट्पदः ।
तप्तं वारि विहाय तीरनलिनीं कारण्डवः सेवते
क्रीडावेश्मनि चैव पञ्जरशुकः क्लान्तो जलं याचते ॥ १ ॥

परपुरुषादिव सवितुः सम्प्रति भीताः कराग्रसंसर्गात् ।
कुलवध्व इव सलज्जाः प्रविशन्ति गृहोदरं छायाः ॥ २ ॥

दुःसहसन्तापभयात्सम्प्रति मध्यस्थिते दिवसनाथे ।
छायामिव वाञ्छन्ति च्छायामपि गता तरुतलानि ॥ ३ ॥

नखंपचैः षट्पदकामिनीनां परागपूरैः परुषोदराणि ।
व्यपायसन्दर्शितकर्णिकानि बभूवुरम्भोरुहकाननानि ॥ ४ ॥

छाया संश्रयते तलं विटपिनां श्रान्तेव पान्थैः समं
मूलं याति सरोजलस्य जडता ग्लानेव मीनैः सह ।
आचामत्यचिरांशुदीधितिरपस्तप्तेव सत्त्वैः समं
निद्रागर्भगृहं सह प्रविशति क्लान्तेव कान्ताजनैः ॥ ७ ॥

॥ सरित्पद्धतिः ॥ २१ ॥

सरो हरति मच्चेतः प्रोन्मज्जत्पद्मकुड्मलम् ।
वक्षो हरिणशावाक्ष्याः मन्दोदञ्चत्कुचं यथा ॥ १ ॥

उत्फुल्लपङ्कजवनं ददर्श विमलं सरः ।
स्फाटिकं वनदेवीनामिव विभ्रमदर्पणम् ॥ २ ॥

॥ सलिलखेलनपद्धतिः ॥ २२ ॥

वारिक्रीडासु गोपीनां वासुदेवात्तवाससाम् ।
प्रावृतः पद्मिनीपत्रं पाणिर्वा पाथ एव वा ॥ १ ॥

पटीः पयोविहारेषु मुष्णन्तं गोपिका हरिम् ।
प्रौढाः पलाययामासुः पाणिक्षिप्तैः पयोधरैः ॥ २ ॥

स्नातोत्थिता वारिधाराहारिण्यस्ताः स्तनैर्बभुः ।
सन्दष्टबिसदण्डाग्रैश्चक्रवाकैरिवाङ्किताः ॥ ३ ॥

अञ्जलौ जलमधीरलोचना
लोचनं पतिशरीरपूरितम् ।
आत्तमात्तमधिकान्तमुक्षितुं
कातरा शफरशङ्कया जहौ ॥ ४ ॥

॥ अलङ्कारपद्धतिः ॥ २३ ॥

तालीदलं काचनकर्णपाशौ प्रसारयन्ती सुतनुः कराभ्याम् ।
रराज कर्णान्तनिषण्णदृष्टिः शाणे दधानेव कटाक्षबाणान् ॥ १ ॥

कस्तूरिकातिलकितेन मुखेन काचि-
न्नासाग्रसक्तनवमौक्तिकभूषणेन ।
आरूढभृङ्गमभिलीनहिमाम्बुलेश-
मावृत्तफुल्लमरविन्दमधःकरोति ॥ २ ॥

अङ्गानि कुङ्कुमरजःपरिपूरितानि
ताम्बूलरागसुभगोऽधरपल्लवश्च ।
अच्छाञ्जने च नयने च समं तनीयः
कान्तासुभूषणमिदं भवदस्तु शेषः (?) ॥ ३ ॥

॥ अस्तमयपद्धतिः ॥ २४ ॥

एष वारुणदिगङ्गनामुखोद्भासितैकमणिकुण्डलाकृतिः ।
भानुराप सुरवारसुन्दरीपाणिमुक्तमणिकन्दुकश्रियम् ॥ १ ॥

मित्रे क्वापि गते सरोरुहवने बद्धानने ताम्यति
क्रन्दत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयिताश्लिष्टं पुरः सारसम् ।
चक्राह्वेन वियोगिना बिसलता नास्वादिता नोज्झिता
वक्त्रे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥ २ ॥°

१. °ह्न°–S_1. २. °कुण्डल°– S_1.

o. Kāvyaprakāśa.

शुद्धमाविलमवास्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।
सर्वमेव तमसा समीकृतं धिङ्महत्त्वमसतां हतान्तरम् ॥ ३ ॥

दिवसोऽनुमित्रमगमद्विलयं किमास्यते बत मयाबलया ।
रुचिभर्तुरस्य विरहाधिगमादिति सन्ध्ययापि सपदि व्यगमि ॥ ४ ॥

चञ्चच्चन्द्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारका ।
अहो तारावती सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरम् ॥ ५ ॥

नीलाम्बुजैरिवाकीर्णं भ्रमरैरिव मूर्च्छितम् ।
नीलकण्ठैरिवोत्कीर्णं चचार रुचिरं तमः ॥ ६ ॥

पद्मसङ्कोचचकिता बभ्रमुर्भ्रमरा मुहुः ।
सन्ध्यया सपदि व्युतास्तमोबीजगणा इव ॥ ७ ॥

जजृम्भे जम्भारिद्विरदगुरुगण्डस्थललस-
न्मदस्रोतोवीचीमलिनिम समीचीनमहिमा ।
निशानारीपीनस्तनकलशनीलांशुकनिभो
नभोरन्ध्रं रुन्धन्निव तिमिरपालीपरिकरः ॥ ८ ॥

॥ अभिसारिकापद्धतिः ॥२५॥

मन्दं निधेहि चरणौ परिधेहि वासो
नीलं पिधेहि वलयावलिमञ्चलेन ।
मा जल्प साहसि निशारदचन्द्रकान्त-
दन्तांशवस्तव तमांसि समापयन्ति ॥ १ ॥

मार्गे पङ्किनि तोयदान्धतमसे निःशब्दसञ्चारया
गन्तव्या दयितस्य मेऽद्य वसतिर्मुग्धेति कृत्वा मतिम् ।
आजानोर्धृतनूपुरा करतलेनाच्छाद्य नेत्रे भृशं
कृच्छ्राल्लब्धपदस्थितिः स्वभवने पन्थानमभ्यस्यति ॥ २ ॥

पाथोधौतमुखी प्रमृष्टतिलका सालक्तरक्तांशुका
मेघानां निनदेन भीतहृदया मत्वा प्रियस्यालयम् ।
द्वारं नेच्छति लज्जया प्रलपितुं देवीति वर्षाहता
पादौ नूपुरकर्दमप्रतिहतौ संशब्दयन्ती स्थिता ॥ ३ ॥

आसारसिक्तावरणांशुकाना-
मपि स्तनोष्माण्यभिसारिकानाम् ।
प्रत्युद्व्रजन्तः कृतिनोऽन्वभूव-
न्नुत्कम्पशालीन्युपगूहितानि ॥ ४ ॥

॥ चन्द्रोदयपद्धतिः ॥२६॥

अथोज्जगाम ललनाकपोलललितद्युतिः ।
रराज राजतनयाकर्पूरतिलकः शशी ॥ १ ॥

दिक्कान्ताकेलिमुकुरे निशामौक्तिकमण्डने ।
स्मरराजसितच्छत्रे शशिनि श्रीरजृम्भत ॥ २ ॥

त्रिणयनजटावल्लीपुष्पं मनोभवकार्मुकं
ग्रहकिसलयं सन्ध्यानारीनितम्बनखक्षतम् ।
तिमिरभिदुरं व्योम्नः शृङ्गं निशावदनस्मितं
प्रतिपदि नवस्येन्दोर्बिम्बं सुखोदयमस्तु वः ॥ ३ ॥

मनोभवयशस्कराः कुमुदमोदमेदस्करा-
स्तमिस्रगुणतस्कराः पथिकयोषिदागस्कराः ।
कराः कतिचिदैन्दवः कवलयन्ति तारापथं
रथाङ्गविरहज्वरज्वलनकीलतैलद्रवाः ॥ ४ ॥

मयूरनखरत्रुटत्तिमिरकुम्भिकुम्भस्थलो-
च्चलद्विविधतारकाकपटकीर्णमुक्तागणः ।
पुरन्दरहरिद्दरीकुहरगर्भसुप्तोत्थित-
स्तुषारकरकेसरी गगनकाननं गाहते ॥ ५ ॥

सबिम्बरेखस्तार्तीयो राजते रजनीकरः ।
जगज्जिगीषोः पञ्चेषोराकृष्टमिव कार्मुकम् ॥ ६ ॥

करैः कतिपयैरिन्दोरैन्द्री हरिदलङ्कृता ।
अभिषेकाय पञ्चेषोरङ्कुरैरिव पालिका ॥ ७ ॥

केतकीदलतां कर्णे तनौ कर्पूररूपताम् ।
हारतां च ययौ ज्योत्स्ना कुचयोर्हरिणीदृशाम् ॥ ८ ॥

---

१. °मति°–S.

॥ कलङ्कपद्धतिः ॥ २७ ॥

अङ्कं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे
सारङ्गं कतिचिच्च सञ्जगदिरे भूच्छायमैच्छन्परे।
इन्दोर्यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते
तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे॥ १ ॥p

यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा।
अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहक्रान्ततरुणी-
कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥ २ ॥

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम्।
द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥ ३ ॥q

नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः।
नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः॥ ४ ॥

॥ दूतीपद्धतिः ॥२८॥

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां
करुणां यथा च कुरुते च मयि।
निपुणं तथैनमभिगम्य वदे-
रयि दूति काचिदिति सन्दिदिशे॥ १ ॥

उच्यतां वचनीयमशेषं
नेश्वरे परुषता सखि साध्वी।
आनयैनमनुनीय कथं वा
विप्रियाणि कथयन्ननुनेयः॥ २ ॥

p. Bhartṛhari. q. Kāvyaprakāśa.
१. ॰पो॰– S_1

॥ यानपद्धतिः ॥२९॥

मार्गे दृष्टिः करकिसलये वक्त्रमश्रुप्रवाहो
लोलापाङ्गे समसखिजनस्यांसके केशपाशः।
नीवीलोला मणिगणलसन्मेखला जानुभागे
त्वय्येवाहो हृदयमसवः कण्ठनाले तरुण्याः॥ १ ॥

चित्राय त्वयि चिन्तिते मनसिजश्चक्रेऽथ सज्जं धनु-
र्वर्तिं धर्तुमुपाहितेऽङ्गुलियुगे बाणो गुणे रोपितः।
प्रारब्धे तव चित्रकर्मणि धनुर्मुक्तास्तु भिन्ना भृशं
भित्तिं द्रागवलम्ब्य सिंहलपते सा तत्र चित्रायते॥ २ ॥

बाष्पैरम्बु रजोभरेण वसुधा तापेन सूर्यानलौ
पाण्डिम्ना शशलाञ्छनं पृथुतरैः श्वासानिलैर्मारुतम्।
त्वन्नामाध्ययनेन पूरुषमसद्व्यावृत्तिमात्रान्नभो-
मूर्तीरष्ट समग्रयत्यपि परं कामेन सा दह्यते॥ ३ ॥

॥ मानपद्धतिः ॥३०॥

तद्वक्त्राभिमुखं मुखं विनमितं दृष्टिः कृता पादयोः
तत्संलापकुतूहलाकुलतरे श्रोत्रे निरुद्धे मया।
पाणिभ्यां च तिरस्कृतः स पुलकः स्वेदोद्गमो गण्डयोः
सख्यः किं करवाणि यान्ति शतधा मत्कञ्चुलीसन्धयः॥ १ ॥

एकत्रासनसंङ्गतिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरतः
ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः॥ २ ॥r

॥ मानिनीवाक्यपद्धतिः ॥३१॥

कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना विग्रहो यत्र मौनं
यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः।

१. संस्थितिः –S_1.

तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातं
त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोक्षः खलायाः ॥ ३ ॥[r]

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतं
रोषोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥ ४ ॥[s]

॥ मानिनीप्रसादपद्धतिः ॥ ३१ ॥

परिम्लाने माने मुखशशिनि तस्याः करधृते
मयि क्षीणोपाये प्रणिपतनमात्रैकशरणे ।
तया पक्ष्मप्रान्तव्रजपुटनिरुद्धेन सहसा
प्रसादो बाष्पेन स्तनतटविशीर्णेन कथितः ॥ १ ॥[s]

सुतनु जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित्कोप एवंविधाऽभूत् ।
इति निगदति नाथे तिर्यगामीलिताक्ष्या
नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किञ्चित् ॥ २ ॥[s]

॥ मधुपानपद्धतिः ॥ ३२ ॥

विनापि कोपं प्रसभं जहास
पदेऽपि चस्खाल समेऽपि मार्गे ।
अघूर्णमानः स मदातिरेका-
दाकाशमालम्बनमाललम्बे ॥ १ ॥

कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।
याति विश्वसनीयत्वं कस्य नो कलभाषिणि ॥ २ ॥

कुसुमे कुसुमोत्पत्तिः श्रूयते न च दृश्यते ।
बाले तव मुखाम्भोजे दृष्टमिन्दीवरद्वयम् ॥ ३ ॥

असमग्रविलोकितेन कान्ते दयितं पश्य वरोरु निर्विशङ्का ।
नहि जातु कुशाग्रपीतमम्भः सुचिरेणापि करोत्यपेततृष्णाम् ॥ ४ ॥

r. Amaru. s. Amaru.

उत्तरङ्गय कुरङ्गलोचने लोचने कमलगर्वमोचने ।
अस्तु सुन्दरि कलिन्दकन्यकावीचिडम्बरविडम्बनं वरम् ॥ ५ ॥

कथयानिमिषोऽस्म्यहं कथं ते वपुरालोकनमात्र एव जातः ।
अधरामृतपायिनां भवत्या सुरतावाप्तिररालकेशि युक्ता ॥ ६ ॥

पश्यायताक्षि भुवनत्रितयैकजिष्णोः
शिक्षाबलं धनुषि शम्बरशासनस्य ।
भित्वा ममैव हृदयं हृदये निविष्टा
बाणा यदत्रभवतीं न खलु स्पृशन्ति ॥ ७ ॥

विसृज दयिते हारज्योत्स्नां निमीलतु पङ्कजं
विकिर नयने नष्टच्छायं भवत्वसितोत्पलम् ।
वितर वचनं लज्जामूका भवन्तु पिकाङ्गनाः
परपरिभवो मानस्थाने न मानिनि सह्यते ॥ ८ ॥

गङ्गावर्तसमाननाभिविलसद्वल्मीकरन्ध्रान्तरा-
त्तन्वी श्यामलरोमराजिभुजगी निर्गत्य कान्ते तव ।
वक्त्रेन्दुं ग्रसतीति पन्नगभयात्पीनौ स्तनौ सङ्गता-
वित्याख्यातुमिव त्वदक्षियुगलं कर्णान्तमाशिश्रिये ॥ ९ ॥

तमःस्तोमः पूर्वं तदनु सकलः शीतकिरण-
स्ततः कोकद्वन्द्वं तदनु न च किञ्चित्पुनरभूत् ।
अनम्भस्यावर्तः कनककदलीकाण्डयुगली
ततोऽवाञ्चौ पद्मौ शिव शिव विधेः शिल्परचना ॥ १० ॥

पादे पल्लविता स्तने मुकुलिता वक्त्रे विकासं गता
गात्रे कण्टकिता कपोलफलके पत्रावली भास्वरा ।
वक्त्रे मञ्जरितालकेषु सुरभिर्वाक्ये मधुस्यन्दिनी
बाला यौवनमञ्जरी विटपिकानाक्रम्य संवर्धते ॥ ११ ॥

चन्द्रायते मुखं कान्तं हसितं चन्द्रिकायते ।
चन्द्रकान्तशिलायन्ते मादृशां चित्तवृत्तयः ॥१२॥

अये व्याधायसे कान्ते भ्रूलता कार्मुकायते ।
कटाक्षा विशिखायन्ते मनो मे हरिणायते ॥ १३ ॥

१. स°–S_1.

जागर्ति लोको ज्वलितः प्रदीपः
सखीजनः पश्यति कौतुकेन ।
मुहूर्तमात्रं कुरु कान्त धैर्यं
बुभुक्षितः किं द्विकरेण भुङ्क्ते ॥ १४ ॥

॥ रतारम्भपद्धतिः ॥ ३३ ॥

हृतांशुकं यद्यदङ्गं सन्ददर्श मृगीदृशः ।
दृष्टयस्तत्र तत्रास्य न चेरुः[1] कीलिता इव ॥ १ ॥

इन्द्राय वीक्षमाणस्तन्मुखमास्वदन्ननन्ताय ।
स्पृहयामि चाद्य दयितामालिङ्ग्ये कार्तवीर्याय ॥ २ ॥

उन्नमय्य सकचग्रहमास्यं चुम्बति प्रियतमे परिवृत्त्या ।
हुं ममेति वदनान्तरलग्नं जल्पितं जयति मानधनायाः ॥ ३ ॥

स्वं नितम्बमपवाहितांशुकं व्याकुला रहसि[2] पश्यति प्रिये ।
प्रार्थितामपि[3] विनैव वल्लभः स्निग्धमुग्धमधरद्वयं ददौ ॥ ४ ॥

अश्रान्तवर्धितमनोरथयोरलब्ध-
सङ्केतयोर्नयनसङ्गतमात्रवृत्त्योः ।
दैवात्समागतवतोः सुकृतेन लभ्या
स्त्रीपुंसयोर्विजयते प्रथमाङ्कपाली ॥ ५ ॥

शय्यां प्राप्तवति प्रिये क्षणमिव स्थित्वा विदित्वा स्पृहां
आमुच्याभरणानि कञ्चुलिकया न्यस्योपधानान्तिके ।
कुर्वत्याश्चिकुरैरपास्तकुसुमैर्वेणीं विमर्दक्षमां
सन्नाहः स्वदते सरोरुहदृशः सम्भोगलीलाविधेः ॥ ६ ॥

॥ रतिपद्धतिः ॥ ३४ ॥

धैर्यस्य यदनायत्तं लज्जाया यदगोचरः ।
यदयुक्तं विचारस्य तदभूत्सुरतं तयोः ॥ १ ॥

मनोरथैर्यदभ्यस्तं हृदयेन यदर्थितम् ।
मन्मथेन यदादिष्टं तयोस्तदभवद्रतम् ॥ २ ॥

१. °लुः–S_1. २. व°–S_1. ३. र्थनामपि–S_1.

चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं हस्तरोधि रशनाविघट्टने ।
विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूद्वधूरतम् ॥ ३ ॥

पाणिपल्लवविधूननं ततः सीत्कृतानि नयनार्धनिमेषाः ।
योषितां रहसि गद्गदवाचामस्त्रतामुपययुर्मदनस्य ॥ ४ ॥

॥ विपरीतरतपद्धतिः ॥ ३५ ॥

विपरीतरतोद्भूताः पतन्ति स्वेदबिन्दवः ।
ननु पुण्यवतामङ्गेष्वङ्गनावदनाच्च्युताः ॥ १ ॥

मुग्धे तवास्मि दयिता पुरुषो भव त्व-
मित्युक्तया नहि नहीति शिरोऽवधूय ।
स्वस्मात्करात्प्रियकरे वलयं क्षिपन्त्या
वाचं विनाभ्युपगमः कथितो मृगाक्ष्या ॥ २ ॥

तन्व्याः केलिकलास्रस्तकबरीकुसुमोत्थिताः ।
मधुपा मञ्जु गुञ्जन्तः चीत्काराचार्यतां गताः ॥ ३ ॥

श्रोतव्यमस्ति रुचिरं पुरुषायिताना-
मेणीदृशां चरणनूपुरशिञ्जितेभ्यः ।
गन्तव्यमाननसरोरुहमेव तासां
ध्येयं तदूरुयुगलं कुचमण्डलं वा ॥ ४ ॥

उपरिनिपतितानां स्रस्तधम्मिल्लकानां
शिथिलभुजलतानां किञ्चिदुन्मीलितानाम् ।
उपरिसुरतखेदस्विन्नगण्डस्थलाना-
मधरमधु वधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति ॥ ५ ॥[t]

उपरिरतमाचरन्त्यास्तन्व्यास्तत्काल एव पुष्पिण्यः ।
शोणितपूरादङ्गं शूलस्थं पुरुषमनुकुरुते ॥ ६ ॥

॥ रतिकलहपद्धतिः ॥ ३६ ॥

दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि नास्मि दूये ।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रै-
र्यत्खिद्यते तव पदं ननु सा व्यथा मे ॥ १ ॥

t. Bhartṛhari.

उत्तंसयन्तु कुसुमानि मृदूनि मूर्ध्नि
सम्भोगभङ्गिसुभगाः सततं युवानः ।
नो चेत्प्रहर्तुरपराधिनि वल्लभायाः
पादाम्बुजस्य भविता सुलभो विकारः ॥ २ ॥

सिञ्जन्मञ्जीरमधुपं वामावामपदाम्बुजम् ।
कामिनः कामकलहे शेखरं शिरसावहन् ॥ ३ ॥

सालक्तकं शतदलाधिककान्तियुक्तं
रत्नौघधामनिकरारुणनूपुराढ्यं ।
क्षिप्तं रुषा दयितया सुरतापराधे
सौभाग्यचिह्नमिव मूर्ध्नि पदं विरेजे ॥ ४ ॥

॥ रत्यनुनयपद्धतिः ॥ ३७ ॥

रागं दृष्ट्योः स्फुरितमधरे भ्रूलतायां च भङ्गं
दैर्घ्यं श्वासे सुतनु तनुषे किं वृथा मय्यदोषे ।
यद्यस्त्यन्यद्भवतु भगवान्मन्मथस्तत्र साक्षी
किं वामेन त्वमपि हृदि मे साक्षिणी सन्निधत्से ॥ १ ॥

सुभ्रु त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषितां
दूरादेव मयोज्झिताः सुरभयः स्रग्गन्धधूपादयः ।
कोपं रागिणि मुञ्च मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना
सत्यं त्वद्विरहाद्भवन्ति दयिते सर्वा ममान्धा दृशः ॥ २ ॥

॥ विरहिण्यवस्थापद्धतिः ॥ ३८ ॥

वामा नितान्तरक्तेन लोचनानन्दकारिणम् ।
उवाह मनसा कान्तं पाणिना मुखपङ्कजम् ॥ १ ॥

परिच्युतस्तत्कुचभारमध्यात्
किं शोषमायासि मृणालहार ।
न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य
तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात् ॥ २ ॥

शय्या पुष्पमयी परागमयतामङ्गार्पणादश्नुते
ताम्यत्यन्तिकतालवृन्तनलिनीपत्राणि देहोष्मणा ।
न्यस्तं च स्तनमण्डले मलयजं दीर्णान्तरं दृश्यते
क्राथादाशु भवन्ति फेनिलमुखा भूषामृणालाङ्कुराः ॥ ३ ॥

॥ विरहिणी-आलापपद्धतिः ॥ ३९ ॥

कालं पुरा गरलमम्बुनिधेरुदस्था-
द्यद्येन्दुनाम गरलं विषमभ्युपैति ।
अद्यादिदं स गिरिशो यदि हन्त नश्ये-
त्कार्ण्यं स्वकण्ठकलितं सखि मे भयं च ॥ १ ॥

॥ सखीप्रश्नपद्धतिः ॥ ४० ॥

कथमपि सखि क्रीडाकोपाद् व्रजेति मयोदिते
कठिनहृदयस्त्यक्त्वा शय्यां बलाद् गत एव सः ।
इति सरभसत्यक्तप्रेम्णि व्यपेतघृणे स्पृहां
पुनरपि हतव्रीडं चेतः करोति करोमि किम् ॥ १ ॥

मुक्त्वा पुरद्रुहि शरानपि शूलपाणौ
तानेव किं नु मयि मुञ्चति पञ्चबाणः ।
दृष्टं हि लोकत इदं यदयं मृगेन्द्रो
मत्तद्विपे च मशके च समानवीर्यः ॥ २ ॥

अलसविरलैः प्रेमार्द्रार्द्रैर्मुहुर्मुकुलीकृतैः
क्षणमभिमुखैर्लज्जालोकैर्निमेषपराङ्मुखैः ।
हृदयनिहितं भावाकूतं वहद्भिरिवेक्षणैः
कथय सुकृती कोऽयं मुग्धे त्वयाद्य विलोक्यते ॥ ३ ॥

॥ सखीवचनपद्धतिः ॥ ४१ ॥

जघनमुन्नतमाकुलमेखलं मुखमपाङ्गविसर्पिततारकम् ।
इदमपास्य गतो यदि निर्घृणो ननु वरोरु स एव हि वञ्चितः ॥ १ ॥

---

१ °ना°–S_1.

अनालोच्य प्रेम्णः परिणतिमनादृत्य सुहृदः
त्वयाकान्ते कोपारिकमिति सरले सम्प्रति कृतः।
समाकृष्टास्त्येते विरहदहनोद्भासितशिखाः
स्वहस्तेनाङ्गारास्तदलमधुनारण्यरुदितैः ॥ २ ॥

॥ विरहिप्रलापपद्धतिः ॥ ४२ ॥

तन्वङ्ग्या विप्रयुक्तस्य दिवसा यान्ति ये मम।
निर्घृणस्तानपि यमः प्रायेण नमयिष्यति ॥ १ ॥

कचग्रहोत्तानितकुड्मलं मुखं
त्रपावलत्तारकमर्धवीक्षणम्।
बलाद्गृहीताधरखण्डनाकुलं
कदा पिबेयं कमलेक्षणं मुखम् ॥ २ ॥

अद्यापि तन्मनसि सम्परिवर्तते मे
रात्रौ मयि क्षुतवति क्षितिपालपुत्र्या।
जीवेति मङ्गलवचः परिहृत्य रोषात्
कर्णेऽर्पितं कनकपत्रमनालपन्त्या ॥ ३ ॥§

सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः।
सङ्गे सा पुनरेका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥ ४ ॥

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी।
दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥ ५ ॥†

विस्रस्तमाल्यधम्मिल्लं स्वेदमज्जाद्विशेषकम्।
व्यामीलितार्धनयनं तस्याः कान्तमभूद्रतम् ॥ ६ ॥

मयाङ्कमानीय विमर्दविक्लवा
पटान्तलीलाव्यजनेन वीजिता।
तथापि सानन्दजलार्द्रपक्ष्मया
निरीक्ष्य दृष्ट्या पुनरस्मि चुम्बितः ॥ ७ ॥

§. Bilhaṇa. †. Kāvyaprakāśa.

सुरतविरतिकाले सा समुत्तिष्ठमाना
गलितमलकभारं वामहस्ते दधाना।
इतरकरगृहीतस्रस्तकाञ्चीदुकूला
पुनरपि च कपोले चुम्बितालिङ्गिता च ॥ ८ ॥

शान्ते मन्मथसङ्गरे रणभृतां सत्कारमातन्वती
वासोऽदाज्जघनस्य पीनकुचयोर्हारं श्रुतेः कुण्डलम्।
बिम्बोष्ठस्य च वीटिकां सनयना पाण्यो रणत्कङ्कणे
पश्चाल्लम्बिनि केशपाशनिचये युक्तो हि बन्धक्रमः ॥ ९ ॥

॥ प्रभातपद्धतिः ॥ ४३ ॥

प्रम्लानताराकुसुमोपहारं मन्दायमानेन्दुमणिप्रदीपम्।
शनैः समुद्घाटितदिक्कवाटं जातं ग्रहाणां गृहमन्तरिक्षम् ॥ १ ॥

दम्पत्योर्निशि जल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वचः
तत्प्रातर्गुरुसन्निधौ निगदतस्तस्यातिमात्रं वधूः।
कर्णालम्बितपद्मरागशकलं विन्यस्य चञ्चूपुटे
व्रीडार्ता विदधाति दाडिमफलव्याजेन वाग्बन्धनम् ॥ २ ॥§

शृणु सखि कौतुकमेकं ग्रामैकनिवासिना यदद्य कृतम्।
सुरतसुखमीलिताक्षी मृतेति मत्वा विमुक्तास्मि ॥ ३ ॥

॥ सूर्योदयपद्धतिः ॥ ४४ ॥

सौधेषु जालान्तरलब्धमार्गा
रवेः पतन्तस्तरुणा मयूखाः।
प्रत्यादिशन्तीव विलासिनीनां
गण्डेषु कर्णाभरणप्रवालान् ॥ १ ॥

इयं मयि प्रोषित एव सक्ता
हिमत्विषाद्यः कृतमण्डना सती।
इतीर्ष्ययेव द्रुतमाच्छिनत्तदा
विचित्रताराभरणानि भास्करः ॥ २ ॥

प्राचीरामाकराऽलातभ्रममण्डलमालि किम्।
त्वदोष्ठरागरक्तो वा नभस्यभ्युदितो रविः ॥ ३ ॥

§. Amaru.

॥ शृङ्गारसङ्करः ॥ ४५ ॥

सनूपुरालक्तकपादताडितो
द्रुमोऽपि यस्यां विकसत्यचेतनः ।
तदङ्गसम्पर्करसद्रवीकृतो
भवत्यहोऽयं न नरस्तदद्भुतम् ॥ १ ॥

मत्तेभकुम्भपरिपातिनि कुङ्कुमार्द्रे
कान्तापयोधरतटे रतिखेदखिन्नः ।
वक्षो निधाय भुजपञ्जरमध्यवर्ती
धन्यः क्षपां क्षपयति क्षणलब्धनिद्रः ॥ २ ॥

पुष्पोद्भेदमवाप्य केलिशयनाद्दूरस्थया चुम्बने
कान्तेन स्फुरिताधरेण निभृतं भ्रूसंज्ञया याचिते ।
आच्छाद्य स्मितपूर्वगण्डफलकं चेलाञ्चलेनाननं
मन्दान्दोलितकुण्डलस्तबकया तन्व्या विधूतं शिरः ॥ ३ ॥

इन्दुर्यत्र न निन्द्यते न मधुरं दूतीवचः श्रूयते
नालापा निपतन्ति बाष्पकलुषा नोपैति कार्श्यं वपुः ।
स्वाधीनामनुकूलितां च गृहिणीमालिङ्ग्य यत्सुप्यते
तत्किं प्रेमगृहाश्रमव्रतमिदं कष्टं समाचर्यते ॥ ४ ॥

कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धना-
द्वासो विश्लथमेखलागुणधृतं किञ्चिन्नितम्बे स्थितम् ।
एतावत्सखि वेद्मि केवलमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः
कोऽयं के वयमत्र किं नु सुरतं स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥ ५ ॥ §

अलं कमलजन्मना कमललोचनेनाप्यलं
सहस्रनयनादयः क्वचन दूरतः [1]शेरताम् ।
प्रतिक्षणविजृम्भणैरुभयबाहुकूलङ्कषैः
स्तनत्रुटितकञ्चुकं नमत यौवनं योषिताम् ॥ ६ ॥

हृदि स्थिताय स्थगिताम्बराय
स्वयम्भुवे चन्दनचर्चिताय ।
नखक्षतेन्दुद्युतिभूषणाय
नमो मृगाक्षीस्तनशङ्कराय ॥ ७ ॥

---

§ Amaru.
१. शोचताम्–S_1.

॥ जातिपद्धतिः ॥ ४६ ॥

धूलीधूसरतनवो राज्य[1]स्थितिकल्पितैकनृपाः ।
धृतमुखवाद्यविकाराः क्रीडन्ति सुनिर्भरं डिम्भाः ॥ १ ॥

शृङ्गं गिरेः श्रयति दिक्षु ददाति दृष्टिं
जृम्भां तरङ्गयति जिघ्रति गन्धवाहम् ।
वालं विवर्तयति पुष्यति पूर्वकायं
दन्तावलेन्द्रदमनप्रणयी मृगेन्द्रः ॥ २ ॥

तिर्यक्पश्यति पृष्ठतोऽपसरति स्तब्धीकरोति श्रुती
शिक्षां न क्षमते शिरो विधुनुते घण्टास्वनायेर्ष्यति ।
सन्देग्धि प्रतिहस्तिनं प्रकुपितो दानाम्बुगन्धं निजं
क्ष्मामाहन्ति करेण याति न वशं क्रोधोद्यतः कुञ्जरः ॥ ३ ॥

पश्चादङ्घ्री प्रसार्य त्रिकन[3]तिविततं द्राघयित्वाङ्गमुच्चैः
आसाद्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटाधूलिधूम्रं विधाय ।
घासग्रासाभिलाषादनवरतचर[4]प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितःक्ष्मां खुरेण ॥ ४ ॥

गर्जित्वा मेघधीरं प्रथममथ शनैर्मण्डलीकृत्य देहं
शृङ्गाभ्यां दारयन्तावभिमुखमवनिं दारयन्तौ खुराग्रैः ।
मन्दं मन्दं समेत्य स्थिरनिहितपदं शृङ्गघातैः सरोषं
युध्येते व्यायताङ्गौ जटिलततचलत्पुच्छवन्तौ महोक्षौ ॥ ५ ॥

आहत्याहत्य मूर्ध्ना द्रुतमनुपिबतः प्रस्नुतं मातरूधः
किञ्चित्कुञ्चैकजानोरनवरतचलच्चारुपुच्छस्य धेनोः ।
उत्कर्णं तर्णकस्य प्रमुदितहृदया दत्तहुङ्कारमुद्रा
विस्रंसिक्षीरफेनाधिकधवलमुखस्याङ्गमातृप्ति लेढि ॥ ६ ॥

तिर्यक्पादतले प्रसार्य तरसा रज्जुं विसृज्यानता
कूपान्तर्निहितेक्षणा चपलहृक्कुम्भं विपूर्याम्भसा ।
आलोकालकमात्तकङ्कणवरं पर्यायनृत्यत्कुचं
रज्जाकर्षणतत्परा रमयते रामा मदीयं मनः ॥ ७ ॥
व

---

१. °ज्ञा–S_1. २. काल°–S_1. ३. °म°–S_1.
४. °रत्प्रो°–S_1.

॥ हास्यपद्धतिः ॥ ४७ ॥

प्रायश्चित्तं मृगयते यः प्रियापादताडितः ।
क्षालनीयं शिरस्तस्य कान्तागण्डूषशीधुभिः ॥ १ ॥

केतक्यः कण्टकैर्व्याप्ता नलिन्यः पङ्कसम्भवाः ।
विलासिन्यश्च कुट्टन्या क्व रत्नमनुपद्रवम् ॥ २ ॥

रण्डाः पाषण्डिभिर्व्याप्ता भर्तृभिः कुलयोषितः ।
वेश्या द्रविणमिच्छन्ति वयं करपरायणाः ॥ ३ ॥

तपोच्छ्रितान् पातयतः पतितानुद्धरिष्यतः ।
विधातुरिव दृश्यन्ते भगचित्रा विभूतयः ॥ ४ ॥

वैयाकरणसिंहेन योऽपशब्दमृगो हतः ।
कुलटैर्गणकैर्वैद्यैर्याज्ञिकैः स तु भक्षितः ॥ ५ ॥

प्रमुदितशषसविशेषा येषां भाषा समुन्मिषति ।
गुदवदनविवरभेदो दन्तैरनुमीयते परं तेषाम् ॥ ६ ॥

नपुंसकमिति ज्ञात्वा तां प्रति प्रेषितं मनः ।
तत्तु तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयं ॥ ७ ॥

रे मूर्खा न विरोद्धव्यं नित्यमक्षरकोविदैः ।
साक्षरा विपरीताश्चेद्राक्षसा एव केवलम् ॥ ८ ॥

किं कारणं स्तनद्वन्द्वे पतितं ब्रूहि ते प्रिये ।
पश्याधः खनने मूर्ख गिरयोऽपि पतन्ति हि ॥ ९ ॥

गणयति गगने गणिकश्चन्द्रेण समागमं विशाखायाः ।
विविधभुजङ्गगृहीतां स्वगृहे गृहिणीं न जानाति ॥ १० ॥

अधरामृतेन पित्तं नश्यति वायुः पयोधरोष्णेन ।
अनवरतरतेन कफं त्रिदोषशमनं वपुस्तस्याः ॥ ११ ॥

छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्तीत्यलीकमेतद्भुवि सम्प्रवादः ।
छिद्रं पुरस्कृत्य विलासिनीनामर्था भवन्तीह नचाप्यनर्थाः ॥ १२ ॥

किं किं पश्यसि ते योनौ त्रैलोक्यमिह तिष्ठति ।
पश्य पश्य विशालाक्षी गर्दभं मम कम्बलम् ॥ १३ ॥

कटी मुष्टिग्राह्या द्विपुरुषकरग्राह्यमुदरं
स्तनौ घण्टालोलौ जघनमिव गन्तुं व्यवसितौ ।
स्मितं भेरीरावो मुखमपि च यत्सज्जयकरं
तथाप्येषा रण्डा प्रमदयति भिक्षूनतितराम् ॥ १४ ॥

बृहत्कुक्षिस्तथैवास्ते युगपद्रतचुम्बनम् ।
तथा नास्ति स्वहस्तेन शौचं गुह्यस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥

अहो मासोपवासिन्या वैशिष्ट्यं केन वर्ण्यते ।
अक्षालयित्वा नाश्नाति पञ्चगव्येन मेहनम् ॥ १६ ॥

इति सुभाषितसुधानिधिसंग्रहे कामपर्व समाप्तम् ।

॥ मोक्षपर्व ॥

मोक्षपर्वणि कथ्यन्ते विषयाणां विनिन्दनम् ।
अनित्यता शोकसन्तोष वैराग्यं तीर्थसेवनम् ॥ १ ॥

तोषभक्तिविवेकाश्च भावनाज्ञानमुक्तयः ।
स्तोत्रं मोहश्च सङ्कीर्णं सुभाषितसुधानिधौ ॥ २ ॥

॥ विषयनिन्दापद्धतिः ॥ १ ॥

रागो नाम मनश्शल्यं गुणद्रविणतस्करः ।
राहुर्विद्याशशाङ्कस्य तपोवनहुताशनः ॥ १ ॥

अन्यत्र भीष्माद्गाङ्गेयादन्यत्र च हनूमतः ।
हरिणीपादमात्रेण चर्मणा मोहितं जगत् ॥ २ ॥

विषस्य विषयाणां च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।
उपभुक्तं विषं हन्ति विषयाः स्मरणादपि ॥ ३ ॥

आशालतापरिवृतं बद्धमूलमविद्यया ।
को हि तापयितुं शक्तः सुखेन भवपादपम् ॥ ४ ॥

जन्मान्तरशताभ्यस्तविषयेषु गतिर्नृणाम् ।
जरद्गौरिव सस्येभ्यो दुःखेन विनिवार्यते ॥ ५ ॥

विरमत बुधा योषित्सङ्गात्सुखात्क्षणभङ्गुरात्
कुरुत करुणामैत्री[1]प्रेक्षावधूजनसङ्गमम् ।
न खलु नरके हाराक्रान्तं वधूस्तनमण्डलम्
शरणमथवा श्रोणीबिम्बं रणन्मणिमेखलम् ॥ ६ ॥

भिक्षाटनं तदपि नीरसमेकवारं
शय्या मही परिजनो निजदेहमात्रम् ।
वस्त्रं च जीर्णपटखण्डमयी च कन्था
हा हा तथापि विषया न परित्यजन्ति ॥ ७ ॥

१. °पेक्षा°–S_1.

॥ अनित्यतापद्धतिः ॥ २ ॥

पृथिवी दह्यते येन मेरुश्चापि विशीर्यते ।
शुष्यते सागरजलं शरीरे तस्य का कथा ॥ १ ॥

मेघच्छाया खलप्रीतिर्नवसस्यानि योषितः ।
किञ्चित्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च ॥ २ ॥

यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य विश्रमेत् ।
विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्वद्भूतसमागमः ॥ ३ ॥

संयोगा विप्रयोगाश्च जातानां प्राणिनां ध्रुवं ।
बुद्बुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ॥ ४ ॥

गतं शोचति यो नाम स प्रायः शोच्यते बुधैः ।
छिन्नहस्तो विहस्तः(?)थ कथं बध्नाति कङ्कणम् ॥ ५ ॥

यथार्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगो मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चापः ।
गच्छन्ति चायान्ति च सन्ततास्तु तद्वच्छरीराणि शरीरिणां च ॥ ६ ॥

॥ शोकपद्धतिः ॥ ३ ॥

मानसेनैव दुःखेन शरीरमुपतप्यते ।
अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् ॥ १ ॥

अकाण्डजातपातानामार्द्राणां मर्मभेदिनाम् ।
गाढशोकप्रहाराणामचिन्तैव महौषधम् ॥ २ ॥

पान्थानामिव वर्त्मनि क्षितिरुहां नद्यामिव भ्रश्यतां
मेघानामिव पुष्करे जलनिधौ सांयात्रिकाणामिव ।
संयोगः पितृमातृबन्धुतनयभ्रातृप्रियाणां सदा
सिद्धो दूरवियोग एव विदुषां शोकोदयः कस्तदा ॥ ३ ॥

शोको नाशयते शौर्यं शोको नाशयते सुखम् ।
शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ॥ ४ ॥

॥ सन्तोषपद्धतिः ॥ ४ ॥

सर्वत्र सम्पदस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम् ।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मास्तृतैव भूः ॥ १ ॥

सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनाविदूयता ॥ २ ॥

॥ वैराग्यपद्धतिः ॥ ५ ॥

किं धनेन करिष्यन्ति देहिनो भङ्गुराशयाः ।
यदर्थं धनमिच्छन्ति तच्छरीरमशाश्वतम् ॥ १ ॥

यावतः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियान् ।
तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ॥ २ ॥

विहाय कमलालयाविलसितानि विद्युच्छटी–
विडम्बनपटूनि मे विहरणं विधत्तां मनः ।
कपर्दिनि कुमुद्वतीरमणखण्डचूडामणौ
कटीतटतटीभवत्करटिचर्मणि ब्रह्मणि ॥ ३ ॥

आशायाः प्रशमय्य वेगमखिलं निर्णीय विश्वं जडं
नीत्वा शान्तिपथः शनैस्तत इतो दोलायमानं मनः ।
कृत्वा चेतसि केवलं पशुपतेरैश्वर्यमव्याहतं
कोणे कुत्रचिदास्महे वयममी कोलाहलैः किं फलम् ॥ ४ ॥

॥ तीर्थसेवापद्धतिः ॥ ६ ॥

समीपतीर्थस्नानाच्च दूरतीर्थं विशिष्यते ।
ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ॥ १ ॥

यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठते ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ २ ॥

१. डोलायाः–S_1. २. °येऽव° S_1. ३. °र्गे लोके S_1.

स्मृताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ।
गङ्गा तारयेत नृणामुभौ वंशौ विशेषतः ॥ ३ ॥

सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः कृतघ्नोऽपि विशुध्यति ॥ ४ ॥

कावेरीं च समासाद्य विहृतामप्सरोगणैः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५ ॥

॥ तोषपद्धतिः ॥ ७ ॥

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलैः
सममिह परितोषो नो विशेषोऽस्ति कश्चित् ।
स च भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान्को दरिद्रः ॥ १ ॥

ममेति परमं दुःखं न ममेति परं सुखम् ।
द्वे हि बन्धस्य मोक्षस्य ममेति न ममेति च ॥ २ ॥

तस्य चिन्तामणिर्गेहे तस्य कल्पतरुः करे ।
किङ्करस्तस्य सन्तुष्टं सन्तुष्टं यस्य मानसम् ॥ ३ ॥

॥ भक्तिपद्धतिः ॥ ८ ॥

अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाहरेत् ।
नासौ पदमवाप्नोति मद्भक्तैर्यदवाप्यते ॥ १ ॥

मद्भक्तान्शूद्रसामान्यानवमन्यन्ति ये नराः ।
नरकेष्ववमायान्ति वर्षकोटीन्नराधमाः ॥ २ ॥

किं यज्ञैर्विपुलायासैः किं व्रतैः कायशोषणैः ।
अव्याजसेवा सुभगा भक्तिर्येषां जनार्दने ॥ ३ ॥

१. यस्य. S_1. २. °च° S_1. ३. महेश्वरे– S_1.

॥ विवेकपद्धतिः ॥९॥

अभ्यस्तैः किमु पुस्तकैः किमथवा चेष्टाभिरेकान्ततः
कष्टाभिः किमु देवतादिविषयैः पूजाप्रणामादिभिः ।
चेतश्चेदिदमर्कतूलतरलं शक्येत रोद्धुं बलात्-
कामास्ते करपल्लवे खलु मताः सर्वाणि सौख्यान्यपि ॥ १ ॥

॥ भावनापद्धतिः ॥ १० ॥

न काष्ठे विद्यते देवो न शिलायां न कर्दमे ।
भावे हि विद्यते देवस्तस्माद्भावेन भावयेत् ॥ १ ॥

भावशुद्धिः परं शौचं प्रमाणं सर्ववस्तुषु ।
अन्यथाऽऽलिङ्गते भार्यां भावेन दुहितान्यथा ॥ २ ॥

॥ ज्ञानपद्धतिः ॥ ११ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १ ॥

तमःपरिवृतं वेश्म यथा दीपेन दीप्यते ।
तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्य आत्मा निरीक्षितुम् ॥ २ ॥

॥ मोक्षपद्धतिः ॥ १२ ॥

पञ्चभूतात्मके देहे को नु देही तमोवृतः ।
अहमेतदितीत्युच्चैः कुरुते कर्मभिर्मतम् ॥ १ ॥

एषोऽस्मीति विचिन्त्यते न परितश्चित्तेन सार्धं कृते
तत्त्वानां विलये चिदात्मनि परिज्ञाने त्वमर्थे पुनः ।
श्रुत्वा तत्त्वमसीति बाधितभवध्वान्तं सदात्मप्रभं
शास्त्रज्योतिरनामयं तदुदितानन्दं समुद्योतते ॥ २ ॥

---

१ चित्ताना°–S_1.

॥ स्तोत्रपद्धतिः ॥ १३ ॥

अपराधसहस्रभाजनं पतितं भीममहार्णवोदरे ।
अगतिं शरणागतं हरे कृपया केवलमात्मसात्कुरु ॥ १ ॥

निमज्जतोऽनन्तमहार्णवान्तः
चिराय मे कूलमिवासि लब्धः ।
त्वयापि लब्धं भगवन्निदानी-
मनुत्तमं पात्रमिदं दयायाः ॥ २ ॥

तवामृतस्यन्दिनि पादपङ्कजे
निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति ।
स्थितेऽरविन्दे मकरन्दनिर्भरे
मधुव्रतो नेक्षुरसं हि वीक्षते ॥ ३ ॥

॥ मोहपद्धतिः ॥१४॥

विज्ञातवदविज्ञातमभिन्नमपि भिन्नवत् ।
असत्यं सत्यवद्भाति मायामयमिदं जगत् ॥ १ ॥

अन्यथा वेदपाण्डित्यं शास्त्रपाण्डित्यमन्यथा ।
अन्यथा तत्पदं शान्तं लोकाः क्लिश्यन्ति चान्यथा ॥ २ ॥

॥ सङ्कीर्णपद्धतिः ॥ १५ ॥

उडुगणपरिवारो नायकोप्योषधीनाममृतमयशरीरः कान्तियुक्तोऽपि चन्द्रः ।
स खलु विगतरश्मिर्मण्डलं प्राप्य भानोः परसदननिविष्टः को लघुत्वं न याति ॥ १ ॥

किमत्र चित्रं तत्सन्तः परानुग्रहतत्पराः ।
न हि स्वदेहसौख्याय जायन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ २ ॥

अद्यापि नोज्झति हरः किल कालकूटं
कूर्मो बिभर्ति धरणीं किल पृष्ठभागे ।

---

१ °नि°–S_1. २ °रसं°–समीहते–S_1.

अम्भोनिधिर्वहति दुस्सहवाडवाग्नि-
मङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥ ३ ॥

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
यावाश्रिता हि तरवस्तरवस्त एव ।
वन्दामहे मलयमेव तदाश्रयाणां
शाकोटनिम्बकुटजा अपि चन्दनन्ति ॥ ४ ॥

अपि सुपवित्रे गोत्रे दुश्चरितोऽपि कश्चिदुद्भवति ।
शुद्धेऽपि दुग्धजलधौ न भवेत्किं कालकूटमपि गरलम् ॥ ५ ॥

नाभूतपूर्वं न च केन दृष्टं
न सूयते हेममयी कुरङ्गः ।
तथापि तृष्णा रघुनन्दनस्य
विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ॥ ६ ॥

दण्डः स्त्रीणामसंसर्गो मित्रदण्डो ह्यभाषणम् ।
तस्करस्य वधो दण्डो दास्या दण्डो हि मुण्डनम् ॥ ७ ॥

रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ ८ ॥

क्रोधो मूलमनर्थानां क्रोधः संसारबन्धनम् ।
क्रोधो ह्यर्थक्षयकरस्तस्मात्क्रोधं विवर्जयेत् ॥ ९ ॥

भवेद्यदि खलस्य श्रीः सर्वलोकविनाशिनी ।
यथा दवाग्नेः पवन उरगस्य पयो यथा ॥ १० ॥

एकभुक्तं सदारोग्यं द्विभुक्तं बलवर्धनम् ।
त्रिभुक्ते व्याधिपीडा स्स्याच्चतुर्भुक्ते मृतिर्ध्रुवम् ॥ ११ ॥

एकेन शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वह्निना ।
दह्यते तद्वनं सर्वं दुष्पुत्रेण कुलं यथा ॥ १२ ॥

कर्णोत्पलं कटाक्षाः कान्तिस्ते कनककञ्चुकविशेषः ।
हसितानि सिन्धुकन्ये हारास्स्तनशैलनिर्झरविहाराः ॥ १३ ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १४ ॥

जगज्जीवनमव्याद्वः शम्भोरम्भोमयं वपुः ।
ब्रह्माण्डमपि यस्यान्तस्तरत्तुम्बीफलायते ॥ १५ ॥

॥ श्रीशंकरार्यगुरवे नमः ॥

वाहीकृतमहाधेनू गणाधिप विनायक ।
भवतां भवतां पूज्यौ पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

इति सुभाषितसुधानिधिसङ्ग्रहे मोक्षपर्व समाप्तम् ।

INDEX OF VERSES

द

Errata

Page	Line	Incorrect	Correct
१	Last but one	Nirnyasagar	Nirnayasagar
२	13	राज्ज्ञोऽभूत्	राज्ञोऽभूत्।
२	16	क्चित्	क्वचित्
३	16	प्रयोक्तृणां	प्रयोक्तॄणां
६	Footnote	Śṛṅgāraprakāśa	Sarasvatīkaṇṭhā-bharaṇa
७	9	उद्धृत्य	उद्धृत्य
१०	19	झतिटि	झटिति
११	21	न्यक्कर्वन्	न्यक्कुर्वन्
१२	5	दण्डोऽङ्घ्रि	दण्डोऽङ्घ्रि
१३	1	सज्जीवन	सञ्जीवन
१३	5	पुज्जं	पुञ्जं
१३	6	शिज्जन्मज्जीर	शिञ्जन्मञ्जीर
१३	12	हष्ट्वा	दृष्ट्वा
१३	17	कृताज्जलिः	कृताञ्जलिः
१३	20	हय्यङ्गवीन	हैय्यङ्गवीन
१६	Footnote-2	Uiprekshāvallabha	Utprekshāvallabha
१८	10	पूष्णन्तु	पुष्णन्तु
१९	11	निष्ट्यूत	निष्ठ्यूत
२०	1	ह्रिया	ह्रिया
२०	9	वह्नयो	वह्नयो
२१	6	सिकता	सिक्ता
२१	10	बन	वन
२१	23	श्व	इव
२३	4	यद्ब्राह्मणस्य	ब्राह्मणस्य
२३	9	गुप्तय	गुप्तये
२६	19	पाडित्यं	पाण्डित्यं
३२	8	सखीर्वृत्तिं	सखीर्वृत्तिं
४०	12	भवत्येब	भवत्येव

Page	Line	Incorrect	Correct
४२	7	कतृणि	कर्तॄणि
४३	Footnote-a	Pancatanta	Panchatantra
४४	5	सुबहबो	सुबहवो
४४	18	घव्यति	घटयति
४५	17	रार्त्रिगमि	रात्रिर्गमि
४८	2	कुलायंः	कुलायं
४९	2	बलिनापि विद्विषे	बलिना विद्विषे
४९	12	द्वास्थौं	द्वाःस्थो
५१	5	राजालोकस्य	राजा लोकस्य
५१	25	हेतुर्वृद्धेः	हेतुर्वृद्धेः
५३	20	प्रजास्तैरविधिपालिता	प्रजा अविधिपालिताः।
६१	9	पभवः	प्रभवः
६९	6	घिया	धिया
८१	6	क़र	कार
८४	20	किञ्चिदत्त्याहरेत्	किञ्चिदप्याहरेत्
८७	18	पुरुषाः	पूरुषाः
८९	8	मिभाषिना	भिभाषिणा
८९	23	पृथिवी	पृथ्वी
९२	16	लघुकृतः	लघूकृतः
९२	Last line	स्त्रियः	स्त्रियः
९३	16	कम्प्रन्ते	कम्पन्ते
९४	13	गार्जित्वा	गर्जित्वा
९६	17	मश्रूण्यापि	मश्रूण्यपि
९९	5	सवम्वमेव	सर्वस्वमेव
९९	20	दृष्ट	दृष्टे
१००	22	रत्नाकार	रत्नाकर
१०१	21	निशामुखम्	प्रियामुखम्
११५	10	पतिप्यन्	पतिष्यन्
१२९	15	सर्पाः	सर्पः
१२९	8	प्रवर्तिंनि	प्रवर्तिनी
१२९	15	सर्पाः	सर्पः
१३१	16	प्रज्ञया	प्रज्ञया
१३६	18	अदैवमातृका	अदेवमातृका

Page	Line	Incorrect	Correct
१३७	10	जङ्गलाः	जाङ्गलाः
१४४	18	शस्त्रसचिवः	शस्त्रसचिवः
१४८	9	वस्त्रे	वस्त्रे
१५०	10	लोष्ठेन	लोष्टेन
१५०	19	मर्ध्नि	मूर्ध्नि
१५५	4	मान	मानः
१५६	13	मदसिक्तमुखैमृगाधिपः	मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः
१५७	9	चरितर्मपयति	चरितमर्पयति
१५७	27	वडबानलः	वडवानलः
१६०	17	त्यजन्ते	त्यज्यन्ते
१६२	12	°स्तत्रः	°त्रस्तः
१७०	12	स्तोति	स्तौति
१७०	25	नैवोद्धेते	नैवोद्धृते
१७३	Footnote 1	Bhārtṛhari	Bhartṛhari
१८२	23	गुणेयु	गुणेषु
१८७	19	त्व	त्वं
१९८	3	विष्ठति	तिष्ठति
१९९	11	दहीति	देहीति
२००	24	कृच्छ्रेश्वापत्	कृच्छ्रेश्वापत्
२०८	12	स्फुटद्ग्रावफूर्जज्ज्वलन	स्फुटाद्ग्रवस्फूर्जज्ज्वलन
२०८	18	जरद्भल्लूक	जरद्भूल्लूक
२०८	20	सीदच्छुक्का:	सीदच्छुकाः
२०९	14	मणिर्जह्योर्मि-	मणिर्जह्योर्मि-
२१४	6	विमु ञ्चदम्भः	विमुञ्चदम्भः
२१८	23	विम्वाधर	विम्बाधर
२३५	9	त्काण्यै	त्कार्ण्यै
२३६	6	तन्वङ्गया	तन्वङ्ग्या
२३९	6	विवर्तयाति	विवर्तयति
२३९	12	पश्चादङ्गी	पश्चादग्री
२४०	Last line	विशालाक्षी	विशालाक्षि
२४५	2	तारयेत	तारयते
२४६	20	परिज्ञाने	परिज्ञाते
२४८	22	स्स्याञ्च°	स्याञ्च°
२४८	22	त्रिभुक्ते व्यधि	त्रिभुक्तेर्व्याधि
२४८	22	भुंक्ते र्मृति	भुक्तेर्मृति